

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет

О. Ю. Щербина-Яковлева, М. О. Клочко,
А. М. Щербина

МЕНЕДЖМЕНТ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ЯК НАПРЯМ НАУКОВОГО ТА ТЕХНОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Підручник

У двох частинах

Частина 1
Дидактика, логіка, методологія

За загальною редакцією О. Ю. Щербини-Яковлевої

Суми
Сумський державний університет
2019

УДК 316.7:005]:001.89(075.8)

Щ64

Рецензенти:

В. А. Косяк – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка;

А. О. Полянничко – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри соціальної роботи і менеджменту соціокультурної діяльності Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка;

А. Є. Лебідь – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету

*Рекомендовано до видання
вченою радою Сумського державного університету
як підручник
(протокол № 4 від 14 грудня 2017 року)*

Щербина-Яковлева О. Ю.

Щ64 Менеджмент соціокультурної діяльності як напрям наукового та технологічного знання : підручник : у 2 ч. Частина 1. Дидактика, логіка, методологія / О. Ю. Щербина-Яковлева, М. О. Клочко, А. М. Щербина ; за заг. ред. О. Ю. Щербини-Яковлевої. – Суми : Сумський державний університет, 2019. – 249 с.

ISBN 978-966-657-749-1

ISBN 978-966-657-750-7 (частина 1)

У підручнику висвітлені дидактичні завдання процесу підготовки магістрантів спеціальності «Менеджмент соціокультурної діяльності» відповідно до специфіки галузі, загальні питання обґрунтування методу фахових навчальних дисциплін, особливості професійних компетентностей та умов їх формування.

Проаналізовані класичні й інноваційні методологічні підходи щодо сучасних наукових досліджень соціокультурної діяльності.

Підручник призначений для магістрантів і докторантів спеціальності «Менеджмент соціокультурної діяльності», викладачів навчальних дисциплін циклу професійно-практичної підготовки цього напрямку.

УДК 316.7:005]:001.89(075.8)

ISBN 978-966-657-749-1

ISBN 978-966-657-750-7 (частина 1)

© Щербина-Яковлева О. Ю., Клочко М. О.,
Щербина А. М., 2019

© Сумський державний університет, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	С. 8
РОЗДІЛ 1 ОСВІТА ФАХІВЦІВ ІЗ МЕНЕДЖМЕНТУ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ДИДАКТИКА	10
1.1 Специфіка галузі знань «Менеджмент соціокультурної діяльності».....	10
1.2 Проблема обґрунтування методу начальних дисциплін професійного циклу.....	13
1.3 Компетентність як здатність до успішної професійної діяльності.....	15
1.4 Особливості теоретичної та практичної підготовки фахівців із менеджменту соціокультурної діяльності.....	23
1.5 Дуальні підходи у підготовці фахівців із менеджменту соціокультурної діяльності.....	27
1.6 Особистісний підхід щодо викладання дисциплін професійного циклу.....	35
Рекомендована література до розділу 1	39
РОЗДІЛ 2 ЛЮДИНА І СОЦІУМ: АНТРОПОЗНАВЧІ ТА СОЦІОГУМАНІТАРНІ КОНЦЕПТИ В МОДЕЛЮВАННІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	42
2.1 Поняття людини. Концепт «Homo Biologicus» як засада технологій соціокультурної діяльності...	42
2.2 «Homo Ecologicus». Видова біоекологічна сутність людства як джерело планетарних ризиків та об'єкт соціокультурного проектування.....	45
2.3 Поняття суспільства та соціуму. Суспільство як екосоціокультурна система.....	47
2.4 Людина як суб'єкт соціальної та культурної діяльності. «Homo Politicon», «Homo Moralis», «Homo Fabrilis» в концептуальному апараті	

технологій соціокультурної діяльності.....	50
2.5 Взаємодії людини та соціуму як об'єкт соціокультурного проектування.....	56
Рекомендована література до розділу 2.....	59
РОЗДІЛ 3 КУЛЬТУРА: КОГНІТИВНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ ФАХІВЦІВ ІЗ МЕНЕДЖМЕНТУ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	62
3.1 Розуміння культури як феномену, категорії, лексеми та поняття.....	62
3.2 Уявлення про історичний розвиток узагальнювальної лексеми «культура».....	66
3.3 Етимологічний аналіз лексеми «культура».....	69
3.4 Семантичний аналіз поняття «культура».....	70
3.5 Умови вживання лексеми «культура» як наукового терміна.....	73
Рекомендована література до розділу 3.....	74
РОЗДІЛ 4 КУЛЬТУРНА ФЕНОМЕНОЛОГІЯ: КЛАСИФІКАЦІЯ, ПЕРІОДИЗАЦІЯ, ТИПОЛОГІЯ ЯК ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ФАХІВЦІВ ІЗ МЕНЕДЖМЕНТУ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	77
4.1 Проблема генези культури. Субстанційний погляд на розмаїття культурних феноменів. Форми культури.....	77
4.2 Прагматико-феноменологічний підхід. Концепція соціально-економічного детермінізму в диференціації видів культури. Натуралістичний і психологічний детермінізм у культурології	81
4.2.1 Сутність прагматико-феноменологічного підходу в культурологічному аналізі.....	81

4.2.2	Натуралістичний детермінізм у культурологічному аналізі.....	85
4.2.3	Концепція культурного детермінізму.....	88
4.2.4	Концепція психологічного детермінізму в культурологічному аналізі.....	90
4.2.5	Концепція економічного детермінізму в культурологічному аналізі.....	95
4.3	Історико-соціологічний підхід у культурологічному знанні. Типи культури.....	96
4.4	Навички психолого-культурологічного та соціологічного аналізування релігійних феноменів як складові спеціальних компетентностей фахівців із менеджменту соціокультурної діяльності.....	102
	Рекомендована література до розділу 4.....	113
РОЗДІЛ 5 КУЛЬТУРНА ФЕНОМЕНОЛОГІЯ: ДІЯЛЬНІСНИЙ ПІДХІД.....		118
5.1	Проблема пізнання культури. Діяльність як методологічний концепт.....	118
5.2	Мовне відображення уявлень про діяльність.....	125
5.3	Поняття соціокультурної діяльності. Універсальність соціокультурної діяльності.....	132
5.4	Специфічні види соціокультурної діяльності. «Соціокультурна діяльність» як науковий термін.....	137
5.5	Система «людина – соціум – культура» як сфера соціокультурної діяльності.....	140
	Рекомендована література до розділу 5.....	144

РОЗДІЛ 6 РИНКОВА СОЦІОКУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ: ПРАГМАТИКА.....	148
6.1 Утворення ринкової соціокультурної діяльності.....	148
6.2 Специфічні об'єкти, суб'єкти та цілі ринкової соціокультурної діяльності.....	150
6.3 Поняття технології соціокультурної діяльності. Стратегії, моделі, проекти.....	154
6.4 Управління та менеджмент у ринковій соціокультурній діяльності.....	157
6.5 Ризики та стратегії їх обмеження як провідна концептуальна засада інновацій у менеджменті соціокультурної діяльності.....	163
Рекомендована література до розділу 6.....	166
РОЗДІЛ 7 РОЗМАЇТТЯ НОВІТНІХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ У ГАЛУЗІ МЕНЕДЖМЕНТУ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	171
7.1 Сучасні концепції системного аналізу соціокультурних феноменів.....	171
7.2 Концептуальні положення синергетики в методології дослідження соціокультурних процесів.....	173
7.3 Імплікація когнітивного аналізу процесів і продуктів соціокультурної діяльності.....	177
7.4 Концепція соціокультурного регулювання в методології досліджень із менеджменту соціокультурної діяльності.....	189
7.5 Метарегулятиви: аксіологічно-ціннісний підхід у методології досліджень соціокультурної діяльності.....	199

7.6 Аналіз соціально-комунікативних складових соціокультурної діяльності.....	207
Рекомендована література до розділу 7.....	215
ГЛОСАРИЙ.....	221
Рекомендована література до глосарія.....	247

ПЕРЕДМОВА

Підручник підготовлений як навчально-методичний інструмент для вивчення дисциплін «Методологія та методика наукових досліджень», «Методологія культурологічного дослідження». Його зміст відповідає навчальному плану підготовки магістрантів напряму «Менеджмент соціокультурної діяльності», а також охоплює певні додаткові аспекти методологічного, теоретичного й прикладного характеру.

У цьому підручнику приділена увага як розгляду основних науково-теоретичних уявлень щодо існування культури в суспільстві, так і характеристики традиційних та інноваційних методологічних підходів до проведення наукового дослідження у сфері культури. Водночас зміст цього видання має загальноорієнтувальний світоглядний характер. Зрозуміло, що культура в її системній єдності з людиною та соціумом – об'єкт вивчення насамперед соціально-гуманітарних наук. Науково-природничий компонент імплікують у галузь культурологічного знання поєднанням соціально-гуманітарного знання з інформацією психологічного, психонейрофізіологічного, екологічного, біолого-медичного, валеологічного, демографічного змістів, статистичними даними тощо та передусім – уявленнями про синергійну методологію сучасного наукового розуміння процесів взаємодії культуротворчої діяльності, культурних інститутів, людини й соціуму.

Автори вважають, що основою створення цілісної системи уявлень про сутність культури в її єдності з людиною й соціумом і розуміння засад функціонування менеджменту соціокультурної діяльності повинна бути єдина інтегративна концепція, що послідовно обґрунтовано в кожному розділі підручника. Із різноманіття потенційних засобів досягнення цієї мети автори обрали концептуальну ідею: повсякденні взаємодії культури, людини й соціуму – синергійна система, середовище механізмів утворення та подолання ризиків соціокультурного існування. Формування такого погляду допомагає уникати занадто абстрактних та утопічних уявлень, цілком відповідаючи завданням успішного становлення професійної компетентності менеджерів соціокультурної діяльності.

Становлення змістовної вітчизняної культурологічної теорії й уявлень про менеджмент соціокультурної діяльності як її складову потребує органічного синтезування прикладних

культурологічних і загальнонаукових методів дослідження (системного, синергійного, інформаційного, комунікативного) з філософською методологією, гносеологічним (когнітивним), психологічним підходами.

Підручник призначений для студентів закладів вищої освіти спеціальності «Менеджмент соціокультурної діяльності» освітнього рівня «магістр», аспірантів, докторантів. Він також стане в нагоді педагогам, які викладають навчальні дисципліни професійно-практичного циклу культурологічних напрямів, та іншим читачам, для яких актуальні осмислення проблем взаємодії культури, людини й соціуму, засвоєння основних культурологічних понять, теоретичних концепцій, методологічних підходів, що сприяють поглибленню їх розуміння.

У написанні 1-ї частини підручника брали участь: доктор філософських наук, професор О. Ю. Щербина-Яковлева (розділи 1.1, 1.2, 1.3, 1.4, 1.6; 2, 3, 6; 4.1, 4.2, 4.3; 5.3, 5.4, 5.5; 7.1, 7.2, 7.3); кандидат філософських наук М. О. Клочко (підрозділ 4.4); кандидат філософських наук, доцент А. М. Щербина (підрозділи 5.1; 5.2; 7.4; 7.5, 7.6).

РОЗДІЛ 1

ОСВІТА ФАХІВЦІВ ІЗ МЕНЕДЖМЕНТУ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ДИДАКТИКА

1.1 Специфіка галузі знань «Менеджмент соціокультурної діяльності»

Галузь знань «Менеджмент соціокультурної діяльності», що розвивається останнім часом, уже не є поєднанням «малоформатних» напрямків розроблення окремих дозвіллевих і просвітницьких технологій, у яких відображені приватні інтереси дослідників. Відбувається все глибше усвідомлення основної мети соціокультурної діяльності – задоволення потреб удосконалення індивіда, його пристосування до вимог суспільства й соціоекологічного середовища, формувального впливу на соціальні й етнічні групи. На наш погляд, саме поглиблення віддзеркалення людино- та соціоформувальних запитів ідеології сталого розвитку сучасного суспільства – підґрунтя інтегровальних тенденцій у галузі, перетворення її на самостійний продуктивний напрям науково-дослідницької діяльності.

Водночас ця галузь знання поступово диференціюється. Вона вже не є лише системою сформованих теоретичних наук або, навпаки, сукупністю розрізнених технологій. Зростає якість розроблення відокремлених теорій загального й технологічно-прикладних планів. Система галузевого знання з менеджменту соціокультурної діяльності зараз набуває ознак єдиного виду знання в усьому комплексі наукових соціально-гуманітарних і культурологічних уявлень. У своїй пізнавально-дослідній та організаційно-формувальній діяльності вона успішно поєднує загальнотеоретичне знання та практичновпливову роботу з соціумами, мікрогрупами й окремими особами.

Беззаперечне твердження: уся система знань із менеджменту соціокультурної діяльності орієнтована на забезпечення якості життя індивіда й соціальних груп. На наш погляд, до завдань галузевих теоретичних і прикладних досліджень належить уточнення популярного поняття «якість життя» – комплексного політико-економічного й міждисциплінарного терміна. Але його тлумачення різними авторами завжди пов'язане зі специфікою конкретних

суспільствознавчих і гуманітарних проблем, тому на сьогодні його теоретичний та практичний змісти надзвичайно широкі. Унаслідок цього загальноприйнятого й однозначного визначення немає. Але є потреба в розкритті його значення як загального соціокультурного концепту.

Незадовільна якість соціального існування, «неякісний» індивід – не лише продукт чиїхось суб'єктивних оцінок, вражень чи думок. Це також і об'єктивні феномени суспільного буття, його загально-історичні атрибути. Водночас у неякісності й незадовільності суспільного буття є значущі політичні, економічні, соціальні та соціокультурні виміри.

У кожного об'єктивного явища власні детермінувальні фактори – причини, умови утворення, коріння. Розроблення будь-яких алгоритмів практичної соціально – перетворювальної, реформаційної чи педагогічної, формувальної та інших видів соціокультурної діяльності – неможливе без знань про причини й передумови «неякісних» форм соціального та індивідуального людського існування.

Пізнання детермінації (обумовленості) «неякісності» соціокультурної життєдіяльності соціуму й людини в цілому відбувається не лише в численних соціально-гуманітарних, а й у таких природничих науках, як медицина, екологія тощо. Водночас знання про обумовленість «неякісності» соціального життя людини, механізми її утворення досі недостатньо систематизовані, розділені на окремі проблеми й питання, розподілені за сферами соціально-гуманітарних і певних природничих наукових досліджень. Завдання їх концентрації й систематизації складне й заслуговує стати предметом окремого теоретичного дослідження. Можливо, це одне із завдань нової галузі наукових досліджень – «Менеджменту соціокультурної діяльності».

Під час опанування соціокультурних аспектів проблеми «неякісності» життєдіяльності соціуму й людини важливе розуміння факту, що утворення «неякісної» людини й «неякісного» соціуму не є насторожуючим законом історії чи будь-якого окремого суспільства. Сам феномен «неякісності», зростання ризиків у життєдіяльності соціуму й індивіда людство усвідомлює лише тому, що є протилежні феноменальні утворення – позитивні, здорові форми суспільного матеріального й духовного виробництва, соціальних відносин, раціональні способи організації індивідуального життя тощо. Тобто кожний

окремих вияв існування людини та соціуму може бути гарним або поганим, «якісним» чи «неякісним». Як розвивається кожний окремих індивід, яка його доля, залежить саме від детермінантів – прикрих таємних механізмів його щастя або нещастя, задоволеності чи незадоволеності власним життям. Відомо, що категорія долі утворилася в стародавні часи як відображення непізнанності цих таємних механізмів і сподівань на їх підкорення людині.

З огляду на соціокультурне бачення цієї проблеми, кожна людина не приречена на «неякісне» життя й поганий розвиток особистості. «Неякісне» життя для індивіда лише ймовірне, тобто має статистичну можливість проявитися або ні. Імовірність несприятливих ситуацій в індивідуальному житті розраховують за законами математичних методологій сучасних суспільствознавчих наук: соціології, економіки, демографії, криміналістичної статистики тощо. Подібні методи в перспективі опанують також і в дослідженнях із соціокультурної проблематики.

Непізнані механізми перетворення індивідуального існування на «якісне» чи «неякісне» імовірні лише з огляду на життєдіяльність численного соціуму. На жаль, немає по-справжньому індивідуалізованих методів наукових досліджень, здатних віддзеркалити буття кожної людини. Інакше ці непізнані механізми висвітлювали б як кількісно вимірювані та доступні для пізнання й превентивно-профілактичних соціокультурних технологій.

Оскільки окрема людина не часто вивчає науку, теорія менеджменту соціокультурної діяльності характеризує насамперед загальноносповсюджені, найбільш імовірні, типові причини й передумови формування «неякісної» людини та її «неякісної» життєдіяльності. Ураховуючи рівень розвитку цієї галузі, зараз це її першочергове завдання.

1.2 Проблема обґрунтування методу навчальних дисциплін професійного циклу

У державному стандарті підготовки бакалаврів напряму й галузі знань «Менеджмент соціокультурної діяльності» теоретичну підготовку забезпечують циклом дисциплін фахової спрямованості: «Вступ до спеціальності», «Історія та теорія соціокультурної діяльності», «Теорія й історія культури», дисципліни технологічної орієнтованості тощо. Пошук і поглиблення методологічних, змістових, логічних, методичних зв'язків упродовж викладання цих навчальних дисциплін – основне завдання професорсько-викладацького складу випускової кафедри.

Методологічні підходи до теоретико-понятійного розроблення й викладання навчальних дисциплін професійного циклу віддзеркалюють їх змістові особливості, рівень розвитку методологічних уявлень і прикладних технологій сучасних соціально-гуманітарних наук та галузі знань «Менеджмент соціокультурної діяльності». Основна засада внутрішньої єдності освітнього процесу – фахові культурологічна й соціально-організаційна орієнтованості. Засоби її забезпечення – кілька методологічних принципів:

- *принцип інтегративності*. В освітньому процесі відбувається методологічне, змістове й концептуально-технологічне поєднання фундаментальних наукових теорій культурологічного, соціального, гуманітарного знання з основними концепціями політології, правознавства, інноваційними технологічними підходами тощо;

- *принцип універсальності*. Зміст дисциплін професійного циклу напряму й галузі знань «Менеджмент соціокультурної діяльності» відображає зв'язки та закономірності функціонування системи «людина – соціум – культура», властиві різним типам її історичного, етнічного й географічного існування;

- *принцип інноваційності*. Теоретичне розкриття дисциплін професійного циклу та практична орієнтованість освітнього процесу спрямовані на формування креативного ставлення до світу фахівцями із соціокультурної діяльності;

- *принцип компаративності*. Поглиблення уявлень про зв'язки й закономірності функціонування системи «людина – соціум – культура» потребує порівняльної характеристики форм і змісту культурного розвитку, соціальної, індивідуальної

життєдіяльності в різних історичних, етнокультурних, політичних та економічних типах суспільної організації;

○ *принцип загальної єдності та взаємозв'язку.* Специфіка формування професійної свідомості фахівців із «Менеджменту соціокультурної діяльності» потребує акцентування детерміністських підходів. Функціонування системи «людина – соціум – культура» – продукт» взаємодетермінувальне, тому кожне інноваційне феноменальне утворення або процес в одному елементі системи потребує дослідження змін інших елементів;

○ *принцип розвитку й синергійності.* Єдність і взаємозв'язки людини й соціуму невірніважені й нестабільні, унаслідок чого існування системи «людина – соціум – культура» пов'язане з постійними змінами, трансформаціями, непередбачуваними флуктуаціями та біфуркаціями, конструктивними й деструктивними оновленнями;

○ *принцип протиріччя.* Протилежності політико-державних, соціально-групових, етнічних, професійних, демографічних, гендерних потреб та інтересів обумовлюють наповненість життєдіяльності системи «людина – соціум – культура» протиріччями: більш чи менш загостреними ідейними й практичними зіткненнями індивідів, соціальних груп, організацій і соціальних інститутів, суб'єктів соціокультурної діяльності, соціальних рухів, культурних течій – рушійними силами будь-яких змін в існуванні;

○ *припустимість застосування в наукових дослідженнях методів і методик прикладних суспільствознавчих, культурологічних, людинознавчих наук (спостережень, опитувань, панельних та лонгitudних досліджень, вимірювальних і формувальних експериментів тощо);*

○ *математизування методологічних підходів до вимірюваних феноменів і процесів сфери життєдіяльності людини, соціального буття й культурного розвитку;*

○ *припустимість розроблення спеціальних дослідницьких інструментів і комплексів інструментарію (діагностичного, інструментарію для організування опитувань, спостережень тощо);*

○ *припустимість обґрунтування й опрацювання спеціальних інноваційних (формувальних) проектів і технологій.*

Менеджмент соціокультурної діяльності – новий напрям культурних послуг і наукового знання, що швидко розвивається, нбуває нових концепцій і підходів.

1.3 Компетентність як здатність до успішної професійної діяльності

У сучасних вимогах до розроблення Державних стандартів вищої освіти, освітньо-кваліфікаційних характеристик та іншої документації, пов'язаної з організуванням освітнього процесу, прийнято характеризувати результати освіти як компетентності, набуті особою впродовж навчання.

Закон України «Про вищу освіту» містить вихідне визначення: «...Вища освіта – сукупність систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних та громадянських якостей, морально-етичних цінностей, інших компетентностей, здобутих у закладі вищої освіти (науковій установі) у відповідній галузі знань...» [11, р. 1, ст.1].

У свою чергу, поняття компетентності розкривають так: «...Компетентність – динамічна комбінація знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних та громадянських якостей, морально-етичних цінностей, що визначає здатність особи успішно здійснювати професійну й подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні вищої освіти» [11, р. 1, ст.1].

Перехід до нової «компетентнісної» термінології в законодавчій базі організування освітнього процесу обумовлений об'єктивними вимогами:

- потребою в стандартизації умов навчання в закладах вищої освіти різних типів;
- перспективою створення загальноєвропейського освітнього простору й забезпечення конвертації дипломів;
- необхідністю уніфікації системи оцінювання якості знань;
- спрощенням системи розроблення установчої документації в процесах запровадження нових напрямів навчання в закладах вищої освіти;

○ запровадженням інформаційних технологій в управління діяльністю освітніх закладів тощо.

Доцільність переходу до нової «компетентнісної» термінології обумовлена ще й намаганням удосконалити термінологічний апарат менеджменту вищої школи.

У шкільній педагогіці декількох минулих десятиліть застосовували термінологію «знань, умінь, навичок». Ті, кому вона не зовсім подобалася, жартували, що «дітей навчають ЗВН – зевеенам». Концепція «знань, умінь, навичок» як усім зрозуміла, результати якої «наочні» й доступні для вимірювання засобами шкільного оцінювання, надовго засвоювалася в школі. Проте в педагогіці вищої школи було не зовсім зрозуміло, чим вимірюється освітній внесок у розвиток дорослої особистості. Вважали, що навчання студентів «зевеенам» не відповідає статусу закладу вищої освіти.

У добу трансформування системи вищої освіти та її перетворення на масову, коли в шкільній освіті першочерговою стала функція підготовки до вступу в заклад вищої освіти, термінологію «знань, умінь, навичок» уже широко критикували як «невідповідну часу». Насправді в тогочасній школі вже навчали переважно «знанням» у найбільш лаконічній фактографічно-енциклопедійній формі. Дефіцит «умінь» і «навичок» у школярів – проблема, що в усій глибині з'ясується лише тоді, коли юнак зі шкільним рівнем інтелектуального розвитку стане студентом університету. Водночас проблема впродовж адаптування до нових освітніх і соціокультурних вимог переважно полягає у відсутності вмінь самостійної діяльності зі збирання навчальної інформації та її оброблення, недостатньої сформованості певних вищих когнітивних і логічних навичок, навиків самоорганізації й самоконтролю тощо.

На наш погляд, потрібно зробити декілька уточнень щодо застосування окремих термінів, за допомогою яких власне й розкривається «компетентнісна» методика. Саме їх зміст на сьогодні – предмет дискусій фахівців із менеджменту вищої школи. Суперечки ведуться переважно щодо співвідношення понять «компетенція» та «компетентність».

Більшість суб'єктів усного й письмового мовлення відчують смисл і значення багатьох слів інтуїтивно, на рівні мовного чуття та не можуть пояснити, чому в одній мовленнєвій ситуації потрібно застосовувати слово «компетенція», а в іншій – «компетентність».

Але саме мовне чуття підказує, що ці два слова мають різні смисли, не взаємозамінювані синоніми. Дискутують про те, яке з понять більш широке. Тобто або компетентності – складові компетенції, або компетенції утворюються як окремі прояви компетентності.

Носії смислів кожного слова в розвиненій мові – його формальні складові: корінь, префікс, суфікс, закінчення. Походження слова «компетенція» латинське: «competentia» означає «узгодженість частин, симетрію; домірність, поєднання, зв'язок» [7, с. 217]. У свою чергу, «competentia» утворилося від дієслова «peto» (старатися, намагатися, добиватися, домагатися) і префікса «com», що має значення поєднання людських зусиль, спрямованих на об'єкт.

У сучасній англійській мові є іменник «competence» – здатність, уміння, компетенція. Слово «competent» – прикметник, що означає «компетентний» і походить від «competence». У того, хто недостатньо розрізняє іменники й прикметники в англійських наукових текстах, може скластися враження, що воно є аналогом нашого слова «компетентність», але це не так.

Цікаво, що слово «компетентність» узагалі не ввійшло до тезаурусу «Сучасного тлумачного словника української мови» (2009 р.) обсягом 100 000 слів. Це видання містить лише слово «компетенція» з розкриттям двох його значень: «1. Добра обізнаність із чогось. 2. Коло повноважень певної організації, установи або особи» [26, с. 411].

Тобто «компетентність» найбільш кваліфіковані фахівці з української мови сприйняли як неправильну форму слововживання чи русизм. У такому разі воно взагалі не повинне мати внутрішнього особливого значення або бути зайвим синонімом слова «компетенція».

Проте два слова «компетенція» та «компетентність» широко вживають (переважно фахівці з менеджменту вищої школи) поряд одне з одним уже впродовж десятиліття або й більше, надаючи їм значень спеціальних термінів. Наприклад, Ю. М. Рашкевич пропонує такі визначення: «Компетентності – знання, уміння, навички, здатності; інтегральна характеристика особи. Компетенції – сфера відповідальності та прийняття рішень» [27, с. 26]. Згідно з визначенням, прийнятим у сучасних англійських освітніх проектах (наприклад, проекті Tuning – Tuning Educational Structures in Europe, «Налаштування

освітнянських структур у Європі»), «компетентності – динамічне поєднання знань, розуміння, навичок, умінь і здатностей; розвиток компетентностей – мета освітніх програм; компетентності формуються в різних навчальних дисциплінах, їх оцінюють на різних етапах навчання» [25, с. 26].

Отже, в українській і російській мовах два подібних за зовнішньою формою й близьких один до одного за значеннями іменника, й ігнорувати цей факт не можна. Але мовне чуття підказує, що «компетенція» – це фахово-офіційний, соціальний, соціокультурний феномен на зразок «інстанції», «організації», «презентації». Проте «компетентність» наближена до особистості як її професійна «властивість», «здатність», «розумність», тобто є феноменом переважно психологічним, когнітивним, праксеологічно-діяльнісним тощо. Отже, компетенції фахівців зазначають у посадових інструкціях відповідно до законодавчих, соціокультурних вимог кожної галузі праці професіоналів. Компетентності, потрібні професіоналові для забезпечення успішної праці, – результат його якісної вищої освіти. Тому вважаємо коректним із логічного й мовного поглядів таке текстуальне пояснення зв'язків компетенцій і компетентностей: «Формування компетенції викладачів із технологій підготовки бакалаврів спеціальностей кафедри; розвиток компетентностей у сфері теорії, методології та методики навчання студентів. Поглиблення політичної й громадянської компетенцій викладачів; розвиток аналітичних компетентностей під час висвітлення сучасної геополітичної ситуації в Україні. Удосконалення науково-дослідної компетенції; оволодіння викладачів та працівників компетентностями з користування науковими джерелами, недопущення плагіату».

Зрозуміло, що не потрібно намагатися імперативно «надати значення» цим словам згідно з чиймись логічними або філософськими підходами. Мова – живий культурний організм, що розвивається в мовленні, письмових текстах, і саме в віддзеркаленні реальних культурних фактів слова набирають нових форм і смислів. Імовірно, процес мовної творчості у вітчизняному менеджменті вищої школи зумовлений намаганням фундаментального розгляду проблем, розроблення системних уявлень про розвиток знань, умінь та навичок в освітньому процесі.

Концептуальні засади компетентнісного підходу, що базуються на сучасних вимогах євроінтеграції системи вищої

освіти, детально розглянув член Національної команди експертів із реформування вищої освіти України, проректор Національного університету «Львівська політехніка», професор Ю. М. Рашкевичем [24, с. 26].

Зміст вищої освіти – це система спеціальних (фахових) і загальних компетентностей, передбачених під час розроблення освітніх стандартів та програм. Згідно із Законом України «Про вищу освіту» стандарт вищої освіти визначає наявність в освітній програмі переліку компетентностей випускника.

Спеціальні (subject related) компетентності:

- специфічні для конкретної предметної області (галузі/напрямку/дисципліни);
- безпосередньо пов'язані зі спеціальними знаннями в предметній області;
- що визначають профіль програми, тобто роблять її індивідуальною, істотно відмінною від інших.

До загальних (generic) компетентностей належать ті знання, розуміння, навички й здатності, що студент здобуває впродовж виконання програми навчання, але які мають універсальний характер [25, с. 36].

У документації, затвердженій QAA (The Quality Assurance Agency for Higher Education, Агенція забезпечення якості вищої освіти Великобританії), усі компетентності поділяють на загальні, інструментальні, системні.

Загальні компетенції згідно з визначенням проекту Tuning (2012 р.) проявляються як різноманітні практичні й комунікативні вміння та навички:

- вирішення завдань;
- прийняття рішень;
- робота в команді;
- міжособистісні вміння;
- лідерство;
- здатність працювати в команді фахівців із різних підрозділів;
- уміння спілкуватися з непрофесіоналами галузі;
- увага до відмінностей і впливу культури;
- уміння працювати в міжнародному контексті;
- розуміння культур і традицій інших країн;
- уміння працювати самостійно;
- розроблення й менеджмент проектів;

- ініціативність і дух підприємництва;
- додержання етики;
- забезпечення якості;
- воля до успіху.

Результати навчання класифікують у програмах євробакалавра й QAA так:

- знання з предметної галузі;
- когнітивні вміння й навички з предметної галузі;
- практичні навички з предметної галузі;
- загальні вміння.

У Додатку до диплома, що містить оцінки за вивчення дисциплін, передбачених освітньо-професійною програмою, зазначена інша класифікація результатів навчання:

- знання й розуміння;
- застосування знань і розуміння;
- прийняття рішень [25, с. 36 – 39].

В Україні останніми роками компетентнісний підхід застосовують в офіційній документації, пов'язаній з розробленням посадових кваліфікаційних характеристик, інструкцій, інших нормативних документів, призначених для організування й регламентування праці фахівців у державних установах, навчальних закладах, науково-дослідних установах, установах культури тощо. Здебільшого виокремлюють чотири основні види компетентностей, якими повинен володіти фахівець: професійну, інформаційну, комунікативну та правову.

Визначають, що професійну компетентність формують здатності фахової діяльності, що забезпечують ефективність вирішення професійних проблем і типових професійних завдань у реальних практичних ситуаціях. Вона залежить від кваліфікації, загальноприйнятих цінностей моралі й етики, володіння фаховими технологіями, технологіями професійного діагностування та методами впливу на ситуації, життєвого досвіду, постійного професійного вдосконалення й упровадження в практику новітніх ідей, використання наукової літератури та інших джерел інформації для організування фахової роботи відповідно до сучасних вимог.

Інформаційна компетентність – це дії фахівця, що забезпечують ефективний пошук, структурування інформації, її адаптацію до особливостей професійних завдань, формулювання фахової проблеми відповідними інформаційно-комунікативними способами, кваліфіковану роботу з різними

інформаційними ресурсами, професійними інструментами, готовими програмно-методичними комплексами, що дають можливість проектувати рішення фахових проблем і практичних завдань, використання автоматизованих робочих місць персоналу, комп'ютерних і мультимедійних технологій, цифрових ресурсів; регулярну самостійну пізнавальну діяльність, готовність до ведення дистанційної фахової діяльності, ведення документації установи на електронних носіях.

Комунікативна компетентність – це уміння й навички спілкування з клієнтами установи або закладу, здатність забезпечувати ефективний прямий і зворотній зв'язки з ними, контакт із представниками різних вікових, соціальних груп, колегами; розробляти стратегії, тактики й техніки взаємодії з людьми, організовувати їх спільну діяльність для досягнення певних суспільно значущих цілей; переконувати, утверджувати свою позицію; володіння державною мовою, грамотним усним і писемним діловим мовленням, ораторським мистецтвом, професійним етикетом, а також навичками публічного презентування результатів роботи, уміннями обирати відповідні форми й методи презентування.

Правова компетентність – якість дії працівника, що забезпечує ефективне використання в професійній діяльності законодавчих та інших нормативних документів органів державної влади для вирішення відповідних професійних завдань [19].

Основні складові компетентності фахівця з менеджменту соціокультурної діяльності повинні бути достатніми для забезпечення задовільного вирішення професійно важливих предметних завдань, ситуацій проблемного змісту, повної правової орієнтованості й готовності нести відповідальність за свої дії. Кожний молодий фахівець, який починає працювати на новій посаді, отримує «Кваліфікаційну характеристику», що сприяє його адаптуванню до праці. Кваліфікаційні характеристики посад працівників допомагають ефективному відбиранню кадрів, підвищенню ділової кваліфікації, раціональному розподіленню праці, створенню дієвого механізму розмежування функцій, повноважень і відповідальності між працівниками, а також установленню єдиних підходів визначення посадових обов'язків і кваліфікаційних вимог.

Кваліфікаційні характеристики застосовують як нормативні документи, основу для розроблення посадових

інструкцій з конкретним переліком посадових обов'язків працівників відповідно до особливостей організування праці й управління, їх прав, відповідальності та компетентності. Кваліфікаційна характеристика кожної посади має три розділи: «Завдання й обов'язки», «Повинен знати» і «Кваліфікаційні вимоги».

Розділ «Завдання й обов'язки» містить перелік основних трудових функцій, що можна повністю або частково доручити працівникові, який займає відповідну посаду з урахуванням технологічної однорідності й взаємозв'язку робіт. Це дає можливість забезпечити оптимальну спеціалізацію за посадами керівника, професіонала й фахівця.

У розділі «Повинен знати» наведені основні вимоги до працівника щодо професійних знань, а також знань законодавчих та інших нормативних правових актів, положень, інструкцій, інших документів, методів і засобів, що працівник повинен застосовувати під час виконання посадових обов'язків.

У розділі «Кваліфікаційні вимоги» зазначений необхідний для виконання посадових обов'язків рівень професійної підготовки працівника, що засвідчують документи про освіту, а також вимоги до стажу роботи.

Провідні фахові компетентності менеджера з соціокультурної діяльності згідно із законодавчими вимогами щодо кваліфікаційних характеристик професій: професійна (організаційно-посадова) компетентність, компетентність із охорони праці, спеціалізовані ситуативно-діагностичні, консультативні, правозахисні, профілактичні, превентивні, організаційно-діяльнісні, соціально-організаційні, корекційні, розвивальні, соціально-перетворювальні компетентності. До фахових компетентностей менеджера із соціокультурної діяльності вищого рівня кваліфікації (магістра) належать також компетентності з організування науково-дослідної діяльності в межах фахової проблематики, культурно-просвітницької, пропагандальної тощо. Загальноосвітні компетентності фахівця – це комунікативні (мовна, соціально-комунікативна, інформаційно-технологічна), світоглядні, морально-етичні, громадянсько-політичні, валеологічні вміння й навички.

Отже, доцільність переходу до новітнього компетентнісного підходу обумовлена також необхідністю подолання докорінного протиріччя системи вищої освіти: розриву між рівнями та якістю теоретичної й практичної фахових

підготовленостей випускників. Вважають, що формалізовано-системне відображення змісту освіти в її компетентнісних вимірах сприяє лише запровадженню в навчання сучасних форм самонавчання, самоконтролювання якості, самооцінювання тощо.

1.4 Особливості теоретичної та практичної підготовки фахівців із менеджменту соціокультурної діяльності

Знання про зв'язки соціокультурної діяльності індивіда, суспільства, окремих соціальних груп глибоко інтегровані за своїм характером. Проблематика й зміст матеріалу, викладеного впродовж вивчення дисципліни «Менеджмент соціокультурної діяльності», у загальних рисах розглядає проблематику та зміст таких наук, як філософія культури, антропологічна культурологія, соціальна культурологія, теорія культури, історія культури, соціологія культури. Основна ідея всіх напрямків знань із менеджменту соціокультурної діяльності – шукання шляхів духовного й практичного вдосконалення життя кожного окремого індивіда відповідно до унікальності його ситуації та загальних закономірностей людського буття.

Провідні теоретичні засади професійних компетенцій фахівців із менеджменту соціокультурної діяльності – культурологічні знання. Водночас знання основних тверджень теорії та історії культури або культурології становлять лише загальну поінформованість – необхідну складову будь-якої соціально-гуманітарної освіти. Але для формування добре підготовленого фахівця в галузі менеджменту соціокультурної діяльності такої загальної поінформованості недостатньо. Загальна поінформованість не є професійною компетенцією, якщо її не можна безпосередньо застосувати у фаховій практичній діяльності.

Мета теоретичної підготовки фахівців – засвоєння достатнього обсягу наукових уявлень для початку професійної праці у сфері організування соціокультурної діяльності. Ця мета обумовлює основні *завдання* їх теоретичної підготовки:

- формування уявлень студентів про соціокультурну діяльність і менеджмент як сукупність різноманітних видів професійної праці;
- усвідомлення студентами сфери соціокультурної діяльності й менеджменту в сучасному суспільстві як сукупності галузей організованого за законами економіки виробництва;
- закріплення в майбутніх фахівців зазначеної спеціальності розуміння сутності соціокультурного виробництва в сучасному суспільстві як сфери бізнесу;
- засвоєння майбутніми фахівцями уявлень про вихідні кроки технології самостійного створення власного робочого місця у сфері менеджменту соціокультурної діяльності;
- вивчення студентами цієї спеціальності історичних і сучасних технологій менеджменту соціокультурної діяльності крізь призму їх авторської належності й індивідуально розроблених та апробованих засобів ринкової реалізації соціокультурної продукції.

Визначення мети й завдань теоретичної підготовки майбутніх фахівців спеціальності «Менеджмент соціокультурної діяльності» – підґрунтя для формулювання *смислових концепцій*, відповідно до яких розкривають зміст основних дисциплін фахового циклу. Такими смисловими концепціями є політичні, правові, соціальні, економічні вимоги, якими обумовлене створення й розвиток нового напрямку вищої освіти.

Серед сучасних політичних вимог чільне місце займає забезпечення сталого розвитку людства в планетарному масштабі, у 2015 р. проголошений ООН і відомий як «Глобальні цілі сталого розвитку» або «Програма 2030» [5].

Розвиток професійних компетенцій фахівців галузі «Менеджмент соціокультурної діяльності» в українських закладах вищої освіти у своїх світоглядно-ідеологічних засадах і технологічних компонентах зобов'язаний відображати потреби сталого розвитку.

Концепція сталого розвитку як ідеологія й світогляд соціально-культурологічної освіти розкривається через її змістові завдання, що передбачають практичне моніторення, теоретичне обґрунтування й опрацювання інноваційних технологій за 17 основними напрямками діяльності сучасного людства:

- світ без бідності;
- світ без голоду;
- міцне здоров'я;
- якісна освіта;
- статева рівність;
- чиста вода й санітарія;
- відновлювана та недорога енергія;
- гарна робота й економіка;
- інновації та розвинена інфраструктура;
- зменшення нерівності;
- екологічно чисті міста й спільноти;
- відповідальне використання ресурсів;
- протидія зміні клімату;
- безпечне використання океанів;
- безпечне використання землі;
- мир і верховенство закону;
- співробітництво для сталого розвитку.

Значущий у навчанні дисциплінам фахового циклу політико-економічний запит: необхідно розкрити політико-економічну таємницю, що в сучасному суспільстві продукти соціокультурної діяльності перебувають у товарному обігу. З огляду на закони економіки продукти соціокультурної діяльності – продукти культурного виробництва. У своїй економічній сутності вони нічим не відрізняються від продуктів будь-яких інших видів виробництва й інших товарів. Тому у своєму економічному змісті менеджмент соціокультурної діяльності – сфера організування обігу товарів культурного виробництва.

Отже, необхідною світоглядною засадою успішного одержання фахової освіти є розуміння проникнення виробничих і товарно-ринкових відносин у сферу соціокультурної діяльності, що вже відбулося. Із цієї тезою пов'язаний комплекс уявлень історичного, політико-економічного й конкретно-економічного, культурологічного змістів, що доповнюють когнітивну характеристику фахових знань:

- окремі види культурних цінностей – продукти виробництва (соціально організованої й контрольованої трудової діяльності), що в сучасному суспільстві реалізують на ринку як будь-які інші товари;
- соціокультурна діяльність в історичному вимірі не завжди має ознаки сфери виробництва;

- у сучасному суспільстві не всі види соціокультурної діяльності є сферами виробництва;
- не всі продукти соціокультурної діяльності мають ознаки ринкового товару;
- продукти соціокультурної діяльності перетворюються на ринковий товар лише на певних етапах історичного розвитку соціуму й лише в певних типах суспільств;
- лише певні продукти соціокультурної діяльності набувають ознак ринкового товару, це відбувається під час поступового історичного розвитку суспільства.

Продуктивна смислова концепція формування майбутніх фахівців спеціальності «Менеджмент соціокультурної діяльності» – сучасна потреба відобразити ризики існування людства й планувати стратегії їх уникнення. Ризикологічний підхід органічно пов'язаний із вимогою забезпечення сталого розвитку.

Поняття «ризик» широко вживають у сучасних суспільствознавчих і природничих науках. Актуальні такі терміни, як екологічні ризики, ризики економічної діяльності, політичні ризики тощо. Вважаємо, що поняття ризику також дуже продуктивне для розвитку теоретичних уявлень із сучасного менеджменту соціокультурної діяльності. Водночас ризики потрібно досліджувати як аспекти культурного існування суспільства й продукти суб'єктивної людської діяльності, що є формою культури.

Опанувати теоретичні уявлення про закономірності діяльності сучасного людства й механізми утворення ризиків соціального та індивідуального буття повинен кожний фахівець, що одержує соціально-гуманітарну й культурологічну вищу освіту. Але для фахівців із сучасного менеджменту соціокультурної діяльності це знання принципово важливе. Менеджер із соціокультурної діяльності повинен орієнтуватися на застосування професійних знань із практичного розроблення інноваційних культурологічних технологій попередження, обмеження, подолання ризиків у діяльності суспільства в цілому, окремих етнічних і професійних суспільних груп, різних соціальних, вікових, гендерних категорій клієнтів. Велике значення мають превентивні, профілактичні соціокультурні, соціально-педагогічні, соціально-комунікативні технології.

Наприклад, у СумДУ забезпечують підготовку фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» з орієнтацією на

профілізації в галузях спорту як шоу-бізнесу, підприємництва й менеджменту у сфері культури та мистецтв, інтернет-підтримання подій шоу-бізнесу, новітніх інформаційних і телекомунікаційних технологій у музейній справі, ребрендингу бібліотек як багатопрофільних регіональних культурних центрів. Отже, якщо той чи інший розділ культурологічного знання викладений відповідно до фахово орієнтованих смислових концепцій, він перетворюється із загальної, абстрагованої від практики теорії на складову технології професійної діяльності. Теоретичне знання, інтегроване з алгоритмами практичної фахової діяльності, – цілісна й завершена професійна компетенція.

1.5 Дуальні підходи в підготовці фахівців із менеджменту соціокультурної діяльності¹

Сучасна вища освіта потребує нових освітніх технологій, форм та інновацій, здатних забезпечити високу якість підготовки фахівців із менеджменту соціокультурної діяльності. У такій ситуації необхідне оперативне реагування на зміни й вимоги ринку праці, а також постійне адаптування змісту освітніх програм і навчальних планів до трансформаційних процесів в економіці й соціальній сфері.

Реалії вітчизняної системи вищої освіти також демонструють сьогодні відсутність масштабної та системної роботи з інституційного й методичного забезпечення такого оперативного реагування, зокрема роботи з формування професійних стандартів із чітким баченням необхідних компетентностей менеджера соціокультурної діяльності, упорядкування принципів та алгоритму вивчення соціокультурних потреб різних категорій населення, що повинні бути основою розроблення якісних освітніх програм. Окреме завдання за наявності в багатьох акторів значної зацікавленості щодо підвищення рівня професійної підготовки випускників – залучення самих роботодавців до формування й

¹ Автор підрозділу 1.5 – завідувача кафедрою психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету, кандидат філософських наук, доцент Н. Д. Світайло.

перевіряння освітніх програм, їх реалізації та вирішення таким чином проблеми забезпечення соціокультурної галузі кваліфікованими кадрами.

Один з ефективних механізмів вирішення зазначених завдань – упровадження *дуальної моделі освіти*, здатної забезпечити набуття фахівцями з менеджменту соціокультурної діяльності необхідних теоретичних знань і практичних компетентностей.

Досвід підготовки фахівців у провідних країнах Європи, зокрема Німеччини з дуальною формою освіти, уже підтвердив, що така організація освітнього процесу найбільш ефективна в сучасних умовах, особливо для тих спеціальностей, що потребують глибоких теоретичних знань, мобільності, комунікативних навичок і вміння вирішувати складні проблеми.

Дуальна форма освіти передбачає поєднання навчання в університеті з навчанням на робочих місцях: на підприємствах, в установах та організаціях для набуття професійних навичок і кваліфікації. Принципово важливо здійснювати таке поєднання на основі відповідних договорів між університетом, здобувачем освіти й роботодавцем.

Особливості дуальної форми освіти:

– збільшення обсягу навчання безпосередньо на базах практики, на робочому місці (орієнтовно до 40 % загального обсягу освітньої програми);

– участь роботодавців як у розробленні й узгодженні освітньої програми закладу освіти, так і в її реалізуванні, відбиранні здобувачів освіти на навчання за дуальною формою та оцінюванні навчальних досягнень;

– навчання на основі відповідних договорів між закладом освіти, здобувачем освіти й роботодавцем.

Повноцінне реалізування принципу дуальної освіти можливе лише на основі системного підходу до організування освітніх послуг. Як показує досвід Німеччини, у такій системі своє місце та функції повинні знайти не лише органи управління освітою й навчальними закладами, а й органи влади та самоврядування, підприємства й організації (як потенційні замовники кадрів), окремі громади, а також професійні об'єднання, торгово-промислові палати, професійні асоціації та інші суб'єкти.

Вивчення досвіду Німеччини й перші кроки впровадження дуальної освіти в СумДУ дають можливість виділити такі

складові підготовки менеджерів соціокультурної діяльності, здатні забезпечити системний характер роботи:

1) тісний зв'язок теорії й практики, у якому практична складова – обов'язкова частина навчального процесу;

2) активні форми організації роботи студентів і нові педагогічні технології;

3) гнучкий графік роботи й розклад занять, узгоджений з підприємствами/організаціями-партнерами;

4) опрацювання на практичних заняттях конкретних ситуацій, кейсів із досвіду організацій-партнерів;

5) участь організацій-партнерів у розробленні навчальних планів і тематики курсових та дипломних робіт;

6) оцінювання результатів роботи студентів представниками підприємства, що дає можливість оперативно реагувати на потреби ринку праці й робити освітню програму гнучкою, мобільною та ефективною;

7) залучення студентів до реальних процесів спілкування з цільовими групами для набуття водночас із професійними кваліфікаціями необхідних соціальних і комунікативних компетентностей, що забезпечує майбутню успішність випускників [15].

Зазначені складові у своїй єдності й взаємопов'язаності на рівні їх впровадження як *технології дуальної освіти* передбачають роботу в трьох напрямках:

– розроблення відповідної нормативної бази, здатної забезпечити необхідну організаційну підтримку інноваційних кроків;

– налагодження співпраці з роботодавцями щодо забезпечення практичної підготовки й удосконалення змістової частини освітніх програм;

– педагогічне забезпечення дуальної підготовки як на рівні вдосконалення навчальних планів, так і на рівні їх організаційно-методичного забезпечення.

На сьогодні можливо реалізувати всі напрямки, тому що на державному рівні забезпечена достатня автономія університетів і зафіксовані пріоритети, орієнтовані на формування в студентів важливих для майбутньої професійної діяльності компетентностей. Водночас важливим чинником є й орієнтація університету на інноваційні технології й підходи в педагогічній діяльності водночас із гнучкою організаційною та

управлінською структурами, здатними сприйняти й підтримувати інновації, реагувати на мінливі умови й вимоги ринку праці.

Дуальні підходи в підготовці фахівців із менеджменту соціокультурної діяльності реалізують сьогодні через:

- практико-орієнтований зміст навчального плану спеціальності;
- забезпечення наскрізної практичної складової (роботу в організаціях та установах соціальної й соціокультурної сфер);
- залучення фахівців-практиків до проведення занять;
- забезпечення гнучкого розкладу для можливості проведення занять на базі підприємств, установ, громадських організацій;
- активні форми навчальної роботи: лекції, практичні заняття в малих підгрупах, тренінги, кейс- і проектні методи;
- самостійне навчання з консультативною підтримкою викладача;
- формування навичок проектної діяльності й упровадження проектних технологій;
- активне застосування інформаційних технологій для пошуку та оброблення інформації, мобільних комунікацій і роботи у віртуальному просторі.

Водночас важливо зазначити, що ефективність системи дуального навчання забезпечують послідовним системним реалізуванням зазначених базових підходів і принципів та спільною відповідальністю всіх учасників цього процесу: викладачів, роботодавців і самих студентів, без мотивованої й активної праці яких жоден позитивний результат неможливий.

У цьому контексті важливо підкреслити значущість високого рівня відповідальності студентів, які навчаються за дуальною моделлю освіти. Така відповідальність значна як з огляду на більш високі вимоги до рівня організованості й дисциплінованості студентів, які вже на цьому етапі вчать розуміти особливості кожної конкретної організації, поважати її традиції, цінувати час і зусилля майбутніх колег, так і з огляду на формування професійних компетентностей майбутніх менеджерів, які повинні у своїй діяльності втілювати зазначені якості.

Виходячи з основного завдання дуальної форми здобуття освіти – удосконалення системи підготовки кваліфікованих фахівців і забезпечення успішної адаптації здобувачів освіти до професійної діяльності – університет і випускова кафедра

зокрема разом із партнерами формують власну мережу для проведення практики. Така мережа містить у собі налагодження постійних і дієвих контактів з організаціями соціокультурної сфери й закріплення цих контактів відповідними договорами.

У системі дуальної освіти договори мають велике значення. Водночас дуальні навчальні договори, що сьогодні регулюють відносини між двома сторонами (університетом та організацією/установою), в ідеалі повинні стати тристоронніми, передбачаючи студента. Сьогодні ми ще не маємо досвіду фіксування рівня залученості студентів, а також залишаємо відкритим питання про сфери відповідальності за результати навчання кожної з трьох залучених сторін. Відкритим є й питання фінансового заохочення студентів під час праці на підприємствах чи в установах. Адже реалії вітчизняного кадрового ринку свідчать про те, що ще потрібно напрацьовувати фінансові й нефінансові стимули для роботодавців, щоб вони активізували вкладення грошей і часу в підготовку фахівців, зокрема розробляючи механізми оплати праці студентів-практикантів. Водночас спільні зусилля менеджменту університету, педагогічного колективу й самих студентів дають можливість уже сьогодні обирати форми співпраці, що враховують інтереси всіх учасників. Наприклад, студенти працюють на волонтерських засадах, у робочих групах із підготовки соціально-орієнтованих проектів, допомагають шукати й перекладати необхідну інформацію, виконують частину аналітичної роботи в рамках власних курсових робіт і обов'язкових домашніх завдань. Таким чином вони ознайомлюються з проблематикою майбутнього роботодавця, особливостями клієнтських груп, партнерами й т. д., набуваючи необхідного досвіду. У майбутньому ці позиції повинні фіксувати в тристоронніх договорах [6].

Проте й у нинішньому варіанті укладений між університетом і приймальною організацією договір та означена цим договором системна співпраця дають можливість вирішити низку практичних питань, без яких неможлива системна робота в напрямку дуальної підготовки менеджерів соціокультурної діяльності:

- залучення фахівців до викладання й курування практики;
- об'єднання зусиль: ресурсів (зокрема кадрових), технологій, наукових розробок тощо підприємств/установ,

громадських організацій та університету для підвищення конкурентоспроможності підприємств і випускників;

- налагодження постійного діалогу з роботодавцями, зокрема з питань удосконалення навчальних планів;

- ознайомлення студентів із принципами діяльності організацій, підходами, технологіями, особливостями менеджменту тощо;

- відпрацювання в реальних умовах нових технологій і спільне реалізування інноваційних проектів.

Ефективна робота орієнтованої на окрему спеціальність мережі організацій, що забезпечують формування професійних компетентностей, потребує не лише зусиль на етапі створення, а й постійного координування. Так, для забезпечення дуального навчання випускова кафедра психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету має в 2017–2018 начальному році більше ніж 30 таких договорів із організаціями й установами соціокультурної сфери, муніципальними структурами, громадськими організаціями. Кожен такий договір додатково має ще один робочий документ – графік відвідування студентами бази практики, зустрічей із представниками роботодавця в університетських аудиторіях, орієнтовний план проведення спільних заходів, реалізування проектів тощо. Для успішної організації дуального навчання важливо постійно підтримувати діалог між сторонами, а не лише впродовж підготовки та проведення зборів чи засідань, на яких обговорюють, наприклад розроблення чи зміну освітньої програми або тематики курсових робіт. У такому варіанті договори стають не лише формальними документами, а й реальними ресурсами та механізмами реалізування дуальної освіти.

Упровадження дуальних підходів у підготовку менеджерів соціокультурної діяльності передбачає й принципово нові підходи до організаційно-педагогічного й навчально-методичного забезпечення процесу. Перш за все – необхідність системності та наскрізний характер практичної підготовки. Адже традиційно практика для студентів-бакалаврів передбачена в другому, шостому й восьмому семестрах, що не відповідає вимогам забезпечення 40 % практичної підготовки за період навчання. Тому необхідно передбачити такі форми роботи, що в рамках затверджених навчальних планів забезпечували б набуття необхідних практичних навичок і компетентностей, дали

майбутнім менеджерам необхідний досвід і закріпили зв'язки з роботодавцями. Таку наскрізну практичну підготовку повинні забезпечити стажування й модифіковані форми проведення практичних занять (безпосередньо на базах практики або роботодавцями в університетських аудиторіях). Водночас важлива не лише підготовка методичних матеріалів, а й конкретні організаційні кроки. Так, кафедра чітко планує самостійну роботу студентів і роботу на базах практики, проводить психологічні тренінги, закладає навички спілкування й роботи з документами.

Окремий напрям – залучення роботодавців до викладацької роботи, проведення спільних семінарів, круглих столів, проєктів, тематичних заходів, залучення студентів до виконання робіт у рамках господарчих договорів на замовлення роботодавців. Водночас передбачена й активна волонтерська робота, що повністю відповідає завданням формування необхідних професійних компетентностей. Цей вид роботи також органічно поєднується з навчальним процесом, тому що передбачені навчальним планом курсові роботи (наприклад, із курсу «Практикум із соціокультурної діяльності») як обов'язкові частини передбачають реалізування й аналізування результатів власного соціокультурного заходу (проєкту) за напрямком, якому присвячена курсова робота.

Участь студентів у розробленні й реалізуванні спільних із майбутніми роботодавцями проєктів – ще одна важлива складова дуальної освіти. По-перше, робота над проєктами повинна компенсувати неготовність більшості установ та організацій забезпечувати тривалу практику й брати студентів на оплачувану роботу. По-друге, проєктна діяльність студентів із перших днів і років навчання формує в них необхідні навички, необхідні в ситуації, коли держава не зможе повністю виконати свої соціальні зобов'язання, і вразливі верстви населення отримують допомогу з альтернативних джерел. Тому маємо додатковий механізм формування в студентів позитивної мотивації до навчання й набуття потрібних компетентностей. По-третє, проєктна діяльність чітко відповідає вимогам дуальної освіти, тому що забезпечує акцентовану вище системність упровадження дуальної освіти [15].

І в цьому контексті особливості спеціальності «Менеджмент соціокультурної діяльності» відкривають широке поле можливостей. А випускова кафедра не лише включає

відповідні курси до навчального плану, а й активно залучає роботодавців, громадські організації та потужний потенціал інших кафедр і структур університету для формування в студентів навичок проектної діяльності, розглядаючи це як елемент наскрізної практичної підготовки. Зокрема ми вбачаємо в проектній діяльності потужний організаційний і методичний ресурси. Насамперед тому, що в умовах, коли практична складова підготовки не набула в рамках університету й держави необхідної нормативної, організаційної та фінансової підтримки, ініціювання, підготовлення й реалізування конкретних проектів має неабияке значення, забезпечуючи й додаткові ресурси, і досвід, і методичний інструментарій.

Загалом дуальні форми навчання вже підтвердили свою ефективність. Вони не лише сприяють модернізації змісту освіти, підвищенню рівня конкурентноспроможності молоді на ринку праці та шансів на знаходження першого робочого місця, а й дають можливість підприємствам та організаціям готувати для себе кваліфіковані кадри, полегшуючи пошук молодих талановитих фахівців. Університет, у свою чергу, підвищує якість надання освітніх послуг, обирає кращих абітурієнтів і підвищує кваліфікацію викладачів, які постійно взаємодіють із виробництвом, владою, бізнесом. Водночас підвищуються й рейтинги університету. Для держави якісно підготовлені фахівці – запорука економічного зростання, розвитку й соціальної стабільності. У цьому мета дуальної моделі освіти, що дає можливість долати неузгодженості між виробничою та освітньою сферами впродовж підготовлення кадрів. Такі кроки сприяють як кращому засвоєнню студентами теоретичних знань, посиленню їх мотивації до навчання, так і напрацюванню затребуваних потенційними замовниками кадрів компетенцій, що не можуть сформуватися без постійної та активної практичної складової й налагодження співпраці з роботодавцями. Водночас очевидна й необхідність подальшої активної організаційної та методичної роботи, а також пропозицій із покращання нормативної бази, здатної мотивувати й викладачів, і роботодавців.

1.6 Особистісний підхід щодо викладання дисциплін професійного циклу

У сучасних методологічних розробках із менеджменту вищої школи традиційну категорію особистісної орієнтації в навчально-виховній діяльності розкривають і переосмислюють як вимогу студентоорієнтованого освітнього процесу. Принципи запровадження особистісно-орієнтованого підходу в навчанні багаторазово розкривали вітчизняні й закордонні дослідники – педагоги та психологи. Багаторазово відбувалася імплікація цього підходу в технологіях навчальної й виховної роботи в школі [2, 3, 21].

Доведені такі переваги особистісно-орієнтованих технологій освіти, як сприяння саморозвитку індивіда, його успішній соціалізації, самозахисту, самовихованню, самобутності. Ці технології забезпечують не лише звичайну задовільну адаптацію особи до соціального середовища, а й її продуктивну інтеграцію в соціум. У сфері вищої освіти актуальність поглиблення особистісно-орієнтованого підходу ще більше зростає. Урахування рівня й перспектив розвитку особистості студента, її потреб, здібностей і намагань має особливе значення на першому курсі навчання, коли відбувається перехід від шкільних умов до нового освітнього середовища. Умовами інтеграції в соціум є оволодіння механізмами соціальної комунікації, світоглядними орієнтаціями, алгоритмами спільної активної діяльності. Успішно інтегрований індивід перетворюється на соціально активну особистість, усвідомлює ресурси індивідуальної та групової свободи, перспективи реалізації власних креативних потенцій, соціальні потреби й вимоги щодо особистої та спільної активності. Засоби особистісно-орієнтованих технологій забезпечують культурну самоідентифікацію особистості як громадянина своєї держави, члена етносу, носія професійної культури й фахових компетентностей тощо.

Студентоорієнтована освіта успішно вирішує такі завдання:

- етико-аксіологічні – поглиблення уявлень про світ цінностей, орієнтація в різноманітті типів систем ціннісних орієнтацій;

- когнітивні – удосконалення індивідуальної картини світу, поглиблення системи наукових уявлень про природу, суспільство, людину, розмаїття культурних феноменів;
- діяльнісно-творчі – оволодіння технологіями креативної діяльності;
- персоналізувальні (особистісно-розвивальні) – формування позитивного образу «Я успішний», «Я фахівець», індивідуального життєвого кредо та мети життя тощо; оволодіння способами самоаналізування, саморегулювання, самовдосконалення, самоуправління [21, с. 6–7].

Результативні стратегії студентоорієнтованого навчання в закладі вищої освіти: використання під час лекцій, семінарських, практичних занять і тренінгів методів діалогу, застосування завдань, що потребують диспуту, формулювання різноманітних поглядів, розроблення визначень, аргументування особистих позицій, аналізування й критичного розглядання позицій колег. Уже на першому курсі активна й творча атмосфера під час навчальних занять – умова формування орієнтації на науково-дослідну діяльність. Оволодіння студентів алгоритмами практичних соціокультурних технологій відбувається під час організування групових форм роботи: рольових і ділових ігор, польових досліджень, у яких формується емоційно-зацікавлене, креативне ставлення до фахового навчання. Завдяки колективній навчальній активності удосконалюються пізнавальні, комунікативні, практично-діяльнісні вміння та навички.

Основне завдання методичного змісту впродовж адаптування до вишу – формування професійного ставлення студентів до культури як об'єкта власної інтелектуальної та практичної діяльності. Отже, це завдання можна розглядати як методично-виховне. Мета педагога під час вирішення цього завдання – забезпечення розвитку достатньо простих вихідних когнітивних уявлень культурологічного змісту й водночас формування необхідних складових професійного світовідношення, світовідчуття та образу себе як майбутнього фахівця. Умовою становлення особистості фахівця є постійне аналізування й самоаналізування з огляду на оволодіння професійними компетенціями. Навичка самоаналізування та самокритикування перетворюється на внутрішній голос, який щодня ставить майбутньому фахівцеві запитання: ти хто такий?

Індикатором сформованості професійного світовідношення можна розглядати рівень розвитку здатності аргументувати відповідь: я фахівець у сфері соціокультурної діяльності, тому що... Накопичення аргументів у такому разі – це фіксування зростаючої кількості розвинутих професійних ментальних і практичних компетентностей.

Тому вихідною тезою у викладанні студентам дисциплін культурологічного змісту повинно бути твердження про необхідність постійних роздумів, розмислів про культуру, її існування та розвиток. Повинно сформуватися відчуття близькості культури, її інтегрованості у власне існування. Якщо особа не лише наближена до культури, а й насправді «проживає», «перебуває» у її сфері, для неї як для суб'єкта відкривається можливість власної активної діяльності на тлі культурного багатства, а також можливість культурної творчості. Водночас достатньо ґрунтовна думка, що для людини, яка навчається, творчою є будь-яка спроба щось зробити у сфері власної професії. Оскільки для цієї особи ця спроба відбувається вперше, вона творча з огляду на індивідуальний розвиток особистості фахівця як складова особистісних фахових компетенцій.

Отже, результат індивідуалізованого, особистісно-орієнтованого навчання – формування професійного кредо, що можна висловити як комплекс пов'язаних когнітивно-алгоритмових позицій світогляду й практично-діяльнісного світовідношення:

- культура – дуже складний феномен, утворений людством упродовж тисячоліть;
- сутність культури не можна визначити одним висловлюванням;
- усі культурні скарби – наша спадщина, але особа впродовж свого розвитку перетворюється або на пасивного носія, або на вимогливого споживача, або на пропагувача й творця культури;
- якщо Ви фахівець у сфері культури, культура – постійна складова Вашого ментального й практичного життя; а також Ви поступово навчаєтесь професійно використовувати культуру як складову діяльності на своєму робочому місці, сферу власної творчості;

- культура повинна бути постійним об'єктом роздумів, розмислів, обговорювання з товаришами, колективних дискусій, диспутів, соціальних заходів тощо.

Людина, здатна до активної й результативної життєдіяльності, не є пасивним «носієм інформації», подібним до комп'ютера, пам'ять якого – механічно записані програми роботи. Біологічний індивід перетворюється на активну й життєздатну соціальну індивідуальність та особистість у результаті успішного навчання впродовж життя основним навичкам:

- *пізнанню*. У своїй сутності пізнання – це діяльність із розрізнення речей. Навички відрізнати речі одна від одної людина засвоює все життя. Але є такі пізнавальні навички, недостатній розвиток яких у юному віці пізніше компенсувати неможливо;

- *комунікуванню* (застосуванню невербальних засобів і вербальної мови для позначення об'єктів та їх властивостей). Навички комунікативної діяльності людина також засвоює не лише в дитинстві. Навпаки, комунікативної діяльності обдарований індивід навчається впродовж усього життя. Але форми дозволеної й забороненої соціальної комунікації завжди контролюють засоби соціокультурного регулювання. Тому несвоєчасне засвоєння регулятивно-комунікативних компетенцій – передумова того, що соціальне оточення оцінить людину як «невиховану»;

- *діяльності* (у найбільш вузькому значенні цього слова) – виконання доцільних і цілеспрямованих дій із речами, що в практичному житті виділили з середовища й поступово інтегрують в особистий ужиток як «знайомі речі».

Запізнення зі здобуванням навичок виконання якогось виду діяльності, необхідного для життя молодій людині (чи «нормального») щодо сучасного рівня розвитку культури, суспільство оцінює як «малоосвіченість», «невихованість», «малокультурність» тощо. Узагальнено все це є соціокультурною некомпетентністю, соціальною неадаптованістю й неінтегрованістю, професійною негідністю.

Загальна соціокультурна й професійна компетентність особи як здатність до пізнавальної, комунікативної та практичної діяльності відповідно до прийнятих норм сприяє обмеженню ризиків існування суспільства, забезпечує його сталий розвиток, є засадою успішності соціалізації, інкультурації, професійної самореалізації особистості.

Рекомендована література до розділу 1

1. Асаинова М. В. Профессиональная компетентность менеджера социально-культурной деятельности : учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по специальности 071401 «Социально-культурная деятельность» / М. В. Асаинова. – Москва : Издательский дом МГУКИ, 2007. – 109 с.
2. Бех І. Д. Особистісно-зорієнтоване виховання : науково-методичний посібник / І. Д. Бех – Київ : ІЗМН, 1998.– 204 с.
3. Бондаревская Е. В. Смысл и стратегия личностно-ориентированого воспитания / Е. В. Бондаревская // Педагогика.– 2001.– № 1.– С.17–25.
4. Васильєва О. В. Специфіка соціокультурного феномену науково-педагогічної діяльності викладача ВНЗ [Електронний ресурс] / О. В. Васильєва // Культура України. – 2012. – Вип. 39. – С. 113–122. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ku_2012_39_17.
5. Глобальні цілі сталого розвитку 2030. Цілі сталого розвитку 2016–2030 [Електронний ресурс] // Сайт United Nations Ukraine. – Режим доступу : [http://www.un.org.ua/images/documents/3615/цiлi_web\(2\).pdf](http://www.un.org.ua/images/documents/3615/цiлi_web(2).pdf).
6. Давліканова О. Досвід організаційної та педагогічної підтримки впровадження елементів дуальної освіти [Електронний ресурс] / О. Давліканова, О. Купенко, Н. Світайло // Маркетинг в Україні. – 2016. – №6. – Режим доступу : <http://uam.in.ua/upload/iblock/714/7148750c0981873595aeb1d7acdd2c.pdf>.
7. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Ок. 50 000 слов / И. Х. Дворецкий. – 2-е изд. – Москва : Русский язык, 1976. – 1096 с.
8. Дмитренко Т. О. Особливості підготовки магістрів з менеджменту соціокультурної діяльності: парадигмальний аналіз [Електронний ресурс] / Т. О. Дмитренко // Культура України. – 2013. – Вип. 42 (1). – С. 88–97. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ku_2013_42\(1\)_15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ku_2013_42(1)_15).
9. Жорнова О. І. Студент як суб'єкт соціокультурної діяльності: перевизначення завдань педагогічного впливу [Електронний ресурс] / О. І. Жорнова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 2012. – Вип. 17. – С. 93–97. – (Серія 16 «Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики»). – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_016_2012_17_24.
10. Жорнова О. І. Формування студентів суб'єктами соціокультурної діяльності: освітньо-філософські засади моделювання образу педагогічного впливу [Електронний ресурс] / О. І. Жорнова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2006. – Вип. 26. – С. 74–83. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpvgvzdia_2006_26_10.

11. Закон України «Про вищу освіту» [Електронний ресурс] : за станом на 01.01.2018 / Верховна Рада України – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

12. Касаткина С. А. Основы профессиональной деятельности менеджера социокультурной сферы : учеб. пособие / С. А. Касаткина ; Московский гос. ун-т культуры и искусств. – Москва : МГУКИ, 2001. – 102 с.

13. Киселева Т. Г. Социально-культурная деятельность : учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по направлению подготовки «Социально- культурная деятельность» и специальности «Социально-культурная деятельность» / Т. Г. Киселева, Ю. Д. Красильников. – Москва : МГУКИ, 2004. – 539 с.

14. Ковальчук А. С. Социально-культурная деятельность как феномен социального образования / А. С. Ковальчук. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского университета, 2005. – 157 с.

15. Купенко Е. Проектные технологии реализации практико-ориентированного подхода в профессиональной подготовке: внедрение международного опыта [Електронний ресурс] / Е. В. Купенко, Н. Д. Свитайло // Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniya. – 2016. – Вип. 9 (3). — Режим доступу : http://ejournal18.com/journals_n/1477992507.pdf.

16. Лисакова І. Індивідуально-психологічні передумови підготовки менеджера соціокультурної діяльності [Електронний ресурс] / І. Лисакова // Вісник Інституту розвитку дитини. – 2013. – Вип. 28. – С. 158–162. – (Серія «Філософія, педагогіка, психологія»). – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vird_2013_28_33.

17. Локшин В. С. Формування лідерських якостей майбутніх менеджерів соціокультурної діяльності в контексті процесу модернізації вищої освіти [Електронний ресурс] / В. С. Локшин // Духовність особистості. – 2013. – Вип. 1. – С. 109–120. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2013_1_13.

18. Наказ МОН України № 665 від 01.06.2013 «Про затвердження кваліфікаційних характеристик професій (посад) педагогічних і науково-педагогічних працівників навчальних закладів» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://osvita.ua/legislation/other/37302/>.

19. Оленіна О. Ю. Концепція підготовки менеджерів соціокультурної діяльності в умовах формування суспільства знань [Електронний ресурс] / О. Ю. Оленіна // Культура України. – 2013. – Вип. 42 (2). – С. 41–49. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ku_2013_42\(2\)_11](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ku_2013_42(2)_11).

20. Основы научных исследований [Електронний ресурс] : навчальний посібник // В. С. Марцин, Н. Г. Міценко, О. А. Даниленко та ін. – Львів : Ромус-Поліграф, 2002. – 128 с.– Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-book-162.html>.

21. Особистісно-орієнтований урок: конструювання та діагностика / М. І. Лук'янова, Н. А. Разіна, Т. М. Абдуліна та ін. – Харків : Ранок, 2007.– 176 с.

22. Письменна Н. Особистісно-орієнтований підхід у контексті гуманізації навчально-виховного процесу / Н. Письменна // Проблеми підготовки сучасного вчителя. – 2013.– № 8 (Ч.1).– С. 250–254.

23. Публічне управління в забезпеченні сталого (збалансованого) розвитку : навч. посібник / Т. К. Гречко, С. А. Лісовський, С. А. Романюк, Л. Г. Руденко. – Херсон : Гринь Д. С., 2015. – 264 с.

24. Рашкевич Ю. М. Компетентнісний підхід в побудові навчальних програм [Електронний ресурс] / Ю. М. Рашкевич. — Режим доступу : <https://www.tempus.org.ua/uk/korysna-informacija/prezentaciji/781-rashkevych-competence-approach-20-09-2012/download.html>.

25. Рашкевич Ю. М. Матеріали Національної команди експертів з реформування вищої освіти, проекту ЄС «НЕО в Україні» [Електронний ресурс] / Ю. М. Рашкевич. — Режим доступу : <https://erasmusplus.org.ua/korysna-informatsiia/korysni-materialy/category/3-materialy-natsionalnoi-komandy-ekspertiv-shchodo-zaprovadzhennia1-833-instrumentiv-bolonskoho-protsehu.html781?=&download=10197;prezentatsiia-yu-rashkevycha-osvitni-standarty-i-osvitni-prohramy-20-21-10-2015>.

26. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред В. В. Дубчинського. – Харків : Школа, 2009. – 1008 с.

27. Указ Президента України «Про стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» [Електронний ресурс] : за станом на 12.01.2015. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

28. Чекштуріна В. М. Формування комунікативної компетентності менеджерів соціокультурної діяльності [Електронний ресурс] / В. М. Чекштуріна // Вісник Харківської державної академії культури. – 2015. – Вип. 46. – С. 161–169. – (Серія «Соціальні комунікації»). – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/haksk_2015_46_19.

РОЗДІЛ 2 ЛЮДИНА Й СОЦІУМ: АНТРОПОЗНАВЧІ ТА СОЦІОГУМАНІТАРНІ КОНЦЕПТИ В МОДЕЛЮВАННІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1 Поняття людини. Концепт «Homo Biologicus» як засада технологій соціокультурної діяльності

У «Філософському енциклопедичному словнику» людину визначено як «вищу ланку живих організмів на Землі, суб'єкт суспільно-історичної діяльності й культури» [38, с. 769]. Із біологічного погляду, людина – це представник виду «Homo Sapiens». Саме останнє визначення найбільш відоме. Тобто на запитання «хто така людина?» зазвичай відповідають: «людина – розумна істота», «людина – вища біологічна істота». Звертають увагу на прикметники «розумна», «вища». Іменники «біологічна істота», «живий організм» начебто ігнорують.

Насправді кожна людина не завжди подобається собі як біологічна істота, відчуває від цього незручність, не завжди такою собою пишається. Але людство походить від тваринного світу. Людина як біологічний індивід за всіма властивостями є живою біологічною істотою. Її існування в біологічному вимірі підкорюється законам генетики, фізіології, нейрофізіології. Саме на цьому біологічному підґрунті формується людська психіка (давньогрецьк. *psyche* – душа). Унаслідок того, що в ужиток увійшло поняття духовного, що за своєю фонетикою мало відрізняється від душевного (психічного), утворився весь комплекс уявлень про духовні виміри людського буття, духовну діяльність, духовну культуру тощо. Але людська душа за своєю субстанцією й процесами насправді не якась надзвичайне *духовне* утворення, а психофізіологічне – *душевно-фізичне*, природне.

Але традиція соромитися природних проявів людської сутності, що утворилася в добу панування християнської релігії, дуже стійка. За межами професійного спілкування (кола медичних працівників або шкільних уроків біології) розмовляти про більшість біологічних виявів людської природи «якось незручно» і здебільшого заборонено нормами сучасного етикету. У побуті поширені лексичні форми з натяками на наявність в

окремої особи певних біологічних функцій, потреб або процесів, уживані як знаряддя припущення її гідності.

Традиційне для цивілізованого суспільства табування оприлюднення більшості аспектів індивідуальної біологічної життєдіяльності. Навіть їжу з кимось і наодинці вживають по-різному. Значну кількість фізіологічних процесів та функцій обговорюють лише дорослі, якщо мова йде про дитину. Щойно дитина дорослішає, ці обговорення припиняють. Підліток сам формулює заборони щодо недоторканості багатьох його фізіологічних проблем, і цікавість до них на все подальше життя заборонена, табуована. Є певні суто інтимні проблеми, що обговорюють лише з близькими друзями-чоловіками або подругами-жінками.

Проте індивідуальна біологічна сутність людини – первинна, найбільш глибока й неподолана причина фундаментальних ризиків її існування. Як біологічна істота людина хворіє, за генетичних умов чи випадково може набути каліцтва чи інвалідності. Неминучі біологічні супутники людського життя – старість і смерть. Та, оскільки людина живе не лише в біологічному, а й у соціальному та культурному просторах, ризики біологічної діяльності не є об'єктами цікавості лише медицини або природознавчих наук.

Паремія

«...Людина – найбільш таємничий об'єкт науки, який не дає дійти згоди дослідникам... Незначний морфологічний стрибок і водночас приголомшливе зрушення у сфері життя – у цьому весь парадокс людини» (П. Тейяр де Шарден. **«Феномен людини»**)

Протиріччя й проблеми існування «Homo Biologicus» із давніх-давен були та є об'єктами впливу багатьох соціокультурних проєктів, стратегій і технологій: релігійних, морально-етичних, соціально-політичних, науково-валеологічних та ін. Оцінювання хвороби, каліцтва, старості й смерті різне в різних типах суспільств. Ставлення до людей, які хворіють, старіють і вмирають, змінюються історично та є специфічним елементом культури кожного конкретного суспільства.

Неодноманітність сприйняття й оцінювання цих явищ у різних суспільствах обумовила їх розгляд як об'єктів етнографії,

етнології, культурології. Певні автори хворобу й смерть вважають навіть категоріями філософського світогляду.

У первинному суспільстві хвороба, каліцтво, смерть були повсякденними супутниками людського існування, і здебільшого їх не сприймали як щось надзвичайне. Навпаки, вони були нормою буття, звичним повсякденним явищем. Тривалість життя людини в цю добу становила, за даними палеоантропологів, у середньому 28–36 років, тому старості люди майже не знали й не сприймали її як проблему.

Сприйняття біологічних аспектів людського буття в античну добу змінилося. З одного боку, формувалися культури, у яких, як у Спарті, відпрацьовували соціокультурні механізми захисту соціуму від економічного й морально-психологічного навантажень, пов'язаних із необхідністю утримання хворих і калік. З іншого – розвивалася медицина як провідна наука й мистецтво лікування, зачатки фармації. Суспільна свідомість сповнювалася образами героїв, переможців спортивних ігор, героїв бойових подій, що незалежно від віку були еталонами здоров'я, фізичної сили, могутності. Серед видатних і поважних людей тих часів багато осіб старшого віку.

Проблеми хвороби, каліцтва, старості й смерті на сьогодні переважно питання медицини та служб соціальної допомоги. Звертають на них увагу й валеологи, фахівці з соціальної роботи, соціальної педагогіки. Недостатньо розвинені в нашому сучасному суспільстві технології профілактично-валеологічного напрямку, націлені на батьків і дітей, підлітків, молодь. Питання попередження хвороб, формування здорової людини з дитячого віку, занять фізичною культурою та спортом повинні бути об'єктом уваги спеціальних просвітницьких, виховних, формувальних технологій. На жаль, рівень пропаганди здорового способу життя, популярної в нашому суспільстві 20–25 років тому, утрачений. Останні генерації дітей і молоді зростають в «антивалеологічному» середовищі. Сучасні запити на технології валеологічного напрямку не задовольняють. А потреба в них є в дошкільних і шкільних закладах, побуті родинного та сімейного життя, гендерних проектах тощо.

Соціокультурні підходи до неподоланих проблем біологічної сутності людини спрямовують сучасників на правильне їх розуміння, оволодіння технологіями збереження здоров'я, підтримання екологічної рівноваги з природними факторами у власній життєдіяльності (сприяння гомеостазу),

толерантне ставлення до людей з особливими потребами. Лише в розвинених державах реалізують медико-біологічні та санітарно-гігієнічні технології покращання спеціальної допомоги відокремленим категоріям осіб, які її потребують. Але об'єктивну потребу в масових валеологічних соціокультурних технологіях, спрямованих на дітей, підлітків, молодь, у цілому не задовольняють.

2.2. «Homo Ecologicus». Видова біоекологічна сутність людства як джерело планетарних ризиків та об'єкт соціокультурного проектування

Сукупність соціумів, що населяють землю, мають ряд ознак єдиної цілісної системи. З огляду на сучасну екологію, політичну економію, політологію людство – реальна планетарна спільнота, діяльність якої залежить від провідних умов, однакових для всіх, та універсальних (глобальних) закономірностей подальшого розвитку. Планетарні біоекологічні характеристики людства сучасна наука визначає як передумови глибоких ризиків у власному існуванні.

Людська спільнота, з біологічного й екологічного поглядів, – біострома (сукупність живої біомаси), яка швидко росте й розселяється планетою. У «Ветхому Заповіті» є оповідання про те, як колись відбулося перше розселення народів. Це відомий міф про вавилонське стовпотворіння, після якого люди забули первинну, єдину для всіх мову та втратили знання про свою генетичну спорідненість.

Наприкінці 2011 р. на нашій планеті народився семимільярдний житель. Науково доведено, що людство в другій половині ХХ століття зазнало «пікових» (експоненційних) форм демографічного вибуху. Це дуже серйозна глобальна проблема безпеки життєдіяльності всього людства. Високий темп стихійного зростання населення Землі проявляється за встановленою закономірністю подвоєння його чисельності кожні 35–40 років.

Народонаселення й протиріччя в його існуванні – предмет демографії. Першим на демографічну проблему та її зв'язок із незадовільними темпами розвитку сфери матеріального виробництва ще в ХVIII столітті звернув увагу

англійський учений Т. Мальтус. На відміну від своїх попередників природознавець XIX століття Д. І. Менделєєв повністю недооцінив гостроту цієї проблеми. Він математично підрахував ресурси та вважав, що Земля «може прогодувати» 8 млрд людей. Цю саму проблему усвідомлював В. В. Вернадський, висловлюючи впевненість, її неминуче вирішать, тому що людство перебуває на порозі об'єднання колективного інтелекту в нову рушійну силу планетарного розвитку – ноосферу.

Демографічну проблему ще в середині 70-х рр. XX ст. оцінили як планетарну. За певними прогнозами, сподівалися на її природне вирішення внаслідок глобального спаду народжуваності. Але цього не відбулося. Демографічний вибух насамперед сприяє підвищенню ймовірності прискорення використання природних ресурсів – основи сучасних виробничих технологій. Також зростає загроза екологічних катастроф через забруднення довкілля відходами життєдіяльності й техногенних катастроф, пов'язаних із особливостями сучасних надскладних виробничих технологій. Більшість наших сучасників вважають ґрунтовною думку про принципову неподоланність ситуацій планетарних ризиків біоекологічного походження.

Засади сучасних підходів до умов забезпечення сталого розвитку закладені майже чверть століття тому. Ще тоді на Конференції в Ріо-де-Жанейро в 1992 р. представники ООН обговорили й затвердили декларацію «27 принципів сталого розвитку цивілізації». Загальний сенс цих принципів полягав у тезі: завдання подальшого розвитку цивілізації неможливо вирішити без колективного додержання безпеки життєдіяльності, цілеспрямованого управління життєдіяльністю, витіснення сучасної форми стихійного ринкового розвитку продуктивних сил. Необхідно сформувати новий світогляд (світорозуміння), культуру безпеки – усвідомлення необхідності обмеження цілей і споживацького характеру життєдіяльності. Обмеження передусім необхідно встановити у сферах експансивного розвитку матеріального виробництва та народжуваності.

Згідно з найважливішим міжнародним рішенням в Україні на державному рівні послідовно обговорюють не лише законодавчі документи, безпосередньо спрямовані на вирішення проблем збереження та захисту довкілля, а й питання соціокультурного змісту. Інформованість населення про екологічну ситуацію в планетарному, державному,

регіональному, місцевому масштабах – основа формування екологічної свідомості та практичної екологічно-захисної поведінки. Екологічні знання й навички практичного природозбереження, обізнаність із соціально-екологічними та біоекологічними концепціями, продуктивними стратегіями вирішення різнорівневих екологічних проблем є складовими екологічної культури особистості.

Провідна роль у формуванні високої екологічної культури кожного громадянина належить соціокультурним технологіям екологічного інформування, пропаганди, виховання різних верств населення. Завдання екосоціокультурних технологій: формування екологічної культури всіх верств населення, виховання розуміння сучасних екологічних проблем держави й світу, усвідомлення їх важливості, актуальності й універсальності, відродження кращих українських традицій взаємовідносин із довкіллям, виховання любові до рідної природи; формування розуміння єдності всього живого й неживого в глобальній системі співіснування та розвитку; необхідності узгодження стратегій природи й людства; подолання споживацького ставлення до природи; розвиток почуття особистої відповідальності за стан довкілля в побуті, дозвіллі й на робочому місці; оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки тощо [22, с.1–5].

Об'єкти соціокультурних технологій екологічного спрямування – громадяни всіх вікових груп і рівнів освіченості, сфер діяльності. Концепція екологічної освіти в Україні передбачає розроблення спеціалізованих екологічно-соціокультурних технологій, необхідних у сферах формальної й неформальної, дошкільної, позашкільної, шкільної, загальної вищої та професійної освіти. У неформальній екологічній освіті значну роль відіграють громадянсько-екологічні й дозвілєві соціокультурні установи.

2.3 Поняття суспільства та соціуму. Суспільство як екосоціокультурна система

Середовищем існування людини, утвореним людством упродовж розвитку цивілізації, є суспільство. Сучасне суспільство має розвинений склад продуктивних сил (техніку, технології, що забезпечують виробництво), політичну систему

управління, систему правового регулювання суспільних відносин, мораль, систему освіти, охорони здоров'я, підтримання окремих незахищених груп населення тощо. Суспільство зі своєю матеріальною й духовною культурою протистоїть природному середовищу, тому що має власні (соціально-історичні) закони існування й розвитку. Водночас воно не здатне існувати без природи. Закони природи впливають на буття суспільства як зміненої, трансформованої частини природи, продукту планетарного розвитку.

Сукупність людей, які водночас живуть у суспільстві та своєю діяльністю підтримують його існування, у сучасних суспільствознавчих науках прийнято називати соціумом (від. лат. socius – спільний, сполучений). Водночас потрібно звернути увагу на те, що слова «соціум» у латинській мові не було. Проте вживали іменник «societas», що означав спільноту, спілкування, співпрацю, спілку, товариство. Європейським мовам властиве похідне від латини «society». Сучасне «соціум» – неологізм, що ввійшов до наукового термінологічного словника в ХХ столітті й відобразив у семах здобутки новітнього системного підходу в суспільствознавстві.

Носії буденної свідомості, яким характерний мовно-мисленнєвий рівень засобів масової інформації, досі впевнено застосовують лексему «суспільство», але майже не вживають слово «соціум».

Соціальність людина успадкувала від її тваринних предків. Зв'язки, утворені в загальній життєдіяльності, сформували первинні етноси (роди, племена). Розвиток ускладнених форм трудової діяльності – причина розшарування людської спільноти на професійні групи. Це відбулося ще в добу пізнього первинного ладу. У добу накопичення багатства (пізнього первинного ладу й раннього рабовласництва) суспільство поділилося на соціально-економічні угруповання – класи.

Отже, соціум – колективний утворювач суспільства, сполучений суб'єкт суспільної діяльності. У жодному суспільстві соціум не є неподіленим. Члени соціуму поєднані різноманітними зв'язками, стосунками. Певні з них очевидні, цілком зрозумілі кожному їх учасникові або сторонньому споглядачеві (етнографові, соціологові). З очевидними груповими зв'язками й відносинами (професійними, родинними, сусідськими, товариськими) конкурують неочевидні (соціально-

стратифікаційні, морально-психологічні). Безліч соціальних зв'язків неусвідомлювані чи непізнані, недостатньо вивчені навіть на рівні сучасних наукових суспільство- й людинознавства. Буття соціуму обумовлене законами та закономірностями існування окремих груп, що до нього належать, їх комунікування, взаємодій і суперечок.

Сучасний соціум – продукт багатотисячолітнього розвитку соціальних відносин. Ми живемо в стратифікованому суспільстві, де кожна людина належить водночас до багатьох соціальних і культурних груп: расової, етнічної, професійної, соціально-економічної, одержуємо освіту, кваліфікацію, робоче місце тощо. Також ми члени сімей: укладаємо шлюби, народжуємо дітей.

Суспільство – багаторівнева нелінійна (непередбачувана) система, що існує водночас за законами об'єктивних (незалежних від людини), суб'єктивних (людських, цілеспрямованих, свідомих) впливів як природи, так і економіки, політики, права, моралі, комунікативної культури тощо. Буття суспільства – продукт екологічних і біологічних, соціальних та культурних факторів. Така система сповнена багатьох протилежностей і протиріч. У незбалансованому стані (стані протиріччя) перебувають природні ресурси й потреби різних соціально-економічних класів, які намагаються використати один одного для досягнення власних інтересів, потреби окремих особистостей і мікрогруп, до яких вони належать.

В усі історичні часи існування людини суспільство сповнювали проблеми й протиріччя. Більшість із них були та є загрозливими для благополуччя людини. Буде життя забезпеченим чи ні, залежить від безлічі передумов та обставин, про більшість з яких пересічна людина навіть не здогадується.

Краще за все людина розуміє незворотність дії природних стихій, особливо в тих географічних регіонах, де відбуваються землетруси, виверження вулканів, цунамі, тайфуни тощо. Природа завжди сповнює життя ризиками – імовірністю випадкового неблагополуччя, того, що неочікувано станеться «щось погане». Але не кожен усвідомлює, що в суспільстві загрозливі не лише природні стихії, а й різноманітні фактори, утворені самим соціумом. Це різні «соціогенні» за своїм походженням економічні, технічні, екологічні, політичні, правові, комунікативні, культурні явища, що за певних обставин мають руйнівний вплив на життєдіяльність як соціуму, так і окремого індивіда.

Існування людини завжди було та є сповненим «природних» і «соціальних», соціогенних ризиків. Не лише благополуччя в житті, а й простий факт продовження життя до певної «бажаної» або «розумної» межі незалежно від його «якості» для кожної людини будь-якого віку й соціального статусу ймовірно, але ніким і нічим не гарантоване. У сучасному суспільстві не стало ні менше проблем, ні менше ризиків буття.

2.4 Людина як суб'єкт соціальної та культурної діяльності. «Homo politicon», «Homo Moralis», «Homo Fabilis» у концептуальному апараті технологій соціокультурної діяльності

Для того, щоб точніше відповісти на запитання «хто така людина?» здебільшого роблять спроби визначити її «докорінну» сутність. Це, у свою чергу, потребує відповіді на багато різних запитань: на що вона здатна як *жива істота*; які *якісні характеристики* відрізняють її від інших живих істот; яка *мета* існування такої загадкової, «якісно іншої» істоти в Усесвіті?

Розмаїття форм і проявів людської індивідуальності формують сферу активного ставлення людини до світу. У цих своїх проявах вона змінює існування соціуму, елементи культури, що йому належать, а також природне середовище. Завдяки активності виявляється претензивність людини, її спрямованість на конкретні, цікаві саме для неї соціальні явища, предмети культури й об'єкти природи.

Проблему справжнього й несправжнього буття людини обговорюють упродовж тисячоліть. Проблема полягає в тому, що, якщо в життєдіяльності людини реалізується її докорінна сутність, вона щаслива чи просто задоволена. Якщо в соціумі немає фізичної й політичної свобод особистості, застосовують примусові форми праці, обмеження можливостей розвитку, творчості, його громадяни не відчують ні щастя, ні простого задоволення власним життям.

Але для того, щоб точно відповісти на запитання, чи щаслива людина з об'єктивного погляду, потрібно визначити, яка її «докорінна» сутність, тобто яка мета її існування в Усесвіті й соціальному середовищі.

Теоретики минулих часів убачали докорінну сутність людини в її різних якісних особливостях: подібності до тварини («людина – тварина, яка не має пір'я й шерсті та працює, – Homo Zoologicus», на думку кінчних філософів античності); у політичній діяльності, тобто участі в самоорганізації соціуму («людина – Homo Politicon» – концепція доби розквіту полісної системи в Стародавній Греції, Аристотель); у розумній, пізнавальній діяльності («людина – Homo Sapiens» – думка доби розквіту класичної античної культури); у вірі в Бога («людина – Homo Religaris» – стандартна ідеологема будь-якої релігійної системи Європи в Середньовіччі й у Новий час); у праці та економічній виробничій діяльності («людина – Homo Economicus» – визначення класичних політичних економістів кінця XVIII – початку XIX століття).

У добу розквіту біоантропологічного знання (розвитку етнографії й етнології, різних варіантів еволюційних теорій, популяризації теорії походження видів Ч. Дарвіна, становлення палеоантропології в кінці XIX – початку XX століття) оновилися концепції біологічних витоків людства й визначення людини як біологічної істоти з розвиненими інтелектуальними здібностями («Homo Biologicus»).

Людина – суб'єкт, який власноруч творить своє буття. У якомусь сенсі людина – тілесно-духовна одиниця, мимоволі закинута в простір власного існування. Життя окремого індивіда у світі насамперед неповторний процес біологічного існування. На природні процеси освоєння середовища, задані «за фактом» мимовільного приходу в цей світ, нашаровуються соціокультурні духовно-практичні способи активної поведінки, що й утворюють процес життєдіяльності. Індивід навчається форм і технік лінгвістичної, пізнавальної, трудової, технічної, естетичної, моральної, політичної, релігійної, правової діяльностей. В індивідуальному житті формується складна багатопорядкова система безпосередніх та опосередкованих зв'язків людини зі світом.

Людина – єдина тварина в біологічній природі нашої планети, яка ніколи сповна не віддається задоволенню від щойно надбаного. Про характер людської життєдіяльності можна сказати й таке: людська натура начебто побоюється нудьги. У ній є власний внутрішній двигун, що постійно шукає для себе нових сфер і завдань діяльності.

Паремія

«...У біологічній та утилітарній людині міститься інша, марнотратна й спортивна, яка замість того, щоб спростити собі життя, користуючись тим, що є, ускладнює його, замінюючи безтурботне буття світу на неспокойне буття проблем»
(Х. Ортега-і-Гассет. «Тема нашого часу»)

Особлива характеристика людини – її творчий потенціал. Саме ексклюзивне прагнення до творчості – передумова утворення знарядь праці, технологій виробництва матеріальних і духовних продуктів. Завдяки власним творчим прагненням людина на початку історії цивілізації перейшла від тваринних способів задоволення потреб до культурних. Основа цивілізації людства – матеріальна культура – сукупність знарядь і технологій праці. Суб'єктом утворення матеріальної культури та її носієм є суспільна людина, а осередком утворення, закріплення, передання й прогресування матеріальної культури – соціокультурне середовище. «Homo Fabilis» («людина вміла») – це палеоантропологічний термін, яким позначають один із типів антропоїдів, які жили задовго до «Homo Sapiens», але вже були здатними виробляти знаряддя праці. Сучасну людину також інколи метафорично називають «Homo Fabilis». Не для того, щоб змінити її біологічну таксономічну назву, а щоб підкреслити практичну вмілисть, відданість праці, творчості, винахідництву тощо.

На відміну від зоологічних біоценозів соціум – суб'єкт історичного утворення господарчо-економічної (матеріально-культурної), політичної, правової (соціально-організаційної) та духовно-культурної підсистем свого існування. Унаслідок майже неусвідомлюваного історичного розвитку підсистеми суспільної господарчо-економічної, політичної, правової та духовно-культурної життєдіяльності стають незалежними: одержують власні траєкторії руху, їх внутрішні закони людина майже не усвідомлює й не контролює. Саме вони перетворюються на активні рушійні сили, що керують соціумом. Їх закони – внутрішній зміст і сутність діяльності соціуму.

Суспільство – утворювач політичних відносин та політичної системи управління. Ще Аристотелеві належало визначення сутності людства як Homo Politicon – людини політичної. Сучасна людина – громадянин, патріот, захисник вітчизни, суб'єкт різноманітних форм політичної діяльності.

Лише в суспільстві існує також і духовна культура: вербальна мова й сукупність форм людської невербальної комунікації, мистецтво, релігія, мораль, наука. Тому назви «Homo Moralis» («людина моральна»), «Homo Aestesis» («людина, яка відчуває красу»), «Homo Religaris» («людина релігійна») завжди правильні. І скільки б їх не було, їх недостатньо для розкриття багатогранності людського самовиявлення в соціокультурній та екокультурній діяльності.

Людська життєдіяльність – продукт активного самореалізування індивіда, утілення людської індивідуальності в предметній, матеріальній і духовній діяльності. Індивідуальність як сукупність неповторних суб'єктивних духовних і практичних інтенцій, спрямованих на довкілля й на себе, реалізується в життєвій позиції, образі та стилі життя індивіда.

Розмаїття суб'єктивних активних духовних і практичних взаємозв'язків людини зі світом утворює індивідуальне *світовідношення*. Феномен світовідношення, його соціокультурний зміст і єдність із пов'язаними феноменами світогляду, світосприйняття, світовідчуття, світорозуміння, світоспоглядання – об'єкт дослідження культурології, філософії культури, філософської антропології, психології особистості та соціальної психології. У галузі вивчення соціокультурної діяльності поняття світовідношення – плідний методологічний концепт для позначення сукупності індивідуальних життєвих програм і практик самореалізації особи.

Світовідношення як сукупність ідеальних образів і практичних дій та вчинків спрямованості «людина – світ» найбільш повно й точно відображає зміст і характер неповторної людської індивідуальності. У сфері світовідношення проявляються єдність і протилежності індивідуального й соціального, численні причини утворення ризиків індивідуального існування. Технології соціокультурної діяльності формувального, профілактичного, компенсаційного змісту (релігійні, громадянсько-виховні, політично-виховні, спортивно-виховні, соціально-педагогічні), що є складовими соціально-політичних проектів тощо, завжди спрямовані на відображення, трансформування, оновлення індивідуальних і соціальних форм світовідношення в їх духовних і практичних, зовнішніх та внутрішніх проявах.

Отже, людина – багаторівнева істота: водночас біологічна, соціальна й культурна; така, яка навчається, та така, яка працює. Таке життя сповнене труднощів, перемог і поразок. Економічні, політичні, соціокультурні ризики людської життєдіяльності ще різноманітніші, ніж біологічні й екологічні. Проте сама людина як істота претензивна й екзистенційно незадоволена сповнена багатьох протиріч у проявах власної соціальної та культурної сутності. Незбалансованість, нестабільність існування кожного окремого індивіда, у якому біологічне переважає над культурним і соціальним, є його позитивним супутником.

Паремія

«Людина є... істотою багатоповисловою» (М. О. Бердяєв. «Самопізнання»)

Паремія

«Людська дійсність така сама різноманітна, як і розмаїті визначення людської сутності та людські діяльності» (К. Маркс. «Економічно-філософські рукописи 1844 р.»)

Людина – відокремлений індивід, найменший елемент соціуму. Соціум – синергічне поєднання індивідів, результат їх взаємодії й сумісного існування. Взаємодія людини й соціуму є водночас необхідною умовою їх існування та самим його змістом. Соціум утворюється як продукт комунікації й практичної діяльності індивідів. Індивід формується в межах соціуму, і для власного розвитку та підтримання свого існування користується його матеріальними ресурсами, духовними силами, знаннями, навчається технологіям діяльності. Підтримання існування соціуму, його розвиток, якісні зміни забезпечує діяльність індивідів. Немає «зайвих» або «непотрібних» соціуму індивідів. Форма життєдіяльності соціуму на конкретному етапі його існування та якість його існування – сукупний внесок у діяльність усіх індивідів, які жили в ньому колись і живуть та діють сьогодні.

Форма життєдіяльності людської спільноти є зовнішнім показником життя соціуму. Це сукупність багатьох факторів: продуктивних сил і виробничих відносин, наявності чи відсутності держави, кількості правлячих партій, запропонованості державної ідеології або плюралізму партійно-ідеологічних орієнтацій, активності релігійних конфесій і церкви чи їх

пригніченості, державних або недержавних форм виховання й одержання освіти тощо. Форму життєдіяльності соціуму характеризують тим, як організовані взаємодії людей в основних процесах їх співіснування: хто і як управляє, очолює спільноту, кому належить політична й економічна влада, якими засобами забезпечують матеріальні потреби соціуму, які види трудової діяльності та технології прийняті, які існують професії, як розподіляють матеріальні й духовні блага, чи розшарована спільнота за ознаками наявності влади та багатства, як організовані процеси виховання й навчання, побут, дозвілля, розквітають чи пригнічені мистецтво, релігія, наука. Оскільки форма життєдіяльності соціуму утворюється історично, мало залежить від волі й бажання кожної окремої людини. Зміст цих зовнішніх, «оформлювальних» елементів повсякдення соціуму – його життя: народження та соціалізація нових поколінь, утворення технологій праці, технічні винаходи, здобутки пізнання й мистецтва. Змістовим елементом повсякденного буття є утворення моральних і правових норм, законів тощо, без яких неможливе регулювання життя. Дуже складні їх закріплення та привчання до них громади.

Але на кожному історичному етапі розвитку цивілізації людство намагається підвищити рівень свого свідомого, цілеспрямованого, організованого, керованого впливу на власне існування. У 90-ті рр. ХХ століття ООН розробила «Індекс розвитку людського потенціалу» з трьох компонентів: досягнення довгого та здорового життя; одержання знань, доступу до економічних ресурсів. Зрозуміло, що в ньому зазначені не всі аспекти людської істотної багатопереховості. Але здоров'я, освіта й робоче місце – основні умови життя. У пошуках умов для задоволення цих основних потреб сучасний індивід багаторазово змінює свою соціальну та культурну належності впродовж життя.

2.5 Взаємодії людини та соціуму як об'єкт соціокультурного проектування

Проблеми незадовільної якості буття соціуму й «неякісного» індивіда, який живе в недосконалому суспільстві, пошуку шляхів для зміни існування, образи іншого, «нового» соціуму й «нової» людини відображені в міфологічному мисленні (міфі про «золотий вік людства»), релігійних уявленнях, а пізніше, буквально з самого початку розвитку теоретичного мислення – предмет розгляду багатьох наук.

Проблеми взаємодії людини й соціуму, починаючи з античних часів, вивчають історія, соціальна філософія, філософія історії, етика, правознавство. У ХІХ столітті до них приєдналися біологічна та філософська антропологія, культурологія, етнографія, етнологія, економіка й політична економія, соціологія. У ХХ столітті розвивається глибоко диференційований комплекс економічних, культурологічних, соціологічних дисциплін. Особливого значення набувають соціальна психологія й похідні від неї дисципліни: економічна психологія, теорія менеджменту, маркетинг, конфліктологія. Багато авторів наголошують на необхідності утворення соціальної антропології сучасного людства. Сьогодні вже говорять про розвиток економічної антропології, екологічної антропології, релігійної антропології, бізнес-антропології тощо. Вагомий внесок у дослідження співіснування соціуму й людства роблять соціальна екологія, екологія людини. Новими науковими дисциплінами, що інтегрують здобутки соціогуманітарних, природничих і точних дисциплін, є теорія соціальної комунікації та теорія соціокультурного регулювання.

Увесь цей обширний науковий комплекс вирішує лише одне основне завдання: максимально поглибити знання про взаємодії людини й соціуму, їх співіснування, зіткнення та шляхи удосконалення.

Підвищення матеріального добробуту, зміни політичного устрою, розвиток комунікаційних систем суспільства зазвичай не підвищують рівень задоволеності якістю життя. Навпаки, розвиток рівня освіченості громадян сприяє концентруванню уваги на проблемах правового, морального, духовного існування. Проте не завжди автори сучасних теорій і проєктів усвідомлюють, що якісне існування соціуму потребує «якісної» людини не в «технічному» вимірі, а у вимірі її людяності.

Із цього погляду на проблему найбільш важливе місце в комплексі соціокультурного знання займають формувальні соціокультурні концепції, стратегії та технології.

Якщо б соціум не складався з живих індивідів, не завжди достатньо розумних, проте майже необмежених у своїй емоційності й пристрасності, то був би більш урівноваженим, довготривалим, стабільним. Цілком природно, що емоційність і пристрасність кожної людини передусім проявляються в ставленні до свого індивідуального соціального існування. Щойно людство стало більш інтелектуальним, почало оцінювати якість свого життя. І його оцінки здебільшого були негативними. На тлі більш чи менш усвідомлених і систематизованих висловлювань про незадоволеність якістю соціального буття розвинулися різноманітні критичні й утопічні соціальні проекти його реконструкції, перебудови.

Водночас об'єктом оцінювання став окремий індивід, якого розглядали відповідно до запитів соціуму. Інтелектуали всіх історичних часів, аналізуючи свого сучасника, дуже часто помічали в нього дефіцит розуму, порядності, доброзичливості, моральності тощо. Нерадісні думки про майже нестерпну недосконалість людини перетворювалися на проекти її добровільного або примусового перевиховання – соціокультурні проекти, переважно орієнтовані на завдання духовного переконання, привчання до інших моральних норм життя, навчання корисних видів соціально-організаційної та трудової діяльності.

Соціально-реконструктивні й соціокультурні проекти зазвичай містять у собі нове знання про соціум і людину, а також концепції інноваційної практичної соціальної діяльності. Такі концепції інколи розвиваються до масштабів цілісної соціальної або соціокультурної технології. У сучасній термінології прийнято поєднання знань і концепцій або технологій корисної для людини й суспільства діяльності, спрямованої на вирішення актуальної життєвої проблеми, називати компетенцією. Дійсно, утворювачів соціальних і соціокультурних проектів у всі часи надихало сподівання, що людство здатне свідомо та цілеспрямовано утворити й оволодіти новими компетенціями кращої організації власної життєдіяльності.

Сучасне наукове поняття про якість життя соціуму містить у собі уявлення про об'єктивні фактори (рівень матеріальної забезпеченості, сприяння збереженню здоров'я, особливості

екологічного середовища, розвиток систем масової комунікації, доступність закладів культури, освіти тощо), а також суб'єктивні показники (оцінювання індивідами свого існування, судження громадської думки, відчуття задоволеності своїм життям у тієї чи іншої людської спільноти та в кожного окремого індивіда). Оскільки визначення якості життя соціуму оціночне, на нього впливають і показники індивідуального існування: свобода переміщення в географічному (державному або міжнародному просторі), свобода волі, гарантованість інших політичних прав особи, свобода вибору форм культурної організації свого життя, можливості професійного розвитку, самореалізації, підвищення соціального статусу тощо.

Термін «якість життя» уживають як комплексне й міждисциплінарне поняття, але його тлумачення в різних авторів завжди пов'язане зі специфікою конкретних суспільствознавчих і гуманітарних проблем. Таким чином, на сьогодні його теоретичний та практичний зміст надзвичайно широкий, унаслідок чого немає його загальноприйнятого й однозначного визначення. Крім поняття «якість життя», у сучасній науці для оцінювання якості життєдіяльності суспільства в цілому й людської спільноти, що є суб'єктом суспільного життя, застосовують багато інших понять і вимірювальних методологій: «міжнародний індекс щастя», «індекс розвитку людського потенціалу». Існує навіть показник «валового національного щастя».

Буття людини в соціокультурному середовищі – проблемний простір, де розквітають різноманітні спроби його розуміння, роз'яснення, перебудови, покращання або припинення тощо. Серед художніх, релігійних, наукових наративів, концепцій і проектів, що відображають ризики та протиріччя соціокультурного буття людства, відомі міфологічні й релігійні фантазії, політичні утопії, соціально-педагогічні та соціально-культурологічні технології.

Утворити відокремлену наукову дисципліну, що поєднувала б у собі основні уявлення філософського, соціально-гуманітарного, природничо-наукового знання про людину, у якому вона була б і основним об'єктом вивчення, і вихідним критерієм для оцінювання явищ та процесів, що відбуваються в системі «людина – соціум», мріяло багато теоретиків ХХ століття. Такої дисципліни досі не існує.

Але опанувати теоретичні уявленнями про закономірності життєдіяльності сучасної людини в соціумі й механізми утворення ризиків соціального та індивідуального буття повинен кожний фахівець, що одержує вищу освіту з менеджменту соціокультурної діяльності. Показник його професійної компетентності – уміння орієнтуватися на застосування сучасних соціально-антропологічних і соціально-культурних знань із практичного розроблення інноваційних соціокультурних технологій подолання ризиків в основних сферах життєдіяльності різних груп населення.

Рекомендована література до розділу 2

1. Алексеева М. Ю. «Технолюди» против «постлюдей»: NBICS-революция и будущее человека / М. Ю. Алексеева, В. И. Аршинов, В. В. Чеклесов // Вопросы философии. – 2013. – № 3. – С. 12–22.
2. Бердяев Н. А. Самопознание / Н. А. Бердяев. – Москва : Международные отношения, 1990. – 336 с.
3. Артюхов И. В. Новые технологии и продолжение эволюции человека? Трансгуманистический проект будущего / И. В. Артюхов. – Москва : ЛКИ/URSS, 2008. – 320 с.
4. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества / П. И. Борисковский. – Москва : Наука, 1980. – 240 с.
5. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь. – Москва : Мысль, 1988. – 304 с.
6. Глазко В. И. «Опасное знание» в «обществе риска» (век генетики и биотехнологий) : монография / В. И. Глазко, В. Ф. Чешко. – Харьков: ИНЖЕК, 2007. – 544 с.
7. Гомілко О. Є. Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі / О. Є. Гомілко. – Київ : Наукова думка, 2001. – 340 с. – С. 331–339.
8. Гомілко О. Є. Тілесна грамотність у вимірі людської свободи / О. Є. Гомілко // Філософсько-антропологічні студії – 2003. – Київ : Стилос, 2005. – С. 114–123.
9. Гомілко О. Є. Феміністична версія тілесності в сучасній думці / О. Є. Гомілко // Sententiae. – 2006. – № 1 – С. 169–177.
10. Горак Г. І. Смысл життя, безсмертя душі та доля людини / Г. І. Горак // Філософсько-антропологічні читання. – Київ : Інститут філософії НАН України, 1996. – С. 47–57.
11. Грехэм Л. Р. Естествознание, философия и науки о человеческом поведении в Советском Союзе / Л. Р. Грехем. – Москва : Политиздат, 1991. – 480 с.

12. Дондюк А. Багатомірність людського буття та сутність людини / А. Дондюк // Філософія. Світ людини. – Київ : Стилос, 1999. – 310 с. – С. 89–103.
13. Дондюк А. Філософська антропологія та спеціальні науки про людину / А. Дондюк, Г. Шалашенко // Філософія. Світ людини. – Київ : Стилос, 1999. – 310 с. – С. 56–70.
14. Дубровский Д. И. Информация, сознание, мозг / Д. И. Дубровский. – Москва : Высшая школа, 1980. – 286 с.
15. Дубровский Д. И. Проблема идеального / Д. И. Дубровский. – Москва : Мысль, 1983. – 228 с.
16. Ермоленко А. Н. Этика ответственности и социальное бытие человека / А. Н. Ермоленко. – Київ : Наукова думка, 1994. – 200 с.
17. Етнос і соціум / Б. В. Потапов, В. А. Піддубній, Л. Є. Шкляр та ін. – Київ : Наукова думка, 1993. – 172 с.
18. Загороднюк В. П. Людина як істота, котра трансцендує. Антропологічні та соціально-культурні виміри наукового пізнання. Розмаїття образів мови. Мова як домівка буття. Мова і дискурс: ущербність новоязу / В. П. Загороднюк // Філософія. Світ людини. – Київ : Стилос, 1999. – 310 с. – С. 223–239, 265–289.
19. Зейгарник Б. В. Патофизиология / Б. В. Зейгарник. – Москва : МГУ, 1986. – 287 с.
20. Иванченко В. А. Сверхздоровье и успех в бизнесе для каждого / В. А. Иванченко. – СанктПетербург : АО «Комплект», 1994. – 262 с.
21. Ильенков Э. В. Психика человека под «лупой времени» [Электронный ресурс] / Э. В. Ильенков. – Режим доступа : http://ihtik.lib.ru/philosbook_22dec2006/philosbook_22dec2006_2724.rar.
22. Концепція екологічної освіти в Україні [Електронний ресурс] : за станом на 20.12.2001 / Колегія Міністерства освіти і науки України. – № 13/6–19. – Режим доступу : <http://www.osvita.irpin.com/viddil/5/d33.htm>.
23. Ларцев В. С. Социальные и культурные детерминанты формирования личности / В. С. Ларцев. – Київ : Принт-Экспресс, 2002. – 430 с.
24. Ларцев В. С. Онтология формирования и проявления социокультурного генотипа человечества. – Київ : КВИАУ, 1991. – 175 с.
25. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность / А. Н. Леонтьев. – 2-е изд. – Москва : Политиздат, 1977. – 304 с.
26. Малахов В. А. Культура и человеческая целостность / В. А. Малахов. – Київ : Наукова думка, 1984. – 119 с.
27. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 г. / Карл Маркс // Из ранних произведений. – Москва : Госполитиздат, 1956. – 689 с. – С. 517–642.
28. Миллер Дж. Программы и структура поведения. Подробное описание модели Т-О-Т-Е / Дж. Миллер, Е. Галантер, К. Прибрам. – Москва : ИВЦ «Маркетинг», 2000. – 227 с.

29. Моисеев Н. Н. Современный рационализм и мировоззренческие парадигмы / Н. Н. Моисеев // Высшее образование Украины. – 1994. – № 3. – С. 135–152.
30. Момджян К. Х. Универсальные потребности и родовая сущность человека / К. Х. Момджян // Вопросы философии. – 2015. – № 1. – С. 3–15.
31. Морен Э. Дух и мозг / Э. Морен // Современная наука: познание человека. – Москва : Наука, 1988. – С. 63–92.
32. Ортега-и-Гассет Х. Тема нашего времени / Х. Ортега-и-Гассет // Самосознание европейской культуры XX века. – Москва : Политиздат, 1991. – 366 с.
33. Парсонс Т. О социальных системах / Т. Парсонс ; под ред. В. Ф. Чесноковой, С. А. Белановского ; пер с англ. Е. Молодцовой и др. – Москва : Академпроект, 2002. – 831 с.
34. Прибрам К. Языки мозга. Экспериментальные парадоксы и принципы нейрофизиологии / К. Прибрам. – Москва : Прогресс, 1975. – 464 с.
35. Пролеев С. В. Духовность и бытие человека / С. В. Пролеев. – Киев : Научная мысль, 1992. – 110 с.
36. Пролеев С. В. Энциклопедия пороков: оправдание изъянов и слабостей человеческой природы / С. В. Пролеев. – Киев : Научная мысль, 1996. – 240 с.
37. Спиркин А. Г. Человек / А. Г. Спиркин // Философский энциклопедический словарь. – Москва : Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
38. Философский энциклопедический словарь / под ред. Л. Ф. Ильичева, П. Н. Федосеева, С. М. Ковалева, В. Г. Панова. – Москва : Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
39. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм. – Москва : Флинта, 2006. – 246 с.
40. Шарден Т. Феномен человека / Тейяр де Шарден. – Москва : Наука, 1987. – 240 с.

РОЗДІЛ 3

КУЛЬТУРА: КОГНІТИВНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ ФАХІВЦІВ ІЗ МЕНЕДЖМЕНТУ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1 Розуміння культури як феномену, категорії, лексеми й поняття

Провідними складовими понятійного апарату є засади професійного знання з менеджменту соціокультурної діяльності – поняття: «культура», «види культури», «типи культури», «форми культури», «культурна діяльність», «соціокультурна діяльність», «культурне виробництво», «технології соціокультурної діяльності», «менеджмент» тощо. Специфіка фахових завдань визначає особливості підходів до розроблення й викладання основних понять, що становлять систему професійного культурологічного знання.

Під час розроблення будь-якого навчального курсу культурологічного змісту, необхідно розкрити поняття «культура». Це поняття першочергове для вивчення фахівцями з менеджменту соціокультурної діяльності. Водночас воно складне, багатозначуще, має довгу історію становлення й розвитку, тому ґрунтовним є багаторазове розкриття цього поняття в пов'язаних навчальних дисциплінах культурологічного змісту.

Специфіка фаху «менеджмент соціокультурної діяльності» потребує від викладача під час пояснювання поняття «культура» орієнтованості на вирішення декількох когнітивних завдань.

По-перше, розуміння того факту, що ми у сфері культурологічного знання користуємося мовною одиницею (лексемою) «культура», що є дуже багатозною, нечіткою, необмеженою у своєму вжитку. На основі цього потрібно визнати, що вона не є науковим терміном (наукові терміни завжди обмежені у своїх значеннях, їх можна чітко сформулювати відповідно до законів формальної логіки). Тобто, коли ми вживаємо слово «культура», воно має безліч різних значень. Ці значення зазвичай визначені лише приблизно, на описовому рівні. Ця обставина обумовлює складнощі взаєморозуміння між різними авторами, у навчанні студентів, теоретичні суперечки.

По-друге, лексема «культура» означає якісно різні, далекі одна від одної нетотожні речі. Чи можна однозначно й коректно відповісти на запитання: що ми називаємо культурою? Імовірно, хтось, трохи подумавши, відповідь: що ми лише цим словом не називаємо! Відповідно до цього робимо висновок, що саме запитання «що ми називаємо культурою?» некоректне з логічного погляду. Необмеженість, багатозначущість лексеми «культура» потребує багатьох уточнень і формулювання спеціальних правил її застосування в науковому вжитку.

Визначення будь-якої лексеми як наукової починається з буденного її вживання. Отже, спробуйте відповісти на таке запитання: у яких буденних мовленнєвих ситуаціях ми застосовуємо слово «культура»?

Звичні словосполучення: «духовна культура», «матеріальна культура», «культура історичної епохи», «культура етносу», «культура особистості», «моральна культура», «культура праці», «культура побуту», «культура спілкування», «екологічна культура», «професійна культура» тощо. Водночас неможливо вичерпати перелік таких словосполучень, що лише підтверджує широту, необмеженість змісту цього слова.

Для змістового аналізу й виділення тих форм уживання, у яких воно набуває статусу наукового терміна чи наближається до того, щоб стати терміном у певних галузях пізнання, потрібно розробляти спеціальні логічні й методологічні підходи.

Перший логічний крок у такому разі – виділення об'єктивних і суб'єктивних аспектів змісту цікавої для нас лексеми (кожне узагальнювальне слово має об'єктивний і суб'єктивний зміст, тому що водночас означає реальні речі та їх пізнаність людиною).

У своєму *об'єктивному змісті* лексема «культура» означає створені людством *культурні цінності*. Реально культура – сукупність матеріальних і ментальних феноменів, утворених людською фізичною й інтелектуальною працею, творчістю, винахідливістю, фантазією тощо. Субстанція культури (її «тіло») утворилася множиною історично накопичених предметів, продуктів діяльності, призначених задовольняти людські потреби. У цьому значенні «культурне» як штучне, «додане людиною до природи», «надбудоване людиною над природою» протистоїть «природному» як невиробленому людиною. У такому разі лексема «культура» означає особливу *категорію* (від давньогрецьк. «categoria» – рід, вид) речей,

об'єднаних провідною якісною ознакою: бути продуктом людської діяльності. Сукупність продуктів культури – нова порівняно з природою, додана сфера суспільного буття, створена людською творчістю.

У своєму *суб'єктивному змісті* лексема «культура» означає всі пройдені людством *етапи пізнання* категорії й *поняття* культури. Історично накопичені уявлення, визначення, знання про різноманітні об'єктивні феномени культури узагальнює *поняття* «культура».

Категорія культури в сучасній буденній і науковій свідомості – сукупність предметів, явищ, феноменів, утворених людством упродовж його розвитку й закріплених у життєдіяльності соціумів. Більшість феноменів культури за своєю функціональною значущістю корисні, тобто здатні задовольняти певні потреби суспільства. Кожний тип суспільства й ступінь його розвитку формує власну сукупність проявів культури. Тому їх користь відносна, пов'язана з особливостями життя суспільства й соціумів у його складі. Значущість окремих феноменів культури, їх користь, цінність не одвічна.

Отже, основний висновок когнітивного змісту: слово (лексема, одиниця вербальної мови) «культура» фактично є омонімом. Воно відображає нетотожні об'єктивні й суб'єктивні, онтологічні та гносеологічні явища. Розвиток професійних компетенцій фахівців із менеджменту соціокультурної діяльності потребує формування вміння розрізняти категорію культури й поняття культури.

Категорія (від давньогрецьк. *categoria* – рід, вид речей) культури поєднує в собі сукупність об'єктивних феноменів – продуктів людської діяльності. Об'єктивність феноменів культури обумовлює їх обмеженість, кінцевість: їх можна описати, розглянути. Сукупність феноменів культури (технологій і процесів культурної діяльності, її різноманітних продуктів або артефактів²) має *онтологічний* (від давньогрецьк. *ta ontos* – буття, те, що існує) характер. На підставі пізнання відокремлених категорій

²Артефакт – буквально: продукт людської діяльності. Це науковий термін, неологізм, утворений від лат. *artefactum*: *ars, artis* – ремесло, заняття, мистецтво, наука; *factum* – зроблене, діяння, дія, вчинок, подія, факт. Останніми десятиліттями в культурології та певних інших галузях знання утворилася традиція називати артефактом будь-який штучно створений об'єкт.

культури та їх узагальнення утворюється поняття культури. У такому разі термін «поняття культури» означає загальну назву сукупності феноменів культури відповідно до наявності в них споріднених властивостей.

Фахівцям корисно також розрізняти «поняття культури» (узагальнювальну форму раціонального мислення) і «поняття про культуру» (сукупність слабовпорядкованих, переважно буденних уявлень про об'єкт пізнання). Із логіко-гносеологічного погляду, правильними є такі форми висловлювання: «філософія та культурологія користуються узагальнювальним поняттям культури, його в картині світу доповнюють поняття природи й суспільства»; «унаслідок недостатнього рівня культурологічного знання ми маємо складні, суперечливі поняття про культуру».

У «Сучасному тлумачному словнику української мови» [20, с.701] розрізняють два значення слова «поняття». У першому значенні поняття – це «одна з форм мислення, результат узагальнення істотних ознак об'єкта дійсності». У такому значенні це слово вживають у контекстах суто логічного змісту як спеціальний логічний термін, що протиставляють судженню й умовиводу.

В інших смислових контекстах переважно гносеологічного й наукознавчого змісту слово «поняття» означає «розуміння й сприйняття, сформовані на основі якихось відомостей, прийняті в певній сфері застосування (науці, фаховому досвіді, галузі діяльності й т. ін.)». Такий зміст слова «поняття» відділяє та протиставляє його іншим формам пізнавальної діяльності: відчуванню, сприйманню, уявленню, у яких переважають чуттєві психофізіологічні компоненти. У такому значенні слово «поняття» вживають у контекстах гносеологічного, психологічного, педагогічного змісту як спеціальний філософський і психологічний термін. Поняття – форма раціонального пізнання, утворена на підґрунті синтезу форм чуттєвого пізнання.

Отже, у контекстах, пов'язаних із дослідженням розвитку й функціонування процесів пізнання, термін «поняття культури» має суто *гносеологічний* зміст, тому що означає сукупність результатів культурологічного пізнання. Він поєднує в собі розмаїття суб'єктивно розроблених та обґрунтованих різними авторами впродовж декількох століть несумісних визначень сукупного штучного, неприродного середовища людської життєдіяльності. Саме суб'єктивність поняття культури

обумовлює відсутність інтегрованих, загальнонавчаних спроб його розкриття.

3.2 Уявлення про історичний розвиток узагальнювальної лексики «культура»

Пізнання культури, її усвідомлення, з'ясування – результат довгого шляху суспільного й індивідуального інтелектуального розвитку. Згідно з відомим законом повторення філогенези та онтогенези, у розвитку інтелектуальних здатностей і форм розумової діяльності індивід повторює ті основні шаблі, якими колись пройшло людство. Оскільки індивідуальне накопичення знань відбувається нерівномірно, учні, студенти, молоді фахівці, пересічні громадяни, які цікавляться питаннями культури, демонструють якісно різні рівні культурологічної освіченості. Фактично в сучасній суспільній свідомості успішно співіснують конкуруючі або доповнювальні один одного рівні пізнання культурних феноменів. Серед осіб одного віку й однакового рівня освіти вирізняються носії почуттєво-емоційного, поверхневого й приблизного ознайомлення з культурою, які можуть говорити про культурні явища на інтуїтивному рівні; начитані «знавці» культури, які насправді володіють буденними фрагментарними й частково узагальненими уявленнями про цікаві культурні артефакти. Представники молодіжних і релігійних субкультур зазвичай є носіями міфологічних і конфесійно-інтерпретованих культурологічних уявлень, наукоподібних узагальнень. Теоретичні узагальнені й систематизовані уявлення про культурні артефакти, процеси, зв'язки, інститути, відносини тощо формуються у сфері наукової культурологічної освіти.

Розвиток професійних культурологічних знань у студентів відповідних напрямів навчання потребує формування *історичного підходу* як провідної методологічної засади їх мислення. Усвідомлення об'єктивного процесу поступового становлення категорій культури на ранніх етапах цивілізації, їх пізнання й відображення в мові – підґрунтя формування історичного погляду на сферу соціокультурної життєдіяльності суспільств, здатності її конкретно з'ясувати й охарактеризувати.

Узагальнювальної назви для сукупності феноменів культури в мові жодного народу не існувало навіть у

II–I столітті до нашої ери. Утворення такої узагальнювальної назви потребувало високого розвитку інтелекту, здатності до вищих щаблів абстрагування від конкретних речей і явищ та узагальнення їх властивостей. Підґрунтя греко-римської цивілізації стало засадою для такого якісного стрибка в пізнавальній діяльності людства та в оволодінні мовними засобами висловлювання свого життєвого й ментального досвіду.

Різноманітні форми існування культури зобразили давні греки в добу ранньої античності. Зафіксовані як окремі категорії об'єктивно наявних речей і визначені мовними засобами (лексемами), вони є складовими картини світу. Кожна пізнана й названа окремою лексемою категорія культури – ступінь пізнання світу.

Доба ранньої античності – це часи становлення міфологічної й донаукової картини світу. Ця доба співпадає з часами інтенсивного розвитку пізнавальної діяльності. Тобто ці тексти містять у собі докази того, що доба міфології – це водночас і доба інтенсивного пізнання культури. По-перше, на шляху культурного пізнання активний розум виділяє окремі речі й узагальнює як *категорії культури*. Із розмаїття речей формується власноруч утворена, інноваційна сфера буття людства. Осмислення відокремлених категорій культури відбувається впродовж декількох тисячоліть. Це доба кількісного накопичення значущої інформації про багаторівневість власного існування.

Зацікавлений людський розум сприймає наявність якісно нетотожних сфер власного існування. З одного боку, доміvkю людини є природна сфера. Від загрозливих стихій людина відділена межею засвоєної території – ойкумени, у якій відбувається її господарча діяльність (давньогрецьк. *oikos* – житло, дім, майно, скарб). З іншого боку, індивід усвідомлює наявність штучних, утворених працею культурних феноменів, що базуються на людській діяльності й життєвих потребах.

Неймовірні труднощі та ризики існування людина вбачає на перетині природного, соціального й культурного. Природне середовище вона усвідомлює як стихійне, загрозливе та неподолане. Соціальне проявляє себе як у багато чому подібне до природно-стихійного, піддане суб'єктивному впливу малорозвиненої, неорозумленої та дуже емоційної людини.

Культурне (штучне) середовище життєдіяльності стародавніх етносів, самостворене людством, стимулює людину до творчості.

Формується буденне практичне знання про вироблення й використання продуктів культури (штучних, створених речей). Водночас імовірно, що тут ми ще не побачимо чіткого відокремлення й протиставлення природного та культурного, стихійного й штучного.

Водночас виникають запитання: а хто все це створив; невже це ми; чому знярядь праці, умінь трудової діяльності, мистецтва немає у світі тварин?. Ці запитання світоглядні. Імовірно, вони перші в становленні наївної донаукової «культурологічної» свідомості. Дійсно, збережені міфологічні тексти різних народів містять оповідання про походження вмінь: скотарства, землеробства, ковальської справи, співів, музики тощо.

Водночас творці давньогрецьких міфів (III–II тис. до н.е.) і «великі мудреці» в дотеоретичних роздумах (VIII–VII ст. до н.е.) розглядають дуже цікаві проблеми: походження праці, генезу мистецтва, зародження моралі, становлення шлюбу й сім'ї, оволодіння комунікативними засобами передавання культурних здобутків від покоління до покоління тощо. Дуже часто для зрозумілої відповіді на «вихідне культурологічне запитання» застосовують образи богів або видатних митців, які мають «божественне» походження, є півлюдьми-півбогами.

Узагальнювальну лексему «культура» фіксують значно пізніше: у добу високого розвитку давньоримської культури на тлі латини. Окремі виділені культурні феномени колись одержують узагальнювальну назву, тобто в мові з'являється слово «культура». Але становлення лексеми не є завершенням становлення *поняття* «культура». Навпаки, лексичне оформлення знань про феномени культури стає поштовхом до продовження нескінченних культурологічних роздумів. У результаті цього й утворилися відомі сьогодні численні визначення культури.

3.3 Етимологічний аналіз лексеми «культура»

Провідне завдання з розвинення професійних компетенцій – оволодіння науковим значенням поняття «культура». Поступовий перехід від буденних значень будь-якого поняття до його науково-теоретичних визначень зазвичай починається з етимологічного аналізування слова, що позначає це поняття. Слово «культура» (*cultura*), наявне в багатьох сучасних мовах, зазначене й у класичних латинських текстах Тита Лукреція Кара, Цицерона й інших їх сучасників уже в I столітті до н. е. Цей факт зафіксував дослідник латини І. Х. Дворецький [5, с. 276]. Уже тоді це слово мало таке розмаїття значень, як обробка, оброблювання, догляд, розведення, землеробство, виховання, освіта, розвиток, поклоніння, ушанування. Також були вживаними однакові у вимові іменник і прикметник «*cultus*», що означали високі досягнення, ознаки людського життя, освіти, праці, соціальних відносин тощо. Звертаємо увагу на те, що слова «*cultura*» та «*cultus*» походять від значно давніших слів: «*culter*» – ніж; «*culta*» – оброблені лани, ниви. На більш ранньому рівні розвитку латини й узагальнювального мислення утворився такий іменник, як «*cultio*» – оброблення. Словом «*culter*» у цю добу називали обробника землі, хлібороба. Інші професійні групи позначали за допомогою уточнень. «*Cultor vitis*» – виноградар; «*culter pectoris*» – скотар; «*cultor ejus terrae*» – житель визначеної території. Зрозуміло, що, порівнюючи два іменники «*cultio*» та «*cultura*», ми усвідомлюємо: останній більш абстрагований від позначень конкретних процесів праці, узагальнений, багатозначний.

Цікаве для обговорення запитання про роль ножа в розвитку ранніх форм праці й багатьох видів матеріальної культури.

Слушні застереження студентів щодо користування некомпетентними джерелами, автори яких намагаються викласти свій рівень знань із культурологічної проблематики, виділяючи лише одне значення слова, ігноруючи всі інші. Здебільшого це прихильники пропаганди погляду про те, що вихідною формою будь-якої культури взагалі є релігійне шанування потойбічних сил – культ. Звертаємо увагу, що стародавнім словом «*culter*» (буквально «різником») називали нижчих служників у храмах, обов'язком яких було вбивати жертвних тварин. Пізніше назва

цієї храмової посади стала більш офіційною – «*cultrarius*». Отже, за допомогою етимологічного аналізу неможливо довести, що релігійний культ – первинна форма культури. Проте дослідження мови підтверджує, що принесення в жертву тварин, за яким стоїть не що інше, як намагання нагодувати племінного бога, широко практикували навіть високоцивілізовані народи. Воно було настільки значущою складовою релігійної діяльності на ранніх стадіях її розвитку, що у своїх змінених формах існує й досі в багатьох релігійних системах. А мова зберегла слово «культ» як узагальнювальну назву традиційних обрядів, що виконують прибічники будь-якої релігії, складову поклоніння божеству.

3.4 Семантичний аналіз поняття «культура»

Важливе завдання методичного змісту – формування вихідних навичок професійного культурологічного мислення. Під час вирішення цього завдання ускладнюються вихідні когнітивні культурологічні уявлення. Водночас якісно трансформуються мисленнєві здібності до аналізування й узагальнення, набуті впродовж шкільного навчання. Аналізують та узагальнюють чуттєві образи, уявлення, буденні знання, зафіксовані в мові, фольклорі, художній літературі тощо; логічні поняття, фрагменти наукових текстів. Мета педагога – перетворення загальних здібностей до аналізування й узагальнення на специфічні культурологічні вміння й навички, що вже є професійними компетенціями на рівні бакалаврату. Вищий рівень професійної культурологічної компетентності – здатність синтезувати уявлення, теорії, концепції. Але завдання формування здатності до синтезування передбачають рівні магістратури й докторантури.

Уміння змістовно аналізувати поняття, що позначає об'єкт наукового дослідження, – необхідна компетентність педагога вищої школи, складовою професійної діяльності якого є науково-дослідна робота. Аналітичну процедуру шукання внутрішніх значень, смислів поняття, називають *семантичним аналізом* (від лат. *semen* – першоджерело, основа, причина). Семантика утворилася в ХХ столітті як розділ лінгвістики, орієнтований на пошук внутрішніх *сем* – смислів, значень слів.

Семантичний аналіз сьогодні застосовують не лише фахівці з мовознавства, а й представники модальної логіки, культурологи тощо.

Першою спробою розвитку вихідної навички професійного культурологічного мислення може бути намагання дати відповідь на запитання: що таке культура?. Викладач повинен зрозуміти, що потрібно шукати уявлення про культуру, накопичені в свідомості першокурсника впродовж його навчання в школі та як результат особистого життєвого досвіду. Ці уявлення мають переважно буденний характер. Для студента першого курсу бакалаврату достатньо зрозуміти, що його мова відображає досвід індивідуального шкільного навчання, читання книг, занять мистецтвом. Обсяг накопичених знань про культуру можна узагальнити, систематизувати за окремими ознаками. Намагання сконцентрувати буденні уявлення й висловити їх у вербальній формі для більшості студентів є складною інтелектуальною діяльністю. Отже, це завдання передбачає декілька методичних кроків.

√ Крок перший. Відразу відкидаємо спроби згадати відомі наукові визначення або відшукати їх у посібнику чи Інтернеті. Здатність до власної інтелектуальної діяльності розвивають засоби оволодіння мовою. Розмірковуємо над тим, як ми говоримо про культуру на буденному рівні, не використовуючи посібників. На буденному рівні у висловлюваннях фіксують такі прояви культури, як вихованість особи (культура поведінки), культура спілкування, культура окремої держави, історичної епохи, фізична культура, культура дозвілля, побуту, одягу, культура приготування їжі... Про культуру організування розумової діяльності, виробництва, політичну культуру зазвичай згадують значно пізніше. Лише дехто розуміє, що культурою також можна називати й мистецтво, мораль, право, релігію, науку. Сучасні фабрики та заводи (засоби виробництва) також є формами культури. Формами культури є й виробничі технології, як у промисловості, так і в сільському господарстві.

Отже, у результаті колективного пошуку студенти дійшли висновку, що в нашій сучасній буденній мові зафіксовані багато різних форм людської діяльності, а також штучних продуктів діяльності, що ми впевнено називаємо культурою. Але якщо стародавні засновники цивілізації поступово опановували різні форми праці, господарчі вміння, комунікативні навички, мистецтво, уміння управляти полісом тощо й придумували, як їх

назвати, то сучасна людина має у своїй буденній свідомості всю цю сукупність знань одночасно. Викладач може пояснити студентам, що психолог Л. С. Виготський сформулював концепцію стислого повторювання історії культурного розвитку людства у розвитку мислення дитини, яка навчається. Інколи цю концепцію називають принципом єдності онтогенези (розвитку впродовж життя) та філогенези (розвитку в суспільній свідомості колишніх поколінь). Відповідно до цього доцільне відоме оцінювання стародавніх культур як «дитинства людства».

Буденний рівень знання про культуру, необхідний для кожної людини, зумовлений її освітою та життєвим досвідом; також у ньому відображений історичний розвиток суспільства. Буденний рівень знань про культуру важливий для подальшого переходу на рівень її наукового емпіричного й теоретичного дослідження, аналізування й розроблення змістових концепцій.

√ Наступний крок – спроба відповісти на запитання: чому всі ці дуже різноманітні феномени сьогодні називають одним словом? Які загальні риси цих феноменів? Потрібно сформулювати узагальнювальні тези – систему тверджень, у межах якої проходитиме подальший навчальний процес.

Культура існує об'єктивно.

Проте вона не є природним феноменом.

Культура – штучний, створений людиною й надбудований над природою феномен.

Культура – продукт діяльності людини.

Культура – об'єкт практичної та ментальної діяльності людини.

Людина – суб'єкт культурної діяльності.

√ Крок третій. Викладачеві потрібно підкреслити зміст і значення інтелектуальної діяльності, що відбулася на цьому рівні. Студенти оволоділи новими вміннями. Ще більш значуще усвідомлення факту, що навчання формальних чужих визначень будь-якого складного наукового об'єкта (у нашій ситуації – культури) не обов'язкове. Кожна розумна особа має право на власні узагальнення й визначення. Водночас складні об'єкти дослідження здебільшого мають різні визначення, сформульовані різними вченими в різних історичних умовах із погляду різних наукових підходів тощо. Розвиток здатності до аналізування, узагальнення, надання визначення поняттю відображає рівень свободи індивідуальної когнітивної діяльності, є умовою інтелектуальної творчості.

3.5. Умови вживання лексеми «культура» як наукового терміна

Упродовж науково-теоретичного дослідження, під час написання статті або розділу дисертації культурологічного змісту фахівець дуже часто відчуває невпевненість у собі як у авторові, опиняючись у ситуації вибору адекватного мовного засобу для висловлення власної думки. Проблема полягає в полісемантизмі понять, нечіткості процесів мислення, невмінні застосовувати правила логіки для покращання наукового тексту. Чи кожний молодий науковець знає, коли предмет наукового дослідження потрібно називати «культурним феноменом», а коли – «категорією культури»? Коли потрібно писати й говорити про «поняття культури», а коли вживати словосполучення «термін «культура»? Можливо, усі ці словосполучення тотожні та їх можна вживати як синоніми?

Отже, передусім потрібно знати про наявність якісно різних дослідницьких предметних ситуацій, у межах яких мислить культуролог:

- узагальнено досліджуючи окремі види практичної чи духовної технології людської діяльності (культурні практики, процеси, явища) або їх продукти (артефакти), науково коректна їх назва – *культурні феномени*;

- досліджуючи поступовий процес пізнання культурних феноменів у визначену історичну добу на буденному (народом, етносом) і науково-теоретичному (окремою науковою течією чи школою) рівнях, результат поступового історичного розвитку пізнавальної діяльності – формування *категорій культури*, що одержують свої лексичні назви. Із категорій і відповідних лексем формується культурологічна картина світу;

- аналізуючи результати пізнавальної культурологічної діяльності, накопичені й інтегровані впродовж довгих історичних часів, предмет розгляду дослідника – *уявлення про культуру* або *поняття культури*;

- вислів «термін «культура»» краще не вживати взагалі.

Оскільки лексема «культура» означає безліч різних феноменів, вона зазвичай узагалі не може бути терміном. Справа в тому, що «термін» (лат. *terminus* – кордон, межа, границя) – це поняття логіки, а також спеціальної теоретичної дисципліни – наукознавства. За вимогами логіки й наукознавства термін має таку ознаку, як *обмеженість*. Зміст наукового терміна

на відміну від звичайного слова (буденної лексики) за вимогами логіки – одна конкретна річ або сукупність речей, що мають однакову ознаку, а за вимогами наукознавства – визначена кількість речей, що мають тотожні чи подібні властивості. Тому термін у науці завжди умовний, тобто описаний із додаванням переліку властивостей тих речей, що він означає. Терміни часто формалізовані (позначені умовними символами), математизовані (обмежені згідно з вимогами їх математичного оброблення).

Отже, щоб коректно вживати словосполучення «термін культура», потрібно спеціально охарактеризувати культурологічні умови його обмеження, наукову ситуацію, у якій він функціонально корисний.

На доступній мові, словосполучення «термін культура» можна вживати, якщо Ви домовилися про це з вашими читачами або науковими експертами. Водночас насамперед у дослідницькій роботі не буде потрібним сам вислів «термін культура», тому що він занадто абстрактний і не зовсім зрозумілий. Необхідний (функціонально, ситуативно корисний) цей термін із певним уточненням, що розкриває конкретний зміст предмета дослідження. Наприклад, коректне вживання словосполучень:

- термін «культура комунікативної діяльності»;
- термін «матеріальна культура»;
- термін «культура суспільних відносин»;
- термін «культура первинного суспільства»;
- термін «культура особистості» тощо.

Якщо автор уживає їх, його обов'язок – зазначити в тексті (розділі «Передмова» або «Термінологія») спеціальні смислові ситуації, у яких вони доцільні. Отже, культурологічні терміни визначають, як і терміни інших наук, у контексті вживаної науково-теоретичної парадигми як складові концептуального й методологічного підходів до об'єкта та предмета дослідження.

Рекомендована література до розділу 3

1. Арнольдov А. И. Культура // А. И. Арнольдov, М. А. Батунский, В. М. Межуев // Философский энциклопедический словарь / под. ред. Л. Ф. Ильичева, П. Н. Федосеева, С. М. Ковалева, В. Г. Панова. – Москва : Советская энциклопедия, 1983. – 840 с. – С. 292–295.

2. Асоян Ю. Историография концепта «cultura» (Античность – Ренессанс – Новое время) / Ю. Асоян, А. Малафеев // Открытие идеи

культуры. Опыт русской культурологии середины XIX – начала XX веков. – Москва : 2000, с. 29–61.

3. Гриценко Т. Б. Культурологія : навч. посіб. / Т. Б. Гриценко, С. П. Гриценко, А. Ю. Кондратюк та ін ; за ред. Т. Б. Гриценко. – 2-ге вид. – Київ : Центр навчальної літератури, 2009. – 392 с.

4. Гуревич, П. С. Культурология: учебник / П. С. Гуревич. – 4-е изд. – Москва : Гардарика, 2007. – 280 с.

5. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Ок. 50 000 слов / И. Х. Дворецкий. – 2-е изд. – Москва : Русский язык, 1976. – 1096 с.

6. Зязюн І. Культурологія: українська та зарубіжна культура : навч. посіб. / І. Зязюн, В. Семашко та ін. – Київ : Знання, 2007. – 567 с.

7. Івашина, О. О. Загальна теорія культури : навч. посіб. / О. О. Івашина. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. – 215 с.

8. Каган М. С. Введение в культурологию : курс лекций / М. С. Каган / под ред. Ю. Н. Солонина, Е. Г. Соколова. – Санкт-Петербург, 2003. – 550 с.

9. Кормич, Л. І. Культурологія (історія і теорія світової культури ХХ століття) : навч. посіб. / Л. І. Кормич, В. В. Багацький. – 2-ге вид. – Харків : Одісей, 2003. – 304 с.

10. Кравець, М. С. Культурологія : підручник / М. С. Кравець. – Львів : Новий Світ-2000, 2006. – 320 с.

11. Культурологія: теорія та історія культури : навч. посіб. / за ред. І. І. Тюрменко. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Київ : ЦУЛ, 2010. – 370 с.

12. Лихвар В. Д. Новейший культурологический словарь. Термины, биографические справки, иллюстрации / В. Д. Лихвар, Е. А. Подольская, Д. Е. Погорельый ; под ред. А. Спивак– Москва : Феникс, 2010. – 411 с.

13. Маркарян Э. С. Теория культуры и современная наука / Э. С. Маркарян. – Москва : Мысль, 1983. – 260 с.

14. Пелипенко А. А. Культура как система / А. А. Пелипенко, И. Г. Яковенко. – Москва : Языки русской культуры, 1998. – 286 с.

15. Резник Ю. М. Культура как предмет изучения [Электронный ресурс] / Ю. М. Резник // Введение в социальную теорию: социальная системология. – Москва : Наука, 2003. – 528 с. – Режим доступа : www.reznik-um.ru/lko/jur_reznik_3_1_01_1.htm.

16. Руднев В. П. Словарь культуры XX века [Электронный ресурс] / В. П. Руднев. – Москва : Аграф, 1999. – Режим доступа : <http://hghltd.yandex.net/yandbtm?url>.

17. Современный словарь по культурологии / сост. В. В. Юрчук. – Минск : Современное Слово, 1999. – 736 с.

18. Степин В. С. Культура / В. С. Степин // Новая философская энциклопедия / Ин-т философии РАН ; Нац. обществ.-науч. фонд. – 2-е изд. – Москва : Мысль, 2010. – 660 с.

19. Сугай Л. А. Термины «культура», «цивилизация» и «просвещение» в России XIX – начала XX века / Л. А. Сугай // Труды ГАСК. Мир культуры. – Вып. 2 – Москва : ГАСК, 2000. – С. 39–53.

20. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред В. В. Дубчинського. – Харків : Школа, 2009. – 1008 с.

21. Флиер А. Я. Теория культуры как философия истории / А. Я. Флиер // Культура культуры – 2014. – № 1.

22. Шевнюк О. Л. Культурологія : навч. посіб. / О. Л. Шевнюк. – 3-тє вид. – Київ : Знання-Прес, 2007. – 353 с.

23. Шендрик А. И. Теория культуры / А. И. Шендрик. – Москва : Единство, 2002. – 519 с.

РОЗДІЛ 4

КУЛЬТУРНА ФЕНОМЕНОЛОГІЯ: КЛАСИФІКАЦІЯ, ПЕРІОДИЗАЦІЯ, ТИПОЛОГІЯ ЯК ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ ФАХІВЦІВ ІЗ МЕНЕДЖМЕНТУ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

4.1 Проблема генези культури. Субстанційний погляд на розмаїття культурних феноменів. Форми культури

Загальні уявлення про культуру – складова освіченості кожної сучасної людини. Але буденна культурологічна свідомість є нагромадженням відомостей про численні форми соціокультурної діяльності й людської поведінки, прояви суспільної та індивідуальної свідомості, види соціальних або екосоціальних відносин, розмаїття артефактів. Обсяг цієї інформації настільки великий, що складається враження про її хаотичність. Щоб її впорядкувати, потрібно класифікувати прояви культури за їх загальними рисами й відмінностями, утворенням у різних сферах буття людства, універсальними й особливими функціями тощо. Потреба в подоланні відчуття культурного хаосу потребує опанування методик для логічного впорядкування великого обсягу інформації. Перший крок на цьому шляху – розподілення виявів культури на окремі форми, види, типи відповідно до доцільно обраних наукових критеріїв.

Оволодіння навичками класифікування культурних феноменів сприяє інтелектуальному розвитку студентів. Завдання з формування логічного мислення дуже важливе, але не основне. Заняття, присвячені вивченню культурної феноменології, повинні орієнтуватися на формування проблемного мислення майбутніх фахівців. Проблеми в навчальному процесі – це питання теоретичного, логіко-методологічного, історико-фактографічного змісту, що впливають на побудову цілісного концептуального підходу до впорядкування й осмислення вивченого матеріалу, що не мають загально визначених рішень. Проблеми в навчальному процесі або розглядають безпосередньо, або простежуються контекстуально.

Серед численних проблем, не вирішеність яких усвідомлюють під час викладання дисциплін професійного циклу, – складні питання, що є предметом багатьох напрямів наукового знання. Звернемо увагу лише на ті з них, що актуальні

від самого початку навчання, а пізніше, можливо, вже по-іншому висловлені, багаторазово потребують повернення й розгляду в тому чи іншому аспекті:

- філософсько-антропологічне питання про генезу культури як про антропологічний стрибок від передкультурного до культурного способу життєдіяльності;

- палеоантропологічне питання про послідовність оволодіння навичками фізичної праці, комунікативними вміннями й ментальними формами діяльності впродовж антропосоціогенезу;

- культурологічна дискусія щодо бачення «початку» культури в знаряддях праці чи релігійних чуттєвих образах;

- філософсько-культурологічна дискусія щодо співвідношення естетичного сприйняття й релігійного почуття в культурогенезі;

- антрополого-палеопсихологічне питання про джерело креативних здібностей «Homo Sapiens»;

- соціобіологічна та культурологічна гіпотеза про ігрову діяльність як вихідну причину культурутворення.

Для того, щоб оволодіти вихідними логіко-понятійними засадами для виділення основних форм, у яких існує культура, потрібно звернути увагу лише на одну з них – проблему генези культури. Водночас генезу культури розглядають як складову процесу антропосоціогенезу. За результатами обговорення проблеми накопичуються аргументи доцільності вживання в культурологічних контекстах поняття антропосоціокультурогенезу.

Із проблемою генези культури пов'язане питання про виділення матеріального й духовного як основних форм, у яких відбувається культурна діяльність та існують продукти культури. Розподіл феноменів культури на матеріальні й духовні форми їх існування прийнятий в етнографії, етології, культурології, естетиці тощо. Потреба в ньому зумовлена очевидним фактом: певні артефакти – фізичні речі, створені людьми. Проте деякі з культурних феноменів існують як сукупності алгоритмів практичної або розумової діяльності, регулятиви. Їх можна описати за допомогою слів, зафіксувати результати їх висловлення. Вони існують реально, але їх не сприймають органи чуття як фізичну річ. А якщо існує певна відповідна фізична річ, то як щось додаткове, неголовне, випадкове й

взаємозамінюване, що не відображує сутності культурного феномену.

Наприклад, кам'яна скрижаль, на якій записані норми права, не є самим правом. У такому разі фізична річ лише інформує про культурне утворення, зафіксоване за її допомогою. Посібник із навчання дітей правил поведінки не є мораллю. Мистецтво, мораль, право, релігію – результати пізнавальної наукової, буденної, позанаукової діяльності – позначають різними засобами комунікації, символізують, висловлюють, описують. Але їх зміст і смисл існує лише доти, доки живе розумна й діюча людина.

Оскільки спосіб існування, зовнішня форма організації культурного змісту, субстрат культурних феноменів дуже різні, упродовж століть затвердили їх розподілення за поглядом субстантивного носія.

У вітчизняній культурологічній літературі простежується традиція вживання термінів «матеріальна культура», «духовна культура», «матеріальна діяльність», «духовна діяльність». Так, у «Філософському енциклопедичному словнику» читаємо: «Культура – специфічний спосіб організації та розвитку людської життєдіяльності, наданий у продуктах матеріальної й духовної праці, системі соціальних норм та установ, духовних цінностях, взаєминах людей із природою, між собою та з самими собою» [47, с.292]. Поняття матеріального в подібних контекстах означає «речове», «фізичне», «утілене в реальному предметі, речі, що має вагу, обсяг, доступна органам чуттєвого сприйняття й фізичним приборам для спостереження або вимірювання її властивостей».

Коли відкривають новий артефакт, обов'язково вирішують питання про те, до якої форми культури він належить: матеріальної чи духовної. Поняття матеріального походить від філософського терміна «матерія» (від давньогрецьк. та лат «*materia*» – матерія, речовина), а духовного – від дуже багатозначного слова «дух» (від «дихати»), що також інколи вживають як філософський термін. Водночас культурологи повинні знати, що українські й російські «дух», «духовність», «духовне» – кальки латинських лексем «*spiritus*», «*spiritalitas*», «*spiritalis*», утворених діячами церкви в добу Середньовіччя.

«*Spiritalis*» (від «*spiro*» – дути, віяти) – духовний, не речовий – широко вживають латинські автори для позначення

всього, пов'язаного з проявами людської душі й духу, – життєвої сили, енергії, піднесеності тощо, а також проявів надприродних сил, божественного розуму.

Культурологічне пізнання історично вирішувало питання про те, з чого утворена та чи інша річ і намагалося класифікувати культурні феномени за їх зовнішнім існуванням та істотним значенням. Класично артефакти аналізують за ознакою «речове – не речове». Терміни «матерія» й «дух» узагальнює філософська категорія «субстанція» (від лат. *substantia* – сутність, істотність, суть). Отже, визначення матеріальної чи духовної сутності артефакту – пошук його субстанції, реалізування *субстанційного підходу*. Але визначення субстанції культурного явища, відповідь на запитання «із чого воно утворене?» не є визначенням лише форми його існування. «Сутність – найвагоміше, основне, істотне; суть, сенс, зміст; ...внутрішня основа предметів, що визначає їх глибинні зв'язки й тенденції, що виявляються та пізнаються на рівні теоретичного мислення» [43, с. 842].

Із цього погляду, матеріальні продукти культури – це передусім знаряддя праці, а також житло, виробничі, промислові, офіційні споруди, одяг, продукти харчування суспільного виробництва, транспорт і транспортні артерії, предмети побутового вжитку (меблі, засоби санітарії, гігієни, догляду за собою і т. д.). Духовні продукти культури – буденні й наукові знання, моральні норми, релігійні вірування, правові регулятиви, соціально-політичні проекти, педагогічні теорії, художньо-естетичні образи, утілені в предметах мистецтва, та ін.

Поняття «духовного» часто замінюють поняттям ідеального. Оскільки давньогрецьке й успадковане латиною «*idea*» (ідея) означає першообраз, те, що якісно відрізняється від матеріального (*materialist*), фізичного (*physicus*), таке слововживання з науково-логічного погляду цілком коректне. Але в практиці українського й російського мовлення студенти ситуативно не розрізняють «ідеальне» як духовне, образне, *форму* існування культури й «ідеальне» як досконале, омріяне, *мету* складної соціокультурної діяльності.

З іншого боку, більшість сприймає поняття «духовне» як «релігійне». Насправді, лексеми «релігійне», «церковне» – одні з численних значень (сем) цього слова, утворених у Середньовіччі, комунікативні продукти розквіту християнської теології. Розрізнити, коли мова йде про «духовне» як про «нефізичне»,

«духовне» як «релігійне», «духовне» як піднесене, незвичайне, насправді важко тому, хто має недостатній досвід читання художньої й наукової літератури.

Поняття духовного, коли мова йде про специфічні феномени культури, правомірно можна замінити поняттям ментального, інтелектуального, розумового, почуттєво-образного, інтуїтивного тощо. Продукти духовної культури існують як сформовані процеси (алгоритми) пізнавальної діяльності, художні образи, поняття, теорії, концепти та концепції тощо. Варто постійно вдосконалювати вміння підбирати найбільш правильне культурологічне позначення для кожного окремого артефакту, процесу, дії, що потрібно назвати. Здебільшого форми культури на матеріальні й духовні поділяють лише умовно. У багатьох видах культурної діяльності матеріальне й духовне дуже складно відділити одне від одного або, навпаки, усвідомити наявність того чи іншого.

Розглянутий нами субстанційний підхід щодо класифікування культурних явищ, як бачимо, допомагає відповісти на запитання: з чого вони зроблені?. Воно не просто світоглядно-орієнтувальне, а й має важливе професійно-орієнтувальне значення. Тобто вміння сформулювати аргументовану відповідь на нього, взяти участь у дискусії з пошуку класифікаційних ознак того чи іншого культурного явища – складові професійної логіко-методологічної компетенції.

4.2 Прагматико-феноменологічний підхід.

Концепція соціально-економічного детермінізму в диференціації видів культури. Натуралістичний і психологічний детермінізм у культурології

4.2.1 Сутність прагматико-феноменологічного підходу в культурологічному аналізі

Поглиблення професійних логіко-методологічних компетенцій пов'язане з оволодінням прагматико-феноменологічним підходом до розмаїття культурних явищ. Їх насправді забагато, тому що впродовж останніх трьох тисячоліть зростають темпи культурного змінювання суспільного існування, що в XX–XXI століттях простежується як перехід до

експоненційного розвитку, особливо у сферах виробничих технологій і виробництва споживацьких товарів.

Тому розвиток світоглядних уявлень на рівні буденного мислення підводить до формулювання запитання: скільки їх узагалі?. Розділи наукового пізнання будь-яких соціокультурних явищ, що ставлять завдання описати розмаїття своїх об'єктів, прийнято називати *феноменологією*, буквально «наукою про явища» (від давньогрецьк. «phenomena» – явище, «logos» – знання).

Феноменологічний підхід у соціокультурному пізнанні якісно відрізняється від зовнішньо подібних методів дослідження, властивих природознавству. Природознавчі галузі емпіричного (досвідного) знання, особливо на ранніх історичних стадіях його розвитку, орієнтувалися на пошуки предметів, подібних за субстанційними ознаками, і подальше спостереження або дослідження їх ознак і властивостей.

Культурологічна феноменологія відображає різноманітні види існування культури як продукти матеріально-практичної та духовно-практичної діяльності людства в цілому й окремих творчих особистостей, митців, фахівців. Практика взагалі (давньогрецьк. «practica», від «practicos» – діяльний, активний) – це категорія соціальної філософії й філософії культури, що означає активну, діяльну чуттєво-предметну реалізацію індивідом або групою своїх ідей, завдань, планів, програм, що мають на меті досягнення потреб. Культура не може існувати за межами практики; навпаки, можна сказати, що види культури – це процеси й продукти практики. «Практика... – результат усесвітньої історії, що виражає нескінченно різноманітні взаємовідносини людей із природою та один із одним у процесі матеріального й духовного виробництва» [47, с. 522–523]. Тому вважаємо ґрунтовним застосування терміна «прагматико-феноменологічний підхід», щоб назвати будь-яку спробу сконцентрувати уявлення про розмаїття диференційованих видів культурних явищ. Узагалі історичний процес культуротворчості стає наочно зрозумілим, якщо уявляти його як послідовний розвиток видів предметної практики (див. табл. 1).

Не потрібно сприймати цю таблицю як повний і закінчений перелік або досконалу класифікацію. Її призначення – полегшити студентам сприйняття складного теоретичного матеріалу. Насправді завдання надати сконцентрований «перелік» видів культури сучасного суспільства навряд чи

можна виконати. Класифікація суперечлива. Оскільки практика є за своєю сутністю чуттєво-предметною активністю, то обов'язково має матеріальний компонент як складову діяльнісних процесів, у яких її здійснюють. Іншими словами, якщо будь-який суб'єкт щось практично робить, він робить це чуттєво-предметним чином, матеріально, тому що рухається, працює, змінює речі, утворює зв'язки тощо. З іншого погляду, практика – культурна діяльність, тому складовою будь-якого її виду є духовний, соціокультурний компонент – знання, моделі, програми, нормативи, алгоритми тощо. Якщо культурну діяльність здійснює особа, соціальна група, суспільство, узагалі будь-який соціальний суб'єкт (етнос, клас, партія, гурток, спілка, секта тощо), доцільно говорити про людські, соціокультурні духовні складові.

Таблиця 4.2.1.1 – Диференціація видів культури в якісно різних сферах практики відповідно до їх предметного змісту

Матеріальні культурні практики	Духовні культурні практики
1	2
Виготовлення знарядь праці, утворення техніки, виробничих технологій	Користування вербальною мовою
Будівництво житла	Утворення релігійних вірувань, культової діяльності
Виробництво одягу	Утворення езотеричних форм відображення світу
Виробництво зброї	Практика морального регулювання поведінки членів соціуму
Практика ведення війн	Розвиток внутрішньоетнічних нормативів життєдіяльності
Користування невербальними мовами власного тіла	Розвиток міжетнічних норм і правил практичних взаємовідносин
Користування невербальними предметно-комунікативними засобами	Утворення політичної ідеології, політичне проектування

Продовження табл. 4.2.1.1

1	2
Практики виробництва предметів матеріального споживання	Розвиток мистецтва, художньо-естетичної культури
Торгова діяльність	Становлення буденної естетичної діяльності
Фінансово-банківська діяльність	Практика правового регулювання суспільного життя
Міжнародна торгова діяльність	Розвиток науки, становлення наукової картини світу
Утворення транспорту й транспортних артерій, послуги з перевезення	Міжнародний культурний обмін
Утворення інформаційних технологій і засобів інформації	Освітні практики, технології навчання й виховання
Екологічна культура	Практики соціально-виховної діяльності
Тілесна культура індивіда	Актуалізація образів фемінності й маскулінності в картині світу
Фізична культура (та заняття спортом)	Просвітницькі, пропагандувальні практики
Валеологічна культура (догляд за тілом, підтримання здоров'я)	Діяльність засобів масової інформації
Санітарно-гігієнічна культура	Послуги з інформаційної діяльності
Культурні форми статевої поведінки	Становлення цінностей сексуальної та еротичної культури
Культурні форми генеративної поведінки	Норми й цінності сімейної життєдіяльності
Матеріально-духовні культурні практики	
3	
Практики внутрішньосоціальних (міжкласових, міжстратових) відносин	
Політична діяльність із державотворення	
Практика політичного управління суспільством	
Традиційні й оновлені форми соціальної культури міжетнічних відносин	

Продовження табл. 4.2.1.1

3
Прийняті соціокультурні практики гендерної поведінки
Традиційні й оновлені практики сімейно-шлюбних відносин
Буденні, науково-медичні та педагогічні практики догляду за дітьми
Практики вербальної й невербальної соціальної комунікації
Практики організації побутової культурної життєдіяльності
Практики дозвілєвої соціокультурної діяльності
Практики соціального захисту, соціальної допомоги

4.2.2 Натуралістичний детермінізм у культурологічному аналізі

Сучасна культурологічна феноменологія не обмежена завданнями кількісного переліку й зовнішнього опису власних об'єктів. Досвід теоретичного розподілу культурних феноменів на специфічні групи, класи, категорії, набутий культурологами, ґрунтується на різноманітних концепціях, що об'єднує термін «детермінізм» (від лат. «determinatio» – межа, границя, край, кінець). Детермінізм як метод наукового аналізу спрямований на пошук взаємозв'язків і взаємообумовленості явищ матеріального й духовного світу, з'ясування причин, унаслідок яких утворюються явища. Детермінізм дуже багатозначний, тому що зміни в існуванні явищ природи, суспільства, культури зумовлюють як безпосередні субстанційні причини, так і опосередковані просторові й часові кореляції, генетичні та функціональні залежності й т. д. [47, с.148–149].

Детерміністські підходи, різні за своїм змістом, у історії суспільствознавчого й культурологічного пізнання формували різні автори з намаганням визначити провідну причину виникнення культури, обумовленість її розвитку, джерело необмеженості культуротворчої діяльності людства.

На найбільш ранній стадії формування теоретичного мислення (у добу античності) сформувався світогляд, у якому не

розмежовували форми буття природних, соціальних і культурних явищ. Логічне ядро цього світогляду часто називають принципом загального зв'язку, інколи – космоцентризмом, дуже часто – концепцією єдності природи, суспільства й культури. Твердження про нероздільну єдність природи, суспільства, культури, законів життєдіяльності кожної окремої людини багаторазово формулювали в релігійних і філософських системах Стародавнього світу. У Давній Індії та Китаї його висловлювали засновники брахманізму, індуїзму, конфуціанства, даосизму; у Давній Греції й Римі – Геракліт, Демокрит, Епікур, Лукрецій Кар. Вони впевнено доводили, що закони існування природи (Космосу), соціуму й людства єдині. Порушення законів природи має катастрофічні наслідки для суспільства та людини; глухота до «Голосу Логосу» (об'єктивних законів і зв'язків Усесвіту) – відображення людського безглуздя й шлях до руйнування суспільних і культурних здобутків.

Інколи сучасні дослідники звертають увагу на те, що античні автори вважали зв'язки природи, суспільства, культурного життя людини занадто пов'язаними, тотожними, не помічаючи специфіки, можливостей «відносно самостійного» руху незалежними траєкторіями. Це питання й сьогодні дискусійне, і не лише з огляду на аналіз античних джерел, а також в онтологічному (реальному з погляду буття) вимірі.

Унаслідок розвитку досліджень глобальних проблем та оформлення нової науки – соціоекології – за умов забезпечення стратегій обмеження розмаїтих планетарних ризиків і сталого розвитку концепція єдності природи, соціуму, культури й людини набуває значення класичного методологічного принципу соціогуманітарного та культурологічного пізнання.

Узагальнювальна назва для концепцій, у яких чинником утворення й розвитку соціальних і культурних явищ вважають той чи інший природний фактор, – термін «натуралістичний детермінізм» (від лат. «*naturalis*» – природний). Натуралістично-детерміністські погляди багаторазово формулювали впродовж розвитку наукового соціокультурного знання. Прикладами застосування як методологічного підходу концепції натуралістичного детермінізму в соціології та культурології є соціал-дарвінізм кінця XIX – початку XX століття, фрейдизм у його ранніх теоретичних формах, соціобіологія XX століття.

Дійсно, не можна заперечувати, що людина – частина природи, жива істота. Сутністю життєдіяльності будь-якої живої

істоти, як визначено фахівцями з методології системного аналізу, є динамічне самозбереження – підтримання існування власної структури й функцій на рівні індивіда та виду в умовах взаємодії з довкіллям. Водночас динамічне самозбереження живих систем відрізняється від форм збереження в неживій природі такими властивостями: «доцільною активністю та значно ширшими можливостями протистояння руйнівальним впливам» (В. Веселовський, 1971 р.). Внутрішні завдання динамічного самозбереження:

- самозбереження індивіда впродовж часу, достатнього для продовження роду;
- самозбереження виду;
- активна поведінка, адекватна руйнівальним впливам довкілля;
- утворення комунікативних зв'язків (одержання інформації, достатньої для моделювання поведінки, адекватної руйнівальним впливам середовища.

Здатності виконувати завдання динамічного самозбереження (тобто природжені здібності для забезпечення власної життєдіяльності) закладені природою в генетичній програмі кожної живої системи.

Інколи самозбереження й продовження роду називають потребами тварини та людини. Згідно з теоріями системного аналізу це твердження не зовсім точне. В існуванні живої системи самозбереження й розповсюдження у світі є її метою, генетично закладеною програмою, призначенням із огляду на саморозвиток Усесвіту, а потреби пов'язані з необхідністю постійного одержання належних умов для розвитку й реалізації природних здібностей до самозбереження, продовження роду й активної поведінки.

Потреби – об'єктивний стан живої системи, внутрішній дефіцит у її складі певних елементів або відсутність у її зовнішніх взаємодіях із оточенням належних умов існування й розвитку.

Жива істота потреби переживає суб'єктивно, відповідно до рівня розвитку її психіки. Простіші біологічні організми рухаються після подразнення, обумовленого біохімічним кодом генетичної програми. Активність нижчих тварин спрямована на задоволення об'єктивних потреб організму інстинктами. Інстинктивна активність також програмується на генетичному рівні. Відповідно до цього простіша біологічна істота й навіть вища тварина подібні до кібернетичного устрою. На найвищих

рівнях розвитку психіки потреби відображаються в емоціях і стають підґрунтям активної відносно вільної (умовно вільної) поведінки.

У людській життєдіяльності постійно здійснюється обіг об'єктивного й суб'єктивного. Активний рух від потреб до предмета й від предмета до потреб опосередкований суспільним предметним середовищем, світом культури, матеріальними та духовними цінностями, нормами, стереотипами, ідеалами. З іншого боку, цей рух зумовлений індивідуальними суб'єктивними спрямуваннями, тяжіннями, нестатками, бажаннями, мріями, примхами тощо. Над генетичними біохімічними програмами елементарного подразнення й інстинктивної активності надбудовуються нові рівні програмування: нейрофізіологічні, психічні, соціальні й культурні. Внутрішнє суб'єктивне програмування взаємодії людини зі світом забезпечують специфічні психічні процеси – емоції та мотиви (мотивації).

Отже, викладена концепція *біологічного детермінізму* є, по-перше, достатньо переконливою з наукового й логічного погляду. По-друге, успішно доповнює сучасні системні й синергійні погляди на суспільне життя та соціокультурну діяльність як на багаторівневу складну нелінійну систему, у якій виникають і задовольняють соціокультурні потреби.

4.2.3 Концепція культурного детермінізму

Особлива форма детерміністського мислення – *культурний детермінізм*. Цей підхід мав власну історію становлення й видатних авторів. Згідно з ним рушійний фактор розвитку суспільства й культури взагалі – соціально-педагогічна (виховна, просвітницька, освітня, людиноформувальна) діяльність. Отже, культурний детермінізм із повним правом можна було б назвати соціально-педагогічним детермінізмом. На першому етапі розвитку цього підходу в Новий час сформулювали концепцію єдності соціального й культурного середовища та соціально-виховного, освітнього впливу на людину. Ця концепція швидко стала популярною, знайшла багато прибічників і набула значення класичного методологічного принципу соціогуманітарного та культурологічного пізнання. Співвідношення й взаємодії соціокультурного середовища та

цілеспрямованого й організованого виховання вивчали видатні діячі доби Просвітництва XVII–XVIII століття: Джон Локк, Томас Гоббс, Клод-Андріан Гельвецій, Дені Дідро, Жан-Жак Руссо. Вони дискутували про переваги впливів середовища чи просвіти у формуванні людини. Переважала думка про те, що виховання як накопичення знань («просвіта») усесильне й достатнє для того, щоб кожна особа відчула переваги культурного життя.

Результати дискусії красномовно висловив Людвіг Фейєрбах (представник німецької класичної філософії, який у XIX столітті повернувся до концепції просвітників): «суспільство, що змінюється, – результат зміни виховання».

Внесок у розвиток цього підходу зробив і Карл Маркс. Дуже продуктивне й таке, що не втратило свого методологічного потенціалу, його глибоко обґрунтоване твердження: формування людини в сучасному суспільстві – сфера виробництва, що розвивається поряд із матеріальним і духовним виробництвом. До теоретичного розуміння ролі виховання він додав уявлення про соціальні революції, що періодично охоплюють усі сторони політичного, економічного й культурного життя суспільства. Тезу Л. Фейєрбаха К. Маркс розкриває з огляду на діалектики революційних подій у суспільстві: «зміна виховання – результат змін у суспільному житті».

Термін «виробництво самої людини», ужитий К. Марксом, у цілому в науці не прижився. Проте дуже актуальним виявився термін «соціальна педагогіка», уведений до наукового вжитку німецьким філософом Паулем Наторпом. У праці під однойменною назвою він обґрунтував погляд, що діяльність із формування особистості, здатної до задовільного існування в сучасних суспільних умовах, – «соціально-педагогічна діяльність» – вирішальна для подальшого розвитку культури цивілізації. Термін у кінці XIX і на початку XX століття мав дуже широке значення. Узагалі «соціальна педагогіка» – універсальна категорія людинознавства, суспільних наук, культурології, теорії соціокультурної діяльності в її технологічних, логіко-формуваньних напрямках. Але реалізація її логіко-методологічного потенціалу у вітчизняній науці то набирає обертів, то, навпаки, обмежується суб'єктивно-бюрократичними факторами.

Насправді, дискусії щодо намагань визначити пріоритетну значущість у соціокультурній життєдіяльності факторів біологічного, генетичного, природно-екологічного, соціального,

соціально-педагогічного змісту нескінченні. Система вихідних потреб живого організму формувалася впродовж виникнення біологічного життя. На вищих щаблях еволюції вихідні потреби не щезли й не зникли. Людині як біологічній істоті притаманні всі вихідні потреби динамічного самозбереження. Уже на їх підґрунті утворюються складніші соціокультурні потреби.

Можна сформулювати й таке твердження: історичний розвиток будь-яких соціокультурних потреб людства – ускладнення й трансформування вихідних потреб динамічного самозбереження. Усі природні фактори не втрачають значення в соціокультурному розвитку людства, взаємодіють між собою на внутрішньосистемному рівні. На жаль, у характеристиках людських потреб зазвичай переважають психологічні й соціокультурні підходи до їх розуміння. Їх загальносистемні, біологічні характеристики не завжди розглядають. Намагання з'ясувати біологічні засади людської життєдіяльності, філогенетичне коріння світовідношення, що розвинулися на долюдських етапах еволюції, цілком виправдані. Пошук цих засад зовсім не означає ототожнення біологічного й соціокультурного. Навпаки, він необхідний для того, щоб людське, соціальне та культурне не виглядало як щось надприродне, таємне й містичне. Соціальне та культурне, що становлять основи людського, ґрунтуються на біохімічних, біофізіологічних, психофізіологічних, психологічних структурах і процесах. Без сучасного наукового розуміння цього факту неможливе правильне пояснення сутності людського.

4.2.4 Концепція психологічного детермінізму в культурологічному аналізі

Вищими інстанціями, здатними виконувати функцію програмування світовідношення людини, є такі психосоціокультурні утворення, як індивідуальна свідомість, раціональне мислення, самосвідомість, моральність, совість тощо.

Людина відчуває свої потреби у формі емоційних станів, тяжінь, мотивів діяльності, зацікавленості, інтересів, цінностей. У західному людинознавстві й культурології для позначення

розмаїтих переживань власних потреб уживають поняття інтенційності (Д. Р. Сьорль, 1987 р.) [40].

Інтенційність може бути усвідомлюваною й неусвідомлюваною, навмисною та ненавмисною, але вона завжди спрямована на конкретний предмет.

Паремія

«Інтенційність є спрямованістю, інтенція створити щось є одним із видів інтенційності поряд з іншими» (Д. Р. Сьорль. «Природа інтенційних станів»)

Людина впродовж життєдіяльності – істота, яка постійно відчуває нестачу засобів задоволення, чогось бажає, потребує від світу, інших людей та самої себе. Відповідно до основного змісту свого життя людина – потребно-інтенційна істота. Можна назвати її *претензивною істотою* (від англ. pretension – вимога, затвердження свого права) (О. Щербина-Яковлева, 1996 р.) [59].

Необхідна умова будь-якої технології соціокультурної діяльності – її здатність проникати у сферу людських потреб та інтересів, пробуджувати людські емоції, від яких залежить мотивація їх спрямованості на конкретні цілі діяльності. Як провідне завдання дослідження сфери регулювання в ХХ ст. вивчали потребнісно-мотиваційне підґрунтя людської поведінки. В. А. Ядов підкреслює, що наявність потреби проявляється в особливому психічному стані, що відчувають чи усвідомлюють як «напругу», «незадоволеність», «дискомфорт», – відображення в психіці людини невідповідності між внутрішніми й зовнішніми умовами діяльності. Потреби спонукають до активності, «мета якої – усунення такої невідповідності. ...Найважливіші особливості потреб – їх динамічний характер, мінливість, розвиток на основі задоволених потреб нових, вищих, що пов'язано з участю особистості в різних формах і сферах діяльності. Потреби особистості утворюють дещо подібне ієрархії...» [46, с. 518–519].

«Ядро» сфери мотивації – потреби. Потреби свідчать про об'єктивний стан дефіциту в системі певних необхідних елементів (речовинних, енергетичних, інформаційних). Як відображення взаємозв'язку суб'єкта й умов його діяльності потреби проявляються в неусвідомлюваних та усвідомлюваних мотивах поведінки.

Фактором забезпечення інтеграції смислових структурних елементів регулятивів у ту цілісність, що втілюється кожного разу в окремії і завжди «неповторній» дії, є сфера її мотивації – об'єкт дослідження течії біхевіоризму й «глибинної психології». Біхевіористи мотивацією вважають будь-які стимули, як зовнішні, так і внутрішні, здатні спричинити або активізувати поведінку. Усі види стимулів називають «мотиваційними змінними». У «глибинній психології» значну роль відіграють біологічні інстинкти й вади, що під впливом соціальних умов частково пригнічуються та проявляються у своїх непрямих символічних формах. Важливий внесок у вивчення сфери регулювання людської діяльності – розроблення ідей про суб'єктивно-об'єктивну природу мотивацій. Цей підхід розкривають теорія «спонукальної сили речей» К. Льовіна (1890–1947 рр.), обґрунтування можливої незалежності мотивацій людини від елементарних біологічних потреб у теорії Г. Олпорта (1897–1967 рр.), концепція «ідеаторного» характеру мотивацій, що виражають життєві цінності Ж. Ньютона (1909–1988 рр.). Популярною є «пірамідальна» теорія потреб А. Маслоу. У західній науці широко відома концепція потреб Г. Мюррея (1893–1969 рр.) – психолога гуманістичної орієнтації. Поняття «потреба» відображає важливі внутрішні детермінанти людської поведінки. Г. Мюррей сформулював теорію ієрархії потреб, що зазвичай породжують *конфлікт*. Опрацьовують методики оцінювання цього конфлікту, зокрема його інтенсивність у ключових сферах. Виділяють такі позитивні підстави розвитку особистості: потреби в творчості, фантазії, конструванні. Розрізняються такі типи потреб:

- *первинні* (вісцерогенні) потреби, пов'язані з органічними явищами та фізичним задоволенням;
- *вторинні* (психогенні) – потреба в придбанні, конструванні, досягненні, визнанні, домінуванні, самостійності, пошані тощо;
- *відкриті* потреби, що зазвичай виявляються в моторній поведінці;
- *приховані* потреби, що проявляються у фантазіях і сновидіннях;
- *фокальні й дифузні* потреби, що виділяють залежно від спрямованості претензійної установки;
- *проактивні* потреби – переважно детерміновані внутрішньо;

- *реактивні* потреби – активуються ззовні;
- *процесуальна активність* – потреба, що обумовлює «суто функціональне задоволення», роботу заради роботи;
- *модальні* потреби – тенденції до здійснення актів задля самого здійснення (*потреба фізичного руху*);
- *ефективні* потреби – спрямовані на бажаний стан або результат.

Важливе поняття в системі поглядів Г. Мюррея – «прес» – відображає ті значущі детермінанти поведінки, обумовлені середовищем, що полегшують чи ускладнюють досягнення індивідом мети. Преси для існування індивіда: відсутність сімейної підтримки, батьків, міжособистісні й культурні суперечки, бідність, побутова невлаштованість, втрати, прояви агресії, погане ставлення старших, осіб іншої статі, жорстке релігійне виховання, надмірне панькання в дитинстві, фізична або соціальна неповноцінність тощо. Виділення й класифікація пресів дають можливість передбачити вчинки індивіда.

У своїй концепції Г. Мюррей пропонує зобразити поведінку у формі векторів, що відображають широкий спектр «фізичних або психологічних напрямів активності». До векторів активності, на його думку, належать *відкидання, ухвалення, отримання, конструювання, збереження, проявлення, трансмісія, виключення, деструкція, захист, уникнення*.

Безумовні цінності (на думку Г. Мюррея): *тіло* (фізичне благополуччя), *власність* (корисні об'єкти, добробут), *влада* (здатність ухвалювати рішення), *афіліація* (міжособова прихильність), *знання* (факти й теорії, наука, історія), *естетичні форми* (краса, мистецтво), *ідеологія* (система цінностей, філософія, релігія).

Автор вважає, що ці вектори й цінності утворюють умовну таблицю взаємопересічних рядів і стовпчиків, кожен осередок якої позначає поведінку, відповідну конкретному вектору, що обслуговує конкретну цінність. Цей підхід – засада психологічної типології особистості.

Ще одним значущим поняттям у системі поглядів Г. Мюррея є *серіальні програми* – організована послідовність субцілей, орієнтованих на майбутнє, охоплюючи окремі місяці й цілі роки [52].

П. В. Симонов обґрунтовує твердження, що провідною «метафункцією» будь-якого спонукання до соціокультурної діяльності є індивідуальне та соціальне «задоволення потреби в

озброєності». «Озброєність» – це наявність в індивіда надійних засобів захисту від знищення й для підтримки життєдіяльності. Залежно від спрямованості діяльності, автор виділяє такі спонукальні регулятиви:

- пошуки матеріальних і духовних цінностей;
- потреба озброєності;
- потреба захищеності;
- намагання досягнення;
- вимога дисципліни;
- потреба самореалізації;
- потреба свободи;
- потреба творчості;
- намагання самоствердитися.

Спонукування такого рівня, як рушійні сили соціокультурної діяльності, – складні багаторівневі утворення, у яких соціальний і культурний зміст нероздільно синтезуються з глибинними психічними процесами особи, світоглядом і світовідношенням, самосвідомістю, емоціями, тілесними переживаннями, життєвими смислами, цінностями та ін. Ці соціокультурні регулятиви обумовлені зовнішнім світом, але перетворюються на індивідуальні, особистісні надбання, проникаючи в психіку, емоційний стан, мають також «зворотний» вплив на сферу соматичних (тілесних) процесів. На цьому й ґрунтуються системи психотехніки, інтенсивного навчання, аутотренінгу [46, с. 42–47].

Паремія

«Наївно шукати в мозку людини «центри» альтруїзму й потреби пізнання. Як те, так і інше – системні якості, у процес реалізування яких залучені численні мозкові утворення, що взаємодіють. Водночас сучасній фізіології мозку відомі структури, пошкодження яких є причиною емоційної байдужості, втрати цікавості до навколишнього середовища та власної долі»
(П. В. Симонов. «Походження духовності»)

4.2.5 Концепція економічного детермінізму в культурологічному аналізі

Уявлення про домінуючу роль економічних факторів у розвитку соціокультурної життєдіяльності суспільства зародилися ще в античну добу, його багаторазово обговорювали більш пізні автори. Утворення категорії «економіса» (економіка, господарство) у давньогрецькій мові підказує нам, що в суспільній свідомості ще за декілька століть до нашої ери було розуміння значення організованого, налаштованого, продуктивного господарства для життя людини й усього суспільства. Уявлення про економічний детермінізм у соціокультурному житті розвиваються також за допомогою категорій праці, матеріального виробництва, продуктивних сил, виробничих відносин тощо.

У розвинутій формі обґрунтував провідну роль матеріального виробництва, продуктивної праці, доцільної організації господарства в соціокультурних процесах поет і міфолог Гесіод (V ст. до н. е.). Саме йому належать вихідні для цієї концепції твердження про те, що праця – це доцільна діяльність людини, що поступово вдосконалюється впродовж багатьох століть існування людства. Створюючи знаряддя праці, людина впливає на природні речі, щоб використовувати їх для задоволення власних потреб. Гесіод також підкреслював невіддільність праці й суспільства: якщо існує суспільство, то існує й праця, що є умовою його життя. Продуктивна праця зумовлює якісні зміни в суспільному житті: перехід від епох золота, срібла, бронзи, героїв до «залізного віку», який поет сприймав дуже песимістично.

Гесіод – селянин за походженням і за своєю свідомістю. Як пише А. М. Чанишев, «він апологет праці. Він винаходить навіть другу Ериду – богиню трудового змагання (у Гомера Ерида – богиня суперечки)» [53, с. 107]. Гесіод описує, як в Егейському світі розвиваються товарно-грошові відносини, що значно впливають на соціальну структуру й політичний уклад суспільства. Утворюються нові соціальні групи багатих олігархів, які панують в економічному житті. Спадкова політична влада аристократів поступово втрачається. Гесіод також зазначає вплив матеріального виробництва на розвиток нових форм моралі. Поняття про совість, сором у добу збагачення й соціального розшарування яскраво відображають нові економічні

умови. Утворюються уявлення про багатство й бідність; соромно бути бідним, а багатим – престижно. До пророцтв Гесіода належать вірші в його поемі «Труди і дні» про те, як у майбутньому «правду замінить кулак, де сила, там буде й право; сором згине... Від зла позбавлення не буде».

Значний внесок у розвиток концепції економічного детермінізму зробили теоретики-економісти XVIII ст. Їх ідеї розвинув К. Маркс (1818–1883 рр.) у численних працях, у яких обґрунтував тези про вплив виробничих відносин на закони економічного життя («Економічні рукописи 1857–1858 рр.», «До критики політичної економіки», 1859 р.; «Капітал», т. 1, 1867 р.). Доводять, що процеси матеріального виробництва здебільшого відбуваються об'єктивно й несвідомо, воля та свідомість окремого індивіда або суспільства в цілому не здатні вплинути на них. Проте матеріальні економічні відносини в суспільстві обумовлюють політичні відносини, панувальні форми ідеології, підтримку окремих видів духовної культури, що задовольняють потреби панувальних суспільних шарів. На думку К. Маркса, вивчення господарчо-економічної діяльності суспільства є вихідною засадою будь-якого наукового дослідження, що допомагає загальному з'ясуванню механізмів історичних змін у соціальному житті й культурі.

Різні потреби та інтереси людини й соціуму є водночас узгодженими та неузгодженими, взаємодоповнювальними й протилежними.

Концепцію економічного детермінізму підтримали багато сучасних дослідників.

4.3 Історико-соціологічний підхід у культурологічному знанні. Типи культури

Особливою інстанцією, що здійснює функцію програмування взаємодії людини зі світом, є соціум і його основні інститути: ієрархічні соціальні відносини в первинному колективі (соціальній групі мікро- чи мезорівня), соціальна структура суспільства, розподіл праці тощо. Усі форми матеріальної та духовної культури також є інстанцією, що програмує людську поведінку. Але й самі продукти культурної діяльності відображають особливості тих суб'єктів, які є їх утворювачами.

Важливе значення для типології форм культури мають такі їх властивості, як наявність у внутрішньому змісті символічних (комунікативних) програм, що орієнтуються на конструктивне й раціональне ставлення до світу та самого себе, персоналізацію людини або навпаки. Деконструктивізм, ірраціоналізація, деперсоналізація як зміст «негативних» або «небажаних» символічних культурних комплексів, із яких утворюється людське світовідношення, та їх порівняння з «позитивними», «бажаними» системами культурної діяльності індивіда були об'єктами уваги теоретиків-філософів, етиків, теологів ще в античні часи.

Послідовні оповідання про життєдіяльність різних народів, їх побут, соціальні відносини, мораль, способи спілкування, звичаї написали античні автори (Геродот, Ксенофонт, Пліній Старший, Тацит тощо). Для науково-теоретичного мислення цієї доби характерні розподіл осіб та етносів як носіїв культури на різні типи за етнічними ознаками: як «*подібних до нас*» (еллінів, римлян) та «*інших*» або «*чужих*» («варварів»). Осіб у межах етносу також оцінювали й розділяли на різні типи за соціокультурними ознаками: «шляхетні особи», «плебс», раби тощо.

«Феноменологічно-типологічний» за змістом відомий твір пізнєантичного автора Діогена Лаертського «Про життя, учення й вислови видатних філософів», тому що автор описав особливості життєдіяльності кожного окремого мислителя як такого, який належить до специфічної професійної групи, виконує значущі просвітницькі, комунікативні, інші соціокультурні функції. Лаерцій демонструє внутрішній світ кожної видатної особистості, звертає увагу на мотивацію та обставини її фахової діяльності, підкреслює, як світоглядні ідеї впливають на суспільство, відображені в громадській думці сучасників і політичній життєдіяльності, як їх обговорюють, викладають у навчальних закладах, щодо них дискутують тощо [13].

Твір Плутарха (близько 46–120 рр.) «Порівняльні життєписи» за змістом «феноменологічний», але з рисами типологізації. Предмет розгляду Плутарха – дослідження втілення різноманітних соціокультурних систем у діяльність реальних історичних особистостей, яких не можна назвати просто «видатними»: Тесея й Ромула, Лікурга та Нума Помпілія, Олександра й Цезаря, Демосфена та Цицерона. Їх роль у

розвитку політики, духовної культури, моралі, філософії, ораторського мистецтва, художньої літератури Стародавньої Греції й Риму глибоко інноваційна, конструктивна, а інколи, особливо коли мова йде про мораль, руйнівальна, грубо деструктивна. Кожний із них на окремому етапі життя сміливо ламав традиційні умови існування суспільства, слідував за своїми бажаннями, примхами, аномальними афектами. У будь-якому разі вони залишили слід у пам'яті людства. Плутарх – перший, хто яскраво оповідає, який жах, відчай, безсилля відчують «здорові» прошарки суспільства, коли на власні очі бачать руйнування елементарних норм соціального життя, затоптування моралі, перетворення колосального енергетичного потенціалу людського інтелекту, почуття, уяви, пристрастей на зняття жорсткого знищення гуманності та духовної культури. Чітко позначити межі впливу на суспільство аномальних волюнтаристів, суб'єктивістів, які свавільно обожають самих себе, неможливо. Плутарх навмисне перетворюється з письменника на безпристрасного оповідача, майже не аналізуючи «причини», «умови», «детермінанти». Поведінку своїх «персонажів» він моделює як «життєву феноменологію типу» – послідовність дій, спрямованих на подолання проблемних ситуацій, що закономірно відображають унікальні внутрішні типи світовідношення особистості: її почуття, переконання, пристрасті, завжди детерміновані тілесним, психофізіологічним, «валеологічним» габітусом [35].

Твори Гая Светонія Транквіла (приблизно 75–160 рр.) «Життя дванадцяти цезарів», «Про граматиків та риторів», «Про поетів» поєднують ідеї феноменологічного, типологічного й індивідуалізувально-аналітичного підходів до вивчення соціокультурних таємниць людського буття. Ми бачимо неперевершених Юлія, Августа, Клавдія, Веспасіана, Тита, Гая Калігулу, Нерона та інших історичних осіб як персоналізованих, унікально-неповторних і водночас типово ірраціональних утілень усіх можливих проблем та протиріч. Незвичайні дарунки природи – свої «царські», харизматичні психологічні й фізичні особливості: інтелект, прагнення лідерства, влади та безмежної насолоди життям, фізичну силу й здоров'я – вони ні за яких умов не здатні осмислено використовувати, не лише важко травмуючи ментальність сучасників, але й безглуздо руйнуючи безцінний час власного життя [39].

Біля витоків намагання дослідити «індивідуальне як типологічне», реалізувати на підґрунті типологічного підходу ідеї інтеграції суспільного й природничого знання в культурології новітніх часів перебуває діяльність Ф. Гальтона. Пізніше до нього приєдналися десятки дослідників, які створили розмаїті типологічні системи. Яскрава особистість на історичному шляху вивчення сфери утворення соціокультурних типів людини й культурної діяльності – Е. Шпрангер.

Завданням Е. Шпрангера було протистояння однобокому природничо-науковому підходу до вивчення внутрішніх механізмів людської діяльності як суто «фізіологічних», «інстинктивних» або «рефлекторних». Свій метод вивчення людської життєдіяльності Е. Шпрангер визначав як «інтуїтивне осягнення телеологічних зв'язків душевного життя індивіда». У методології дослідника продуктивно поєднуються «феноменологічний» і типологічний підходи. У своєму творі «Форми життя» Е. Шпрангер виділив шість основних ідеальних типів особистостей, які є суб'єктами культурної діяльності: «теоретичну», «економічну», «естетичну», «соціальну», «політичну» та «релігійну» людину. Кожному типу властива сукупність орієнтацій у діяльності: провідний зміст і мета життя, система потреб та мотивацій, особливості чуттєвої й інтелектуальної сфер. Систему типологічних ознак сфери особистісного регулювання діяльності філософ визначив як загальну тенденцію, у якій проявляється багаторівнева людська сутність. У «чистому» вигляді ці типи – ідеальні конструкції. «У реальному світі його [ідеального типу] ніколи не буде, хоча він має свою внутрішню логіку, до якої може наблизиться жива людина...» [63, с. 56].

Концепції з обґрунтуванням паралельного історичного існування розмаїтих етнічних типів культури й культурної діяльності сформулювали представниками «етносоціологічного» напрямку. Виникнення «етносоціології» пов'язане з ім'ям Ж.-А. де Гобіно, який у праці «Про нерівність людських рас» стверджував, що основним фактором цивілізації є окремі індивіди – носії ознак «чистої раси». Водночас біла раса – єдина харизматична раса, здатна до утворення вищих форм культури, орієнтованих на соціальні й моральні ідеали. Історичне виникнення «етнічної суміші» руйнує типи соціокультурного існування, утворені етнічними лідерами. «Виродження етносів» призводить до руйнування всієї системи соціокультурного

регулювання; тому цивілізації, що існували в історії людства, зазвичай недовговічні.

Наукова зацікавленість у переході від феноменології до типологічного дослідження специфіки розмаїття форм культури, утворених людством, відображена в праці Г. Г. Шпета «Введення до етнічної психології». Характеризуючи завдання вивчення сфери соціокультурного регулювання людської діяльності як описової й типологізуючої сфери науки, Г. Г. Шпет підкреслює неправомірність механічного використання «еволюційного», «психологічного», «соціологічного», «інтроспективного» або інших спеціальних методів культурології, суспільствознавства й людинознавства. Етнос чи народ не є сталою історичною даністю, що існуватиме завжди. «Народ», а також його менталітет, мова, інші елементи культури – безперервне *станування*, сьогоденне переживання й *присвоєння* собі елементів сьогодення. Тому духовний лад індивіда завжди є духом його народу. «Духовне життя людства, а також і душевне життя людини йдуть діалектичними поштовхами й стрибками, періодами повільного накопичування «душевної енергії» та раптових вибухів, революцій, покірної душевної податливості чи сприйнятливості й бурхливого опору, творчого руйнування того, що так важко та повільно накопичується, і нового повільного чи легковажного утворення. Душевне життя людини, а тим більше духовне життя людства – жахливий кошмар, а не планомірна еволюція... І це однаково стосується як утворення індивідуальних диспозицій, так і колективних «укладів» [62, с. 475–574].

В українському суспільствознавстві й культурології останніх десятиліть привернули увагу дві праці, у яких розглянуті цікаві варіанти типологічних підходів до з'ясування сутності та шляхів розвитку сучасних типів культури. Це колективна монографія під керівництвом Л. В. Сохань [42], а також праця С. Пролеєва. Остання відроджує стиль іронічних роздумів Феофраста щодо парадоксальних і патологічних людських типів, що власною поведінкою ставлять під сумнів розумність людства [38].

У наукових дослідженнях зазвичай виникає потреба в оцінюванні культурного феномену чи форми культурної діяльності відповідно до його типологічної належності. Виділяють такі основні типи:

- з огляду на складність, обробленість, доступність – елітарна й масова культура;
- відповідно до насиченості естетичними образами, символами, спеціальними комунікативними засобами (художніми мовами, що потребують спеціального навчання, виховання суб'єкта культурної діяльності й споживання) – класична та популярна (поп-) культура;
- за офіційною визнаністю, підтриманістю суспільством, державою – офіційна культура, субкультура;
- відповідно до походження властивих типів культури визначеної історичної епохи – культура первинного суспільства, доби рабовласництва, доіндустріального, індустріального, постіндустріального суспільства, премодерну, модерну, культура постмодерну;
- згідно з належністю великій соціально-економічній групі (класу, соціальному шару чи прошарку) – культура працівників, культура інтелігенції, культура селян тощо;
- за належністю окремій професійній групі – утворена професійною групою й та, яку споживає ця група; культура студентства, діячів освіти, медичних працівників, спорту.

Крім того, у кожному типі як матеріальних, так і духовних видів культурної діяльності є внутрішні течії, що застосовують різні комунікативні засоби (методи утворення художніх образів, матеріали, символіку й т. д.). Артефакти, вироблені в межах окремої течії культурної діяльності, відображають її світоглядні та технологічні особливості, що зазвичай називають культурним (культурно-мистецьким) чи художнім *стилем*.

Здебільшого фахівці застосовують типологічні позначення, утворені як ознака відсутності в речі художньої цінності, її антикомунікативності (принципового невикористання чи незнання культурних мов, засобів утворення художньо-естетичного образу): кітч, гламур, лубок, примітив тощо.

Кожна типологія цікава й продуктивна в науковому вимірі.

Розвиток типологічних підходів дає можливість поділити системи соціокультурної життєдіяльності людства на загальнолюдські й етнічні, групові та масові, класові й професійні, традиційні та інноваційні, офіційно підтримувані та не підтримувані, конструктивно-раціональні й деструктивні та ірраціональні тощо. Саме типологізація культурних систем – сучасна основа поглиблення практичної орієнтації філософсько-

культурологічних теорій, а також опрацювання прикладних концепцій і технологій.

4.4 Навички психолого-культурологічного й соціологічного аналізування релігійних феноменів як складові спеціальних компетентностей фахівців із менеджменту соціокультурної діяльності

У розмаїтті культурних «надбудов» над суспільним буттям виділяють одне з найстаріших і найсуперечливіших культурних утворень – релігію. Особливості цієї форми культури: складність, традиційність та незворушливість, історична непохитність. Із карти й людської пам'яті зезають держави, імперії, навіть цілі цивілізації. Проте які б не відбувалися зміни в економічному, політичному, культурному ладі суспільного життя, релігія існує наче понад історією. Науково-технічний прогрес, революційні відкриття в природознавстві, зміна наукових (фізичних, космологічних, біологічних, генетичних) парадигм мислення й пояснення світобудови, принципи зміни в технологіях і змісті освіти громадянства майже не впливають на релігію.

Релігія як культурне (соціокультурне) утворення – складна система загальносоціальних, групових та індивідуальних духовних, духовно-практичних (функціональних, діяльнісних, поведінкових) феноменів: релігійної свідомості (світогляду, у якому провідне місце належить «вищим», надприродним силам, одному Богові або багатьом богам), релігійних (фантазійних, навіюваних релігійним вихованням) чуттєвих і розумових когнітивних образів, релігійної (культової, конфесійної, пропагандальної) діяльності, релігійних відносин між вірянами й «пастирями» (проповідниками), вірянами й церквою, різними церквами, представниками різних релігій. Також в історичному розвитку релігії активно функціонують відповідні соціальні інститути – релігійні течії, конфесії, установи, об'єднання.

На сьогодні, незважаючи на всі об'єктивні обставини, релігія – невід'ємна складова культурної життєдіяльності суспільства в цілому й кожної окремої держави. Водночас прояви релігії так чи інакше крізь вектори державного, професійного,

родинного буття доторкаються кожного громадянина без винятку. Впливи релігії відображені в свідомості індивіда насамперед у сімейному, мікросоціальному (приятельському, сусідському) оточенні, а також завдяки релігійно насиченій діяльності засобів масової комунікації, під час ознайомлення з творам мистецтва. Побут багатьох українських сімей сповнений релігійних звичаїв, обрядів, вірувань та забобонів. Сімейні, а в певних регіонах і громадянські свята, приємні й сумні події зазвичай невід'ємні від релігійних культових церемоній.

Сучасна «офіційна» українська культура також не «безрелігійна». Релігійні об'єднання активно ведуть пропагандувальну, соціально-педагогічну, соціально-підтримувальну, морально-виховну роботу, намагаються цілеспрямовано впливати на політичні процеси тощо. Сам факт їх існування потребує державного правового регулювання, розподілу на дозволені й заборонені течії.

Геополітичні протиріччя, стан необ'явленої війни, обмеження прав певних національно-етнічних спільнот на різних етапах історії мають одним із наслідків посилення зацікавленості релігією, намагання знайти в підвищенні масової релігійної віри й активізації діяльності церков підтримку національно-визвольних рухів.

Отже, уявлення про *протиріччя й парадокси релігійного буття* в сучасному суспільстві – необхідна складова світоглядних, методологічних і загальнотеоретичних компетентностей фахівців із менеджменту соціокультурної діяльності.

Ураховуючи це, *розкриття сутності релігії як форми культури* в сучасному освітньому процесі об'єктивно й суб'єктивно складне. Завдання наукового викладання історії та теорії релігії як складових вищої освіти, формування наукового світогляду, раціонального творчого й конструктивного світовідношення молодих фахівців на сьогодні не завжди успішно вирішують. Нестабільність суспільної життєдіяльності, швидкі політико-економічні та соціальні зрушення, старіння й зuboжіння частини населення, еміграція молоді, формування нових «вразливих» шарів соціуму – фактори утвердження релігійної свідомості й активізації різноспрямованих релігійних конфесій. Водночас у вітчизняних навчальних програмах закладів вищої освіти зменшується обсяг навчального часу, призначеного для вивчення соціально-гуманітарних дисциплін. На багатьох

напрямах релігієзнавство перетворюється на дисципліну за вибором, тобто інколи його майже не вивчають. З урахуванням стійких локально-географічних, етнічних, сімейних традицій підтримання відкрито маніфестованого чи дифузномаскованого релігійного виховання дітей і молоді ці об'єктивні й суб'єктивні фактори в сукупності, на наш погляд, становлять передумови *утворення ризику істотної ретардації (набуття застарілих, архаїчних, некритичних і конформістських форм, зокрема релігійних) суспільної свідомості.*

У цілому в Україні збільшується кількість осіб, які пов'язують реальне життя або уявлення про його духовні аспекти з релігією, виконанням певних культових обрядів, підтриманням релігійних традицій тощо. Як підкреслюють автори соціологічного дослідження «Релігія й церква в українському суспільстві», проведеного в березні 2017 р., рівень релігійності населення зростає. Віряними вважають себе 67 % населення. Вагаються між вірою й невір'ям 12 %. Невір'я чи атеїзм зазначили лише 7 % опитаних, решта або байдужі до питань віри (8 %), або не визначилися (6 %). Рівень релігійності вищий серед жінок, порівняно з чоловіками (73 % і 60 % відповідно), і в старших вікових групах, порівняно з молодшими (понад 70 % осіб, старших за 50 років, і 60 % молодих людей 18–24 років). [58, 23–24].

У зв'язку зі значущістю зазначеного нами ризику й необхідністю формування умов для його попередження й обмеження звертаємо увагу на підготовку українських фахівців із сфери менеджменту соціокультурної діяльності з вищою освітою. Як пишуть автори змістовної роботи теоретико-методологічного плану «Менеджмент соціокультурної діяльності як напрям наукового та технологічного знання», сукупність теорій і концепцій, застосованих упродовж підготовки фахівців цього напрямку, швидко інтегрується на підґрунті об'єднувальних методологічних і технологічних підходів. Ця система знань уже не є штучним поєднанням розмежованих галузей розроблення окремих рекреативних і просвітницьких технологій, як це було ще декілька років тому. «Відбувається все глибше усвідомлення основної мети соціокультурної діяльності – задоволення потреб удосконалення індивіда, його пристосування до вимог суспільства й соціоекологічного середовища, формувальний вплив на соціальні та етнічні групи. ...Поглиблення відображення

людино- й соціоформувальних запитів ідеології сталого розвитку сучасного суспільства є підґрунтям інтегровальних тенденцій галузі, перетворення її на самостійний продуктивний напрям науково-дослідницької діяльності. ...У своїй пізнавально-дослідній та організаційно-формувальній діяльності вона успішно поєднує загальнотеоретичне знання з практичною впливовою роботою з соціумами, мікрогрупами та окремими особами» [65, с. 8].

Основна мета розгляду сформульованої нами проблеми в цьому розділі – концентрація системи методологічних засад, здатних бути орієнтирами в підготовці студентів спеціальностей, спрямованих на виховну, соціально-захисну, соціально-формувальну роботу з різними соціальними групами населення, політичну й правову пропаганду, культурно-просвітницьку та культуротворчу діяльність. Необхідно позиціонувати вихідні принципи, що є необхідними методологічним і логіко-теоретичним підґрунтями розбудови навчальних курсів теоретичного й методико-технологічного змісту, пов'язаних із розглядом питань релігійної життєдіяльності суспільства, історії релігії та церкви, зв'язків релігійних конфесій і держави, релігійної свідомості, релігійного виховання, діяльності особи й релігійних і громадських установ у межах конфесійної громади тощо.

Базовим принципом розбудови технології підготовки фахівців із сфери менеджменту соціокультурної діяльності, правової, культурно-просвітницької пропаганди, культурної творчості тощо є виконання вимоги Основного закону України про від'єднання освіти від релігії та церкви. «Церква й релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова» [26, ст. 35]. Отже, процес навчання в державному закладі вищої освіти орієнтований на одержання майбутніми студентами наукових знань, формування раціонального світогляду й світовідношення, реалістичного розуміння сутності релігії та її розмаїтих і суперечливих соціокультурних функцій.

Проте спілкування зі студентами показує труднощі якісної реалізації освітніх завдань. Молода людина з повною середньою освітою сьогодні має значний обсяг природничих знань за скорочених програм суспільствознавчого циклу. Фрагментарно-емпірична, спрощена історична, соціальна, загальнокультурна поінформованість обумовлює суперечливість, несформованість світогляду. Це причина ускладнень роз'яснення студентам соціо-

та культуроорієнтованих спеціальностей питань, пов'язаних з існуванням і функціонуванням релігії в сучасному суспільстві.

Основне протиріччя, виявлене під час ставлення запитань про сприйняття релігії, – відносини між накопиченими антирелігійними науково-природничими знаннями й об'єктивними фактами сталого «надісторичного» існування релігії, її популярності в різних вікових, етнічних, професійних соціальних групах, підтриманні релігії окремими відомими державними особами, політиками, діячами мистецтва й бізнесу тощо.

Отже, викладання в закладах вищої освіти формального курсу релігієзнавства за сучасних умов неефективне. Знання «обраних» фрагментів історії та теорії релігії потрібно доповнювати провідними концептами науково-методологічного, філософсько-світоглядного, історичного й соціокультурного змісту, доцільними для дискутування, глибокого цілеспрямованого наукового дослідження в студентських курсових і дипломних роботах тощо.

Поняття концепту в нашому дослідженні вживаємо в значенні всіх видів обґрунтування, мотивування, програмування й моделювання практичної, пізнавальної діяльності чи будь-яких інших видів світовідношення. Концепт – «одинична» модель, образ, установка, адресована конкретному предмету, явищу об'єктивного чи суб'єктивного буття, у сфері якого людина актуально або потенціально діє [64, с.72–90]. Кожний такий концепт – істотна методологічна вимога щодо технології освіти сучасного фахівця відповідного напрямку знань. Система методологічних концептів, індивідуально засвоєних майбутніми фахівцями, утілена в професійно-практичній діяльності, доповнює компетентності спеціалістів соціальних і культурних галузей.

До професійно значущих концептів, що повинні ввійти до складу спеціальних компетентностей фахівців із менеджменту соціокультурної діяльності, належить навчання студентів загального теоретико-культурологічного підходу до розкриття сутності релігії. Для багатьох із них він містить у собі евристичну інформацію, тому що сприяє руйнуванню міфоутворювального ставлення до релігії як до «незвичайної» форми суспільної свідомості. Викладачі формують знання про синкретичний характер матеріальної й духовної культурної діяльності на ранніх етапах розвитку суспільства, доводять практично-діяльнісний зміст ранніх форм дорелігійних і

парарелігійних культових складових життєдіяльності соціумів. Глибоко усвідомлені системні зв'язки релігійно-культурних практик із буденною господарчою діяльністю, структуруванням соціуму, розподілом трудових, управлінських, соціально-педагогічних і ідеологічних функцій між членами соціуму, формуванням гендерних ролей, суспільних відносин тощо. З'ясували, що ідеологічні складові релігії, образи духів, демонів, богів і Бога є пізніми й вторинними продуктами культурного розвитку. У культових практиках існують несподівані форми культуротворчої діяльності: комунікація з потойбічними утвореннями, спроби організації спільних із цими утвореннями видів (трудової, пошукової, карально-санкціонуальної тощо) діяльності; збереження, догляд, годування, одягання, покарання істот чи культурних артефактів, що втілюють у собі релігійно-міфологічні образи. Отже, вихідною методологічною позицією, формованою в майбутнього фахівця, є теза: *релігія – синкретична форма соціокультурної діяльності, не тотожна тим уявленням, що нав'язують сучасні пропагувачі. Її справжній зміст – складна соціокультурна система, синтез розмаїтих духовних і матеріальних практик, фантазійних образів, міфологем, ідеологем тощо.*

Раціональні професійні компетентності повинні ґрунтуватися на формуванні *історичного погляду на генезу й розвиток релігії*. Проблема походження релігії зазвичай спонукає студентів до загострених дискусій. Але вони переважно демонструють розходження результатів релігійної чи безрелігійної інкультурації в традиційно орієнтованій або індіферентній сім'ї. Найбільш продуктивними в формуванні раціонального світогляду є обговорення питань про *безрелігійну добу в історії людства, ранні форми парарелігійної соціокультурної діяльності*, у якій у цілому немає уявлень про богів або Бога, *розмаїття сучасних релігійно-світоглядних систем*. Водночас проявляються наслідки спроб наближення державної шкільної освіти й релігійного виховання, а також результати роботи деяких недостатньо підготовлених педагогів. Змістом науково-теоретичного, раціонального погляду, що повинен сформуватися, є соціокультурний погляд. Розуміння факту, що все розмаїття форм духовної життєдіяльності, *будь-які ідеологічно-світоглядні й практично-культурні системи – продукти багатотисячолітньої творчої діяльності людства – фактор продуктивного спонукання до самостійного опрацювання*

історико-культурологічних проблем. Рационально-наукова теза *«людина й соціум є творцями власних систем духовного ставлення до світу, а також технік і технологій будь-яких культурних практик»* постає методологічним орієнтиром мислення, на якому ґрунтується логіка роздумів і розбудови всієї системи світогляду та професійних компетентностей молодого фахівця.

Етнокультурний погляд на сформульовану проблему за сучасних умов органічно пов'язаний із *кроскультурним і мультикультурним науково-теоретичними та політико-правовими підходами*. Ураховуючи це, вважаємо доцільним поглиблення історико-генетичних уявлень про розмаїття типів духовної соціокультурної діяльності. Ознайомлення з історичними й сучасними етносами, які були чи є носіями дорелігійних, парарелігійних, суто релігійних (політеїстичних і монотеїстичних) культурних і культурових систем, названих терміном «релігія», поглиблює фахові компетентності. Принциповою позицією, що становить конструктивну професійну компетентність фахівця, є уявлення про те, що більшість сучасних суспільств – плуралістичні за своїм етногенетичним корінням. *Різноманіття історично сформованого етнічного складу обумовлює збереження плуралістичності культурних, світоглядних, релігійних, побутово-господарчих рис, властивостей, орієнтацій тощо.* «У культурному відношенні плуралістичне суспільство є об'єднанням, у якому спільно проживають різні культурні групи із загальною соціальною та політичною структурою» [27, с. 374]. Поглиблення цієї компетентності – обговорення відомих протилежних підходів до розуміння особливостей плуралістичного суспільства й шляхів його подальшого розвитку. Відповідно до першого підходу існує «плавильний котел», у якому *«меншість мейнстріма» асимілює мейнстрім (основний вектор культурного розвитку)*. Нечисленні культурні групи за законами історичної синергетики зазвичай поступово зникають, тому що їхні мови, звичаї, традиції, фольклор і міфи, релігійні вірування, побутові форми життєдіяльності, навички гендерної та соціально-педагогічної поведінки поглинає панівна культура. Другий теоретичний підхід за змістом «мультикультурний». Його прибічники доводять *реальність історичного існування «мозаїки» етнокультурних груп, які, незважаючи на все, підтримують власну культурну самобутність як етнозберігальну цінність.* Їх життєдіяльність у

плюралістичному суспільстві пов'язана з необхідністю підтримання загальних норм і регулятивів: державного устрою, законодавства, суспільного політико-економічного й господарчо-економічного укладу, політичних угод тощо [27, с. 374–375].

Соціально-економічний і соціологічний погляди становлять провідний концепт професійно-наукового розуміння сутності релігії. У класовому глибоко розшарованому за рівнями добробуту суспільстві значущість соціально-економічних факторів генерування й наслідування релігійності посідає перше місце. Страх природних стихій відступає на тлі усвідомлення соціальної несправедливості. Економічна бідність, злиденність, голод, неподоланість соціально-економічного розшарування суспільства на кожному етапі історичного розвитку й упродовж життя кожного окремого покоління знову генерує релігію. Усвідомлення релігії як соціокультурного феномену, не просто «підтримуваного» кимсь упродовж тисячоліть, а безліч разів заново народженого в оновлених формах («зовні нова, стара в суті» чи, навпаки, «зовні одвічна», але нова за справжнім соціальним і культурно-політичним змістом) є принципово інноваційним концептом і складовою сучасних фахових компетентностей.

Гносеолого-логічні, когнітивні, дидактичні проблеми формування релігійного й антирелігійного світоглядів також є об'єктом розгляду в освітньому процесі соціального й культурологічного напрямку. Таким чином, соціально-економічний, соціологічний, культурологічний підходи до розуміння сутності та протиріччя релігійної життєдіяльності суспільства органічно доповнюють *когнітивний (гносеологічний) і психологічний підходи*. Безрелігійне світовідношення у своїх початкових, юнацьких формах – відображення буденної практики, шкільного навчання й сімейного виховання, вільного від релігійних впливів. На цьому етапі молода людина здатна лише до сприйняття й оцінювання світу в його безпосередній даності як сукупності феноменів. Проте свідомість, озброєна фаховими компетентностями, може з'ясувати сутності релігії, тих суперечностей і ризиків у соціальній та індивідуальній життєдіяльності, що є її продуктами й наслідками. Отже, складовою професійних компетентностей є концепт непізнаності та стихійності природи, Космосу, процесів об'єктивного розвитку тощо. Обмеженість наукових знань, некерованість проявів прогресу й регресу, конструктивних і деструктивних природних,

соціальних, культурних явищ – джерело когнітивних і гносеологічних утруднень, психологічних негативних станів, не подоланих упродовж тисячоліть. Вплив на людську психіку непізнаних природних, соціальних, технічних, політичних факторів породжує страх, відчуття залежності від могутніх зовнішніх сил, безсилля, другорядності людини, присутності у власному житті чогось трансцендентного тощо.

Сприяють формуванню реалістичних уявлень про сучасний стан релігійної життєдіяльності суспільства ознайомлення студентів з інформацією про розгортання міжконфесійних відносин на тлі кроскультурних, кросетнічних, міждержавних геополітичних суперечок. Не втрачає актуальності *геополітичне розглядання питань релігійного екстремізму, фанатизму* тощо. Вважаємо доцільним ознайомлення студентів з опублікованою у квітні 2016 р. доповіддю Комісії США з міжнародної релігійної свободи (USCIRF) – незалежного консультативного органу уряду США, що створений Конгресом і працює незалежно від Держдепартаменту. Її завдання – моніторингу додержання свободи релігії в усьому світі й розроблення політичних рекомендацій для президента, держсекретаря та Конгресу. USCIRF розробляє ці рекомендації згідно зі стандартами, зазначеними в Загальній декларації прав людини й інших міжнародних документах. Звіт 2016 р. охоплює період із 1 лютого 2015 р. до 29 лютого 2016 р., хоча в ньому також згадані значні події після нього. У звіті Комісія вперше зазначила Росію в переліці країн із високим рівнем релігійної несвободи разом із 15 іншими державам. Водночас фахівці назвали Росію унікальною серед країн із релігійною несвободою, тому що лише вона «розширила свою репресивну політику на територію сусідньої держави». «Зростання ксенофобії й відсутності толерантності, зокрема антисемітизм, призводить до насильницьких злочинів і вбивств на підґрунті ненависті, скоєних безкарно» [17, с. 6]. До переліку «країн, що спричиняють особливе занепокоєння», аналітики рекомендують включити Пакистан, Центрально-Африканську Республіку, Нігерію, Сирію та В'єтнам. Країни з офіційно визнаними порушеннями релігійної свободи: Бірма, Китай, Еритрея, Іран, Північна Корея, Саудівська Аравія, Судан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан. Організація Об'єднаних Націй повідомляє, що з початку військових дій на Донбасі в 2014 р. до листопада 2015 р. внаслідок російської агресії загинули більше ніж 9 тис. осіб,

близько 18 тис. поранені. Більше за 2 млн осіб, серед яких тисячі євреїв, мусульман, протестантів і представників інших релігійних меншин, які зазнали утисків і дискримінації, залишили регіон [17, с. 9].

Щодо *релігійної толерантності в сучасній професійній діяльності*: до складу професійних компетентностей майбутнього фахівця з менеджменту соціокультурної діяльності безумовно належать такі набуті в освітньому процесі особистісні якості, як здатність до емпатії з представниками різних релігійних культур, носіями незвичних поглядів на світоустрій, уміння успішно комунікувати. Незважаючи на важку геополітичну ситуацію й соціально-економічні проблеми, соціологічні дослідження підтверджують, що українське суспільство залишається загалом толерантним до сповідання різних релігій. Як і раніше, переважна більшість (75 %) громадян вважають, що «будь-яка релігія, що проголошує ідеали добра, любові, милосердя й не загрожує існуванню іншої людини, має право на існування» (50 %) чи «усі релігії мають право на існування як різні шляхи до Бога» (25 %). Лише 6 % опитаних підтримали твердження «істиною є лише та релігія, яку я сповідаю» [58, с. 25]. Водночас автори соціологічного дослідження звертають увагу на значну частку (17 %) тих, хто вважає, що право на існування в Україні мають лише традиційні релігії. Фахівець із менеджменту соціокультурної діяльності обов'язково зазнає психологічних і морально-етичних коливань, невпевненості, проявів антипатії до тих чи інших незвичних чи незрозумілих для нього виявів релігійності й культових дій, проявів психології вірян. Проблема формування етнічної та релігійної толерантності, поваги й доброзичливості – соціально-психологічна й технолого-педагогічна проблема.

Релігія як форма соціальної свідомості є різнобічним і суперечливим феноменом. У багатьох історичних і сучасних формах вона наділена ірраціональними функціями, що гальмують активність, інноваційність, креативність віруючої чи індиферентної людини. Вимога толерантності не заперечує об'єктивного існування в сучасному соціокультурному середовищі фанатичних, екстатичних, соціально- й психологічно-деструктивних і відкрито екстремістських релігійних культів. Але в багатьох своїх формах вона здатна виконувати корисні культуротворчі, моральні, виховні функції [24, с. 235–236].

Релігія й релігійність в її індивідуально-особистісному існуванні охоплює як почуттєво-емоційну, емоційно-фантазійну, так і розумово-логічну, теоретико-логічну сфери психіки. Релігія як форма індивідуальної та соціальної свідомості є формою пізнання й самопізнання. Буття релігії в соціокультурному середовищі та артефактах пов'язане з розвитком мистецтва, моралі, науки, логіки, різноманітних філософських систем. Релігійні й антирелігійні дискурси на різних етапах розвитку людства були та є світоглядними й методологічними засадами розроблення низки новацій не лише у сфері філософської думки, а й природознавства, суспільствознавчих і людинознавчих наук тощо [25, с. 9].

Отже, у системі сучасних професійних знань, наданих майбутнім фахівцям упродовж соціально-орієнтованої та культурологічної освіти, вимоги щодо принципово наукового, раціонального ставлення до релігії й сукупності релігійних артефактів у складі духовної та матеріально-практичної сучасної культури є фундаментальними світоглядними, поведінковими концептами. Методологічна основа професійних компетентностей – уявлення про релігію як складний багаторівневий соціокультурний феномен. На цьому підґрунті набувають уміння аналітично осмислювати цілісну релігійну систему й окремі релігійні артефакти. На засадах раціональних і конструктивних світоглядно-методологічних концептів розвивається й поглиблюється індивідуальний світогляд, майбутній фахівець проводить наукові дослідження під час роботи над курсовими та дипломними проектами, запроваджує технологічні моделі в навчально-практичній підготовці й на робочому місці.

Предметом подальших наукових розвідок, зокрема в студентських курсових і дипломних роботах, на наш погляд, повинні бути дослідження соціокультурних проблем, серед яких: поглиблення протиріч між релігійною свідомістю та культовою й конфесійною діяльністю; питання про соціальні, культурні, соціально-політичні функції релігійної свідомості й культової діяльності, сучасні прояви й майбутні рівні загальної кризи релігії, соціокультурні технології, що впливають на рух від релігійних до позарелігійних і науково-раціональних форм свідомості та практичного світовідношення; соціальні дослідження проблеми індивідуального вибору між науково-раціональним, конструктивним світоглядом, світовідношенням і релігійною

вірою, повторювання традиційних категорій у характеристиці світоустрою тощо.

Рекомендована література до розділу 4

1. Байер Ю. П. Социокультурная коммуникация и постмодерн [Электронный ресурс] / Ю. П. Байер // Виртуальное пространство культуры. Материалы научной конференции 11–13 апреля 2000 года. – Санкт-Петербург : Санкт-Петербургское философское общество, 2000. – С.131–133. – Режим доступа : http://anthropology.ru/ru/texts/bayer/virtual_45.html.
2. Баталов Э. Я. В мире утопии. Пять диалогов об утопии, утопическом сознании и утопических экспериментах / Э. Я. Баталов – Москва : Политиздат, 1989. – 318 с.
3. Бергсон А. Творческая эволюция / А. Бергсон. – Москва : Канон-Пресс, 1998. – 384 с.
4. Блок М. Апология истории или ремесло историка / М. Блок. – Москва : Наука, 1973. – 232 с.
5. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер // Избранные произведения / под ред. Ю. Н. Давыдова. – (Серия «Социологическая мысль Запада»). – Москва : Прогресс, 1990. – 808 с.
6. Вико Дж. Основания Новой Науки об общей природе наций / Дж. Вико ; под ред. М. А. Лифшица ; пер. А. А. Губера. – Ленинград : Художественная литература, 1940. – 619 с.
7. Гайденко П. П. Творчество [Электронный ресурс] / П. П. Гайденко, А. Г. Спиркин, М. Г. Ярошевский. // Большая советская энциклопедия. – Режим доступа : <http://slovari.yandex.ru/dict/bse/article/00077/95600.htm?text=>.
8. Гегель Г. В. Ф. Система наук. Часть 1. Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель ; пер. Г. Г. Шпета // Сочинения. Том IV. – Москва : АН СССР, 1959. – 440 с.
9. Гегель Г. В. Ф. Система нравственности / Г. В. Ф. Гегель // Политические произведения. – Москва : Наука, 1978. – 438 с.
10. Гизо Ф. История цивилизации в Европе. От падения Римской империи до Французской революции / Ф. Гизо – Санкт-Петербург : Н. Тиблен, 1860. – 380 с.
11. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь [Электронный ресурс] / Л. Н. Гумилев. – Режим доступа : http://www.znai.org/GUMILEW_LN/args315.htm.
12. Гуроров В. А. Античная социальная утопия. Вопросы истории и теории / В. А. Гуроров. – Ленинград : ЛГУ, 1989. – 288 с.
13. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский. – Москва : Мысль, 1979. – 620 с.

14. Драгоманов М. П. Положение и задачи науки древней истории / Драгоманов М. П // Избранное. – Киев : Лыбидь, 1991. – 685 с. – С. 60–83.
15. Дрэпер Д. В. История умственного развития Европы / Д. В. Дрэпер. – 4-е изд. – Киев : Изд-во Ф. А. Иогансона, 1912. – 659 с.
16. Дэвис Э. Техногнозис: миф, магия и мистицизм в информационную эпоху [Электронный ресурс] / Э. Дэвис ; пер. с англ. С. Кормильцева, Е. Бачиной, В. Харитоновой. – Екатеринбург : Ультра-Культура, 2008. – 480 с. – Режим доступа : www.timeout.ru/text/book/114259/.
17. Ежегодный отчет 2016 г. Комиссии США по международной религиозной свободе (USCIRF) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.uscirf.gov/sites/default/files/Russia%202016_Russian.pdf.
18. Енчмен Э. С. Наука и философия – эксплуататорская выдумка / Э. С. Енчмен // На переломе. Философские дискуссии 20-х годов: Философия и мировоззрение. – Москва : Политиздат, 1990. – С. 224–232.
19. Звиглянич В. А. Научное познание как культурно-исторический процесс / В. А. Звиглянич. – Киев : Научная мысль, 1989. – 216 с.
20. Иванов В. П. Человеческая деятельность. Познание. Искусство / В. П. Иванов. – Киев : Научная мысль, 1977. – 251 с.
21. Иванов В. П. Художня свідомість як специфічна форма освоєння світу / В. П. Иванов // Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції. – Київ : Наукова думка, 1976. – С. 351–372.
22. Канарский А. С. Диалектика эстетического процесса. Генезис чувственной культуры / А. С. Канарский. – Киев : Высшая школа, 1982. – 192 с.
23. Кизима В. В. Культурно-исторический процесс и проблема рациональности / В. В. Кизима. – Киев : Научная мысль, 1985. – 214 с.
24. Ключко М. О. Протириччя релігійного світогляду / М. О. Ключко // Гілея : науковий вісник. – 2015. – Вип. 93 (2). – С. 234–237.
25. Ключко М. О. Осягнення божественного в людському бутті: філософсько-антропологічний аналіз : дисертація на здобуття наукового ступеня канд. філос. наук / М. О. Ключко ; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2015. – 214 с.
26. Ст. 141, підстава 1401-19 Конституції України [Електронний ресурс] : за станом на 30.09.2016 // Відомості Верховної Ради України, 1996. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
27. Кросскультурная психология. Исследования и применение / Джон Берри, Айл Пуртинга, Маршалл Сигалл, Пьер Дасен. – Харьков : Гуманитарный центр, 2007. – 560 с.

28. Ларцев В. С. Онтология формирования и проявления социокультурного генотипа человечества / В. С. Ларцев – Киев: КВИАУ, 1991. – 175 с.
29. Лиотар Ж. Ф. Состояние постмодерна / Ж. Ф. Лиотар. – Санкт-Петербург : Алетейя, 1988. – 160 с.
30. Липс Ю. Происхождение вещей. Из истории культуры человечества / Ю. Липс. – Москва : Изд-во Иностранной литературы, 1954. – 487 с.
31. Маклюэн М. Галактика Гутенберга. Становление человека печатающего. / М. Маклюэн. – Санкт-Петербург : Мир, 2005. – 496 с.
32. Мид М. Культура и мир детства / М. Мид // Избранные произведения. – Москва : Наука, 1988. – 429 с.
33. Можейко М. А. Постмодернизм / М. А. Можейко // История философии. Энциклопедия / сост. и гл. науч. редактор А. А. Грицанов. – Минск : Интерпрессервис, 2002. – С. 812–815.
34. Можейко М. А. Постмодернистская чувствительность / М. А. Можейко // История философии. Энциклопедия / сост. и гл. науч. редактор А. А. Грицанов. – Минск : Интерпрессервис, 2002. – С. 815–817.
35. Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль ; под ред. Б. В. Бирюкова, Р. Х. Зарипова, С. Н. Плотникова. – Москва : Прогресс, 1973. – 406 с.
36. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье // Избранные произведения. – Москва : Госполитиздат, 1955. – С. 159–734. – С. 770–771.
37. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескиз української міфології / І. Нечуй-Левицький. – Київ : Обереги, 2003. – 144 с.
38. Овэн Р. Об образовании человеческого характера. Новый взгляд на общество / Р. Овэн. – Санкт-Петербург : Изд-во И. И. Библина, 1881. – 182 с.
39. Плахов В. Д. Традиции и общество. Опыт философско-социологического исследования / В. Д. Плахов. – Москва : Мысль, 1982. – 220 с.
40. Плутарх. Избранные жизнеописания. В 2 томах. Т. 1 / Плутарх. – Москва : Правда, 1986. – 592 с.
41. Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории / Б. Ф. Поршнев. – Москва : Мысль, 1974. – 487 с.
42. Постмодернизм [Электронный ресурс] : энциклопедия / составители: А. А. Грицанов, М. А. Можейко. – (Серия «Мир энциклопедий»). – Минск : Интерпрессервис, 2001. – 1040 с. — Режим доступа : <http://slovari.yandex.ru/dict/postmodernism>.
43. Пролеев С. В. Энциклопедия пороков: оправдание изъянов и слабостей человеческой природы / С. В. Пролеев. – Киев: Научная мысль, 1996. – 240 с.

44. Светоний Транквилл Г. Жизнь двенадцати цезарей / Г. Светоний Транквилл ; пер. с лат. М. Л. Гаспарова. – Москва : Правда, 1988. – 512 с.
45. Серль Д. Р. Природа интенциональных состояний / Д. Р. Серль // Философия, логика, язык. – Москва : Прогресс, 1987. – С. 96–126.
46. Симонов П. В. Происхождение духовности / П. В. Симонов, П. М. Ершов, Ю. П. Вяземский. – Москва : Наука, 1989. – 352 с.
47. Стиль жизни личности. Теоретические и методологические проблемы / под ред. Л. В. Сохань, В. А. Тихоновича. – Киев : Научная мысль, 1982. – 372 с.
48. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за ред. В. В. Дубчинського. – Харків : Школа, 2009. – 1008 с.
49. Тайлор Э. Б. Первобытная культура / Э. Б. Тайлор. – Москва : Политиздат, 1989. – 573 с.
50. Уилсон Р. А. Прометей восставший. Психология эволюции [Электронный ресурс] / Р. А. Уилсон. – Режим доступа : <http://lib.uch.net/PSIHO/UILSON/prometej.txt>.
51. Февр Л. Цивилизация: эволюция слова и группы идей / Л. Февр // Бои за историю / пер. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича и Ю. Н. Стефанова. – Москва : Наука, 1991. – С. 239–281.
52. Философский энциклопедический словарь / под ред. Л. Ф. Ильичева, П. Н. Федосеева, С. М. Ковалева, В. Г. Панова. – Москва : Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
53. Фурман А. В. Психокультура української ментальності / А. В. Фурман. – Тернопіль : Економічна думка, 2002. – 128 с.
54. Хамитов Н. В. Философия одиночества. Одиночество женское и мужское / Н. В. Хамитов. – Киев : Научная мысль, 1995. – 160 с.
55. Хамитов Н. В. Философия человека: поиск пределов. Кн. 2. Пределы мужского и женского: введение в метаантропологию / Н. В. Хамитов. – Киев : Научная мысль, 1995. – 170 с.
56. Хейзинга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнего дня / Й. Хейзинга. – Москва : ООО изд-во АСТ, 2004. – 539 с.
57. Холл К. С. Теории личности [Электронный ресурс] / К. Холл, Г. Линдсей. – Режим доступа : <http://hghltd.yandex.net/yandbtm?url=http%3A%2F%2Fpsylib.org.ua%2Fbooks%2Fholli01%2Ftxt05.htm&text>.
58. Церква, суспільство, держава у протистоянні викликам і загрозам сьогодення : інформаційні матеріали, підготовлені до чергового засідання постійно діючого Круглого столу «Релігія й влада в Україні: проблеми взаємовідносин» 24 травня 2016 р. за сприяння Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні [Електронний ресурс]. – Київ – 2017. — Режим доступу : http://razumkov.org.ua/uploads/article/2017_Religiya.pdf.

59. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии / А. Н. Чанышев. – Москва : Высшая школа, 1981. – 374 с.
60. Швейцер А. Культура и этика / А. Швейцер. – Москва : Прогресс, 1973. – 343 с.
61. Шкляр Л. Е. Етнос. Культура. Личность: Философско-методологические аспекты исследования / Л. Е. Шкляр. – Киев : Научная мысль, 1992. – 84 с.
62. Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию / Шпет Г. Г // Сочинения. – Москва : Правда, 1989. – 601 с.
63. Шпрангер Э. Основные идеальные типы индивидуальности // Психология личности / под. ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузырея. – Москва : МГУ, 1983. – С. 55–61.
64. Щербина-Яковлева Е. Е. Мироотношение и иррациональность / Е. Е. Щербина-Яковлева. – Сумы : Изд-во СумДПУ, 1996. – 229 с.
65. Щербина-Яковлева О. Ю. Менеджмент соціокультурної діяльності як напрям наукового й технологічного знання. Частина 1: Дидактика, логіка, методологія : навчально-методичний посібник / О. Щербина-Яковлева, А. Щербина ; за заг. ред. Ю. Щербини-Яковлевої. – Суми : ФОР Цьома С. П., 2017. – 198 с.
66. Ясперс К. Истоки истории и ее цель / К. Ясперс // Смысл и назначение истории. – Москва : Республика, 1994. – С. 28–288.

РОЗДІЛ 5

КУЛЬТУРНА ФЕНОМЕНОЛОГІЯ: ДІЯЛЬНІСНИЙ ПІДХІД. ВИЗНАЧЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

5.1 Проблема пізнання культури. Діяльність як методологічний концепт

Багато десятиліть проблему справжнього буття людини й визначення її «докорінної» сутності обговорювали й у вітчизняному людинознавстві переважно на рівні філософсько-антропологічних дискусій про те, «що більш важливе: біологічне чи соціальне». На підґрунті цих дискусій у 60–80-тих рр. ХХ ст. провідним став «діяльнісний підхід» до розуміння людини. Діяльність визначили як сутність людини, що є основною умовою та засобом олюднення соціуму й індивіда (людина – «Homo Activus» або «Homo Practical»). Власне теоретики діяльнісного (активнісного) підходу були й у західному людинознавстві (Т. Парсонс та ін.). Але цілісна теорія діяльності (праксеологія) так і не була утворена. На цьому методологічному підґрунті певні автори навіть стверджували, що основне призначення сучасної людини – «бути активним фактором продуктивних сил у системі матеріального виробництва». Це цілком відповідало змісту ідеології доби «розвинутого соціалізму» та фактично було ненауковою пародією на марксистську теорію суспільства. У цьому визначенні є лише повернення до визначення людини як «Homo Economicus», властивого кінцю ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. Це визначення людини було дуже корисним як методологічний конструкт у добу становлення перших наукових економічних теорій. На його підґрунті також відбувалося ефективне становлення самосвідомості людини як суб'єкта індустріальних відносин, суспільно-господарчої та управлінської діяльності в ХХ ст.

У тлумачному словнику сучасної української мови три внутрішні значення слова «діяльність»: «1) застосування своєї праці до чого-небудь. Праця, дії людей у якій-небудь галузі; 2) функціонування, дія органів живого організму. Робота, функціонування якоїсь організації, установи, машини й т. ін. 3) проявлення сили, енергії чого-небудь» [28, с. 228].

У кожному з трьох визначень фіксують такі ознаки діяльності:

- наявність діючого, активного агента;
- набуття цим агентом певного рівня активності – фізичного потенціалу, енергії, процесів життєдіяльності, здібності до праці, системного функціонування;
- спрямованість активності на якийсь об'єкт;
- наявність змін в об'єкті діяльності під її впливом.

Ураховуючи це, людської діяльності безпосередньо стосується лише перше з трьох наведених у використаному нами «Словнику...» значень терміна. У «Тлумачному словнику російської мови» за редакцією Д. Н. Ушакова, що багато десятиліть вважали обов'язковим і навіть «класичним» довідником для будь-якого лінгвістичного дослідження, у стислій статті, присвяченій слову «діяльність», зазначено, що це «робота, систематичне застосування своїх сил у якійсь сфері». Водночас наголошено, що це слово *книжкове*. Як бачимо, для роз'яснення значення терміна «діяльність» у словнику 1935 р. вжитий лише один синонім – «робота», у той час як у сучасному словнику наведений синонімічний перелік: «застосування праці», «праця», «дія», «діяння», «робота», «функціонування», «проявлення сили», «проявлення енергії». Сам факт застосування довгого синонімічного ряду відображає поширення цього слова, його нормативне вживання в різних за змістом смислових конотаціях, включених у побутові, господарсько-виробничі, науково-гуманітарні, природничо-наукові, інформаційно-кібернетичні, управлінські, технічні тезауруси. Зрозуміло, за період, що минув після публікування вищезгаданого «Словника...» у 1935 р., характер використання цього слова істотно змінився. Зазвичай простежується його зв'язок зі стилем наукової, публіцистичної мови. Але зараз його переважно сприймають як цілком звичне й загальноживане. Припускаємо, що на змінення статусу лексеми «діяльність» упродовж останнього півстоліття вплинуло масове розповсюдження системних уявлень, що ввійшли не лише до наукового лексикону, а й до тезаурусу багатьох офіційних державних, партійних та ін. документів, із них – до засобів масової інформації, а отже, і в буденну мову. Повсякденне вживання засобами масової інформації словосполучень «економічна система», «політична система», «державна система» тощо потребує посилання на основний атрибут систем

такого типу – активність, функціональність. І хоча зі стилістичної точки зору об'єктивні системи «функціонують», вони не «здійснюють діяльності». Тому висловлювання на зразок «діяльність держави», «діяльність засобів масової інформації» як такі, що нічим формально не відрізняються від «діяльності державних урядовців» чи «діяльності журналістів», широко вживаних на сторінках самих ЗМІ, є відповідно до формальної логіки нісенітницею.

Упродовж ХХ століття також розгортався й «зустрічний» процес: зростання частоти практичного мовного застосування термінів «активність» і «функціонування». Перший із них уживають для позначення певного рівня чи форми соціально значущої діяльності. Унаслідок цього поняття активності («соціальної активності») набуло значення певного соціально-філософського, соціологічного, соціокультурного концепту. Другий термін виник у сфері філософсько-методологічних додатків кібернетики й загальної теорії систем, і вже з них проник у сферу теоретичних характеристик діяльності соціальних інститутів, груп, мас, особи. Водночас утворилися відповідні нові форми смислового вживання, унаслідок чого три терміни («діяльність», «активність», «функціонування») набули ознак часткової синонімії.

Останніми десятиліттями стало нормою, що термін «діяльність» як позначення універсальної світоглядної категорії охарактеризований у філософських словниках. Відображені комплекси значень категорії «діяльність»: її розглядають як окремий атрибут людини, ототожнюють з активним ставленням людини до довкілля чи вважають однією з можливих форм цього ставлення. Індивідуальні й соціальні антропні смисли обумовлюють параметри здійснення діяльності. Отже, реалізується упредметнення й розпредметнення наявних смислів, трансформування зовнішнього у внутрішнє та суб'єктивного в об'єктивне, а також зворотні перетворення.

У визначенні, наведеному у «Філософському енциклопедичному словнику», зазначено, що діяльність – це «специфічно людська форма активного ставлення до довкілля, зміст якої зумовлює його доцільну зміну й перетворення... Будь-яка діяльність містить у собі мету, засіб, результат і сам процес діяльності, отже, невід'ємна характеристика діяльності – її усвідомленість... Якщо підстава діяльності є свідомо сформульована мета, то підстава самої мети перебуває поза

діяльністю, у сфері людських мотивів, ідеалів і цінностей» [29, с. 151–152]. Очевидно, у цій статті мова йде лише про діяльність як соціокультурну активність, зокрема її свідомі форми. Таким чином, усі форми активності, що не мають ознак свідомо сформульованої мети, виведені за рамки поняття діяльності. Крім того, сфера мотивації протистоїть самій діяльності як щось зовнішнє, окреме від неї.

Вичерпність методологічного потенціалу «діяльнісного підходу» можна пояснити тим, що саме його засновники довели науковій спільноті, що, крім діяльності, людині притаманна ще й *бездіяльність*, *споглядання* та різні інші корисні й продуктивні в культурному та людинотворчому вимірі форми *«пасивної активності»*, що теж цілком відповідають «сутності людини». «...Діяльність є специфічно людською формою активності, але наскільки вона універсальна? Чи вичерпано цією формою своєрідність людського ставлення до світу? ...Діяльність зовсім не є універсальною нормою людської культури» (В. С. Швирьов, 1990 р.). «...Ми змушені зараз захищати й позадіяльнісні вияви буття суб'єкта від підведення їх під категорію діяльності, і смислове наповнення категорії діяння від деяких «модних» варіантів «діяльнісного підходу» з його грубими претензіями на універсалізм» (Г. С. Батищев, 1990 р.). Саме ці маніфестативні виступи колишніх засновників діяльнісного підходу відкрили простір для розвитку досліджень загальних проблем людської життєдіяльності (індивідуального життя, стилю життя особистості, долі людини), її духовних проявів (ідеального як атрибута людини, суспільної психології, громадської думки, масової свідомості, буденного знання), специфічних форм людської культури (моральності, релігійності, соціальної відповідальності, естетичної творчості), процесів соціальної комунікації тощо, що не можна цілком звести до звичних уявлень про «діяльність» чи «активність».

На жаль, ще й сьогодні у вітчизняному людинознавстві на його соціально-антропологічному рівні майже не відображений такий універсальний феномен людської життєдіяльності, як *гра*. Але ще Ф. Шиллер вважав, що саме в грі глибоко проявляється людська сутність, індивід досягає свободи. А Шопенгауер підкреслював, що в грі реалізуються життєві сили людини, вільної від боротьби за існування, яка не має практичної мети. Ф. Ніцше, поділяючи ідею Ф. Шиллера, розбудував яскраву картину буття людського суспільства як нескінченний перехід від

«діонісійських» до «аполонівських» ігор, у яких сперечаються прекрасне й потворне, низьке та піднесене.

Видатний культуролог ХХ ст. Й. Хейзінга доводив, що гра є внутрішнім підґрунтям усієї культури людства. Проте в історичному розвитку цивілізації на перший план за своєю практичною (економічною, політичною) значущістю вийшли такі форми культури, у яких ознаки гри майже непомітні.

Англійський психолог Дж. Мейс вважає розвиток здатності до гри еволюційним здобутком живих тварин, у якому проявляється такий рівень самоорганізації, на якому вони вже відносно вільні від жорсткої залежності від середовища.

М. С. Каган зазначав, що гра – загальне відображення двох найважливіших атрибутів людини: *здатності до соціальної комунікації й естетичної творчості*. Отже, гра – загальнолюдська універсальновікова й універсальноісторична форма людської життєдіяльності.

П. В. Симонов розглядає гру як *загальнолюдську форму життєдіяльності*, що має філогенетичне коріння в іграх тварин – реалізації функцій самоактивності живої системи, її саморозвитку, оволодіння тими вміннями й навиками, що не передаються генетично, зокрема евристичними формами поведінки. Гра, на його погляд, «задовольняє специфічну «допоміжну» потребу – *керувати подіями*, що здебільшого трансформується в *потребу вміти, бути компетентним, озброєним* у широкому значенні слова» (П. В. Симонов, 1989 р.).

Паремія

«... Навіть потворне й дисгармонійне є художньою грою, у яку Воля в одвічній повноті власної радості грає сама з собою»
(Ф. Ніцше. «Народження трагедії чи еллінство й песимізм»)

Паремія

«Гра – це «дія, що відбувається у визначених умовах простору, часу та смислу, у порядку, що спостерігається за правилами, добровільно прийнятими й поза сферою матеріальної користі чи необхідності. Настрій гри – безтурботність і піднесення... Сама дія супроводжується почуттями підйому та напруги й несе з собою радість і розслаблення»
(Й. Хейзінга. «Homo Ludens. Досвід дослідження ігрового елемента в культурі»)

Паремія

«Той факт, що життя здатне приносити задоволення – і навіть значне – багатьом живим істотам за наявності в достатку домашньої їжі свідчить про радикальні зміни, що відбуваються на відповідній стадії еволюційного процесу. Це і є зміна відносин між засобами та цілями в поведінці. У природних умовах кіт повинен полювати, щоб жити. У стані достатку він живе для того, щоб полювати. Те саме відбувається й із людьми. Коли в людей немає необхідності працювати, щоб жити, у них у цілому залишаються лише дві справи. Вони здатні «грати» та займатися мистецтвом, такі два способи одержання задоволення від життя. Правда, багато людей працюють тому, що дуже люблять працювати, але в такому разі слово «праця» змінює своє значення.» «Праця» стає формою «гри». «Гра» – це діяльність, у якій приносить задоволення передусім сам процес, не враховуючи користь або будь-який результат» **(Дж. Мейс. Цит. за К. Прибрам. «Мови мозку. Експериментальні парадокси та принципи нейропсихології»)**

Паремія

«...Комунікативні наміри людини проявляються у формі гри, що поєднується в різних пропорціях із мистецтвом» **(М. С. Каган. «Людська діяльність. Досвід системного аналізу»)**

Як окремий вид діяльності – *атрибут дитячого віку, що вважають корисним для вікового розвитку*, – гру розглядають у психологічній і педагогічній літературі. Проте прикрі форми ігрового ставлення до світу, відчуття власного життя як гри, усвідомлення будь-якої праці, навіть важкої, як цікавої гри, що приносить справжнє задоволення, притаманні багатьом людям.

Ігрову терапію часто застосовують як метод корегування психологічних проблем у дітей і дорослих різні фахівці з психотерапії.

Зміст і призначення такого виду діяльності, як *праця*, що вважають «основним», усім зрозумілий, тому що він проявляється наочно. Праця передусім має утилітарно-практичне значення як *вироблення й постачання матеріальних засобів для забезпечення самозбереження*. Водночас потреби в розвитку, самоактивності, спілкуванні задовольняють «опосередковано» як «другорядні». Проте в грі потреби

одержання нової інформації, психофізіологічного задоволення, спілкування, саморозвитку, удосконалення творчих здібностей, інтелекту є її безпосередньою метою.

Ігрове ставлення до життєдіяльності реалізують не лише в спорті, фізичній культурі, мистецтві. Елементи ігрової поведінки наявні всюди, де змагання є змістовою характеристикою діяльності, перетворюючись часто на основну мету: огляди, конкурси, змагання, шоу, навіть захист наукових дисертацій. Елементи гри простежуються в політиці, науково-дослідній діяльності, міжособистісному спілкуванні, багатьох рекреативних церемоніях, ритуалах, обрядах, звичаях, домашньому господарстві. Шукання нареченого й нареченої, змагання суперників у любовних колізіях – найбільш розповсюджені ігри молоді шлюбного віку. Однією із захоплюючих форм ігрового ставлення до світу є сфера моди.

Популярні книги американського психоаналітика Е. Берна «Ігри, у які грають люди» та «Люди, які грають в ігри», у яких за допомогою поняття гри проаналізовані особливі форми міжособистісної комунікації, що є внутрішнім механізмом самоорганізації мікросоціумів. Водночас ігри, як показує Берна, виконують не лише позитивні, а й негативні функції: утворення конфліктів; розвиток ірраціональних егоїстичних, інтриганських, корисливих, споживацьких людських типів; пригнічення й елімінацію членів людських груп, не здатних до активного психологічного захисту.

На наш погляд, самоактивність за межами потреб у матеріальних засобах виживання, надлишок життєвого потенціалу, закладеного в живу систему начебто «про запас», імовірно, є одним із найбільш важливих творчих факторів еволюції живої природи й суспільства. Необхідно не просто *визнати гру однією з істотних форм людської життєдіяльності в будь-якому віці*, а й приділити їй значно більше уваги в соціально-антропологічних і соціально-культурологічних дослідженнях.

5.2 Мовне відображення уявлень про діяльність

Культуру й соціум у різних проявах вивчають багато наук упродовж століть, а певні проблеми, що їх стосуються – й упродовж тисячоліть. Проте наукові пошуки людства ще не досягли таких глибин, щоб опрацювати відокремлену наукову дисципліну, об'єктом вивчення якої була б діяльність у цілому.

Науку про діяльність, якщо її колись розроблять, беззаперечно потрібно назвати «праксеологією». Цей термін запропонував польський філософ і логік Тадеуш Котарбінський (1886–1981 рр.) у його відомому творі з аналогічною назвою. Сам Котарбінський визначав прaxeологію як загальну теорію ефективної (успішної) організації діяльності. Мета прaxeологів, як зазначає цей видатний автор, – дослідження широких узагальнень технічного змісту, техніки раціональної діяльності як такої, засобів підвищення ефективності дії. Основним завданням прaxeології він вважав розроблення рекомендацій, актуальних в усіх галузях діяльності [15, с. 20].

Але загальну прaxeологію не вивчають у навчальних закладах, із неї не захищають дисертацій. Тобто проект Т. Котарбінського, сутність якого – удосконалення людської діяльності в цілому, не реалізувався як і будь-яка інша соціокультурна утопія. Проте на сьогодні утворилися десятки, а, можливо, і сотні дисциплін прикладного характеру, що вивчають відокремлені види людської матеріальної й духовної діяльності переважно у сферах бізнесу.

Усе, що ми знаємо про діяльність, без будь-якого спеціального навчання, відображено в мові. Наша діяльнісна лексикологія має стародавнє походження.

Племені аріїв – носіям розвинутої стародавньої цивілізації на півночі Індії – від X до III тисячоліття до н. е. належала мова «давній санскрит». У ній існували розмаїті позначення окремих видів людської активності. Але вже вживали узагальнювальне дієслово «діяти», «робити» взагалі що-небудь. Звучало це слово як «ді». Ті, хто має чуття мови, сприймають це як щось чудове. Ми, українці, ще й досі деякі слова говоримо майже на санскриті.

Семантичні відбитки санскритського дієслова «ді» простежуються в давньогрецьких: *deus* – бог, *diámon* – демон, *divus* – дух, привид, *diabolus* – диявол, дух зла та брехні, *diadota* – розподільник; *diaeta* – правильний спосіб життя,

didasco – повчати, навчати. Майже всі ці слова проникли в латинь, а також в арабську мову. У нашій сучасній мові їм відповідають «диявол», «табльдот», «дієта», «дидактика». У кожному з цих слів, крім прямого значення, наявний цілий комплекс прихованих значень, які ми сприймаємо переважно на рівні мовної інтуїції. До таких прихованих значень належать:

- більш-менш проявлена констатація наявності активної сили, навіть «початку» існування (з ознаками «суб'єкта») у певній сфері природи чи соціуму;
- здатність цієї сили впливати на об'єкти в межах займаного ареалу, що їй належить;
- наявність у її впливів особливих характеристик, що проявляються як цілеспрямованість, умисність, спрямованість;
- наявність у її впливів характеристик, що мають ціннісне значення для середовища, що сприймає ці впливи. Водночас відповідно до характеру змін у суб'єктному чи об'єктному середовищі внаслідок цих «впливів» вони проявляються як «позитивні» або «негативні», «деструктивні» чи «конструктивні», «добрі» або «злі».

Те саме санскритське дієслово «ді» – стародавня основа численних латинських дієслівних форм і певних іменників, що відображають у своєму значенні наявність внутрішнього активного, прихованого за самим фактом діяльності джерела «енергії», енергетичну спрямованість на дію: do, dato, dico, dicto, dido, dididi, dicio, dico, dea, deus, domo, doma, domina, dominus, domus тощо.

- Do – давати, роздавати, дарувати; дозволяти, передавати, вручати; породжувати, породити; утворювати; відправляти, посилати; уносити; платити; доставляти; робити хід у грі; наносити, заподіювати;
- Dato – давати, подавати, відпускати;
- Dico – сповіщати, проголошувати, вимовляти, затверджувати; називати, іменувати, передрікати;
- Dicto – часто говорити, повторювати;
- Dido – роздавати, поширювати;
- Dididi – роздав, розповсюдив;
- Dicio – панування, влада;
- Dea – богиня;
- Deus – бог, божество;
- Domo – приборкувати, об'їжджати, приручати; усмиряти, упокорювати; долати, перемагати, стримувати,

пригнічувати; угамовувати; упорядковувати, пригладжувати; обробляти; розводити, вирощувати; варити, утамовувати, проганяти, перемагати, знешкоджувати, карати, вбивати, видавлювати, пом'якшувати;

- Doma – крівля, дах;
- Domina – пані, господиня; повелителька, владичиця;
- Dominus – пан, господар, власник; улаштовувач,

розпорядник;

- Domus – будинок, житло, місцеперебування [7, с. 287–347].

Багато з цих значень сприйняті нашою мовою й зберігаються в таких словах, як дім, домашній, домогосподар, домінанта, домінувати, диктант, диктатор, демон, деїзм тощо. У кожному з них наявні ті самі напівявні-напівприховані смислокомплекси: активне діюче «начало», «сила» чи суб'єкт як такий, здатність впливати на об'єкти в охоплюваному цією силою чи суб'єктом ареалі, цілеспрямованість, навмисність чи свідомість, планомірність, організованість тощо.

Саме в латинських лексемах, що позначають діяльність, найкраще відображена її сутність. Кожне із застосованих слів позначає не лише дію, а й наявність суб'єктивного наміру її зробити. Проектована дія спрямована передусім на об'єкт, що повинен «піддатися їй», тобто змінитися. Дія суб'єктивно обґрунтована, тобто доцільна з огляду на діючого суб'єкта. Доцільність містить у собі проєктивне задоволення певної потреби діючого суб'єкта. Проектування задоволеності суб'єкта, у свою чергу, містить у собі прогноз зміни певних системних елементів у рамках того фрагмента життєвого процесу, що охоплений цією дією. Елементами, що змінюються внаслідок цієї дії, може бути об'єкт, на який вона спрямована, чи сам діючий суб'єкт. Оскільки проєктивна зміна завжди містить образ суб'єктивної мети як задоволення потреби, дія за своєю суттю – гомеостатичний вплив на середовище. Цілеспрямовані, гомеостатично орієнтовані дії суб'єкта на об'єкт і на себе самого – це *регулювання*. У цьому значенні будь-якого роду дія (або діяльність як система дій) незалежно від інших результатів за своєю внутрішньою суттю завжди є регулюванням системи існування людини та її оточення, що проявляється як успішні чи безуспішні спроби бажаної зміни об'єкта й самого суб'єкта.

Латинській мові властива наявність багатоманітних засобів позначення процесів діяльності в різних їх проявах.

Процес дії як намагання впливу суб'єкта на об'єкт може бути вираженим як за допомогою дієслів, так і іменників. Насамперед для цих цілей уживають дієслово «ago» та його інтенсивну форму «agito». Обидва вони позначають процес «приведення в рух». У латинській мові є також іменники «actio», «actionis», що передусім позначають будь-який рух, а також дію, діяльність, активність. Сфера практичного застосування цих лексем необмежена. У латинських текстах за їх допомогою позначають «фізичну діяльність; фізіологічні функції; життєдіяльність, спосіб життя; політичну діяльність; учинок, діяння; здійснення, виконання; нараду; переговори; судовий процес; скаргу, позов; дозвіл (право) порушити судову справу» тощо, аж до «сценічної постанови» та «акторської гри» [7, с. 25].

Крім того, у латинській мові людську діяльність як «справу», «заняття» позначають іменниками «occupatio» та «professio». Діяльність як «рід діяльності», «покликання» – іменником «vocatio» [7, с. 1 088].

Сучасні романо-германські мови ввібрали в себе латину, а через неї – й відгуки старогрецького лексикону. У сучасній англійській буденній мові «роботу», «виконання чогось» як прояв людської активності найчастіше виражають дієсловами «do», «make». Іменники, що позначають діяльність («act», «action», «activities», «activity»), уживані переважно в офіційних і наукових текстах, походять від латинського «actio». У німецькій знаходимо ті самі властиві офіційній, канцелярській та книжковій мовам лексичні форми, запозичені з латини: Akt – акт, дія; Aktion – дія, відкритий виступ, кампанія; Aktivitat, Aktivismus – активність, цілеспрямованість. Рід діяльності, спеціальність позначають як «Profession». Іменник «Vacanz» означає незайняту посаду.

Немає сумніву, що найбільше лексем для позначення конкретних форм людських занять та узагальнювальних уявлень про діяльність мала латинська мова, з якої вони перейшли до романо-германських мов. В українській і російській мовах найбільш повно засвоєні позначення активності, пов'язані з уживанням похідних від «actio», «act», «action», «activity». Проте в наших мовах немає аналогів дієслів «ago», «agito». Їх значення лише частково збереглися в дієслові «агітувати», іменниках «агітація», «ажітаж», «антагоніст», «антагонізм», що проникли в російську й українську мови переважно завдяки впливу французької. З усіх значень «occupatio», «professio», «vocatio»

засвоєні лише найбільш вузькі: окупація, професія, вакація (канікули). Для позначення власне діяльності можливості цих лексем ні безпосередньо, ні в якихось непрямих формах застосовані не були.

Внутрішнє значення й етимологію терміна «діяльність» в українській мові допомагає з'ясувати дореволюційний «Церковнослов'янський словник», укладений священником Г. Дьяченком. Відповідно до статті цього словника іменник «дѣятельность», що писали з «ятем» до декрету про введення нової орфографії в жовтні 1918 р. [34, с. 336], має в церковнослов'янській мові аналоги «дѣйствие» (що може означати також «дѣло» і «злодѣяніє»); «дѣйство», що також означає «дѣйственную» силу та відповідає грецькому «ἐνέργεια». (Читають «енергія». Порівняйте з укр. «енергія». Перекладають як «діяльність»). Частковим аналогом є також іменник «дѣяніє», що може позначати роботу, саму річ, вироблену художником, і в цьому значенні відповідає грецькому «ἐργασία». (Читають «ергазія». Перекладають як «особливо напружену діяльність»). Сучасна українська мова зберегла лише медичне значення терміна «оргазм». Проте «ергазію» в давніх церковних текстах трактують як особливий тип богоугодної діяльності, «добре дѣло, добродѣтель чи добру дѣятельность, добродѣтельне життя». «Дѣяніє» означало також «оброблення землі», що відповідало грецькому «γεωργία». (Читають «георгія». Порівняйте з ім'ям Георгій. Часто перекладають як «перевагу, відмінність»).

«Зле дѣяніє», а також «зле дѣло» відповідало грецькому «δραμα». (Читають «драма». Має значення: «дія, що приносить горе, страждання»). Стає зрозумілою також і етимологія всіх цих слів: вони походять від дієслів «долаю» та «дѣю», корінням які, у свою чергу, сягають санскриту: «у санскритській мові «ді» – виконувати, скоювати» [34, с. 164].

У IX ст. зробили декілька перекладів текстів, призначених для використання в культових християнських вправах: Євангелія, Псалтирів, молитвеників, повчань. Ці переклади написані особливою мовою...», – зазначав французький лінгвіст А. Мейє, який назвав архаїчну мову цих перекладів старослов'янською. Інший відомий фахівець із старослов'янської філології, Л. П. Якубинський підкреслює, що первинні тексти на старослов'янській і церковнослов'янській мовах з'явилися в Константинополі, Моравії, Болгарії, де вже на початку X ст. література на церковнослов'янській мові досягла

великого розквіту. «Ці тексти переписують у Київській Русі; надалі в Київській Русі починають робити самостійні переклади з грецької на церковнослов'янську, пишуть оригінальні твори церковнослов'янською мовою. Таким чином, на основі старослов'янської розвивається церковнослов'янська мова староруського ізводу. У XI ст. література, написана церковнослов'янською мовою, одержує в Київській Русі значний розвиток» [38, с. 92].

У використаному нами словнику церковнослов'янської мови значна кількість «діяльнісних» лексем, багато з яких не мають аналогів у сучасній мові. Оскільки в цьому словнику зазначені старогрецькі, переважно біблійні, часткові лексичні аналоги, з їх складу бачимо, що давньослов'янські перекладачі відчували дефіцит певних термінів у своєму лексиконі й намагалися його частково поповнити створенням нових формоутворень початкових дієслів та іменників. Імовірно, новоутвореними в ту добу є такі наведені в цьому «Словнику...» слова, як «дѣйствительный» («πραχτιχός», читають «практикос») – діяльний, той, що стосується діяльності; «дѣйствие» – дія, діяльність; «дѣланіе» («εργασία», читають «ергазія») – виробництво, створення; «дѣйствование» – дія, робота; «дѣлатель» – робітник; «дѣлательный» – справний, ретельний; «дѣло» – діяння, дія, учинок; витвір, те, що вироблене, продукт виробництва, робота; виробництво, здійснення; чудодія, чудо; те, що потрібно зробити, справа, яку доручено чи запропоновано зробити; доручення; заповіт, заповідь, закон; «дѣтельный» («πραχτιχός») – активний; «дѣтельнѣ» («εμπραχτως», читають «емпрактос») – практично, активно, у діяльності, у реальному досвіді; «дѣтельство» – діяння, приведення в дію, здійснення, діяльність; «дѣтельствовати» – діяти, виробляти, здійснювати, приводити в дію [34, с.162–164]. Від коріння «дѣю» походять і старовинні, але не потребуючі перекладу «злодій», «злодѣліе», «злодѣяти»; «добродѣтель», «добродѣтіе» [34, с. 147, 203]. Бачимо, що лише певні з цих лексем загальноновживані в буденній мові. Більшість із них, імовірно, народ не ніколи не використовував у повсякденному житті. Проте дивовижна глибина мислення відображена в мовленні найбільш освічених людей тієї доби – служителів церкви.

Це лексичне розмаїття, народжене підйомом мовної творчості в стародавню добу, можна пояснити тим, що саме під

час перекладу біблійних текстів проявилася потреба в позначенні на національній літературній мові (якою й була в епоху Київської Русі церковнослов'янська) розмаїття форм і модусів не лише божественної, а й людської діяльності. Зміст словника демонструє сприйняття мислителями діяльності як людської справи, учинку у відносинах людини й Бога, людини та мирського (соціального) середовища. Діяльність як справа людини суб'єктивна, тобто її здійснює особа, яка відповідає за неї. Діяльність спрямована на конкретну мету, а тому має значущі наслідки. Вона завжди неоднозначна, тому що зміни, що відбуваються внаслідок неї, конструктивні або деструктивні. Діяльність здебільшого є об'єктом спостереження й часткового контролювання суспільства, тому її оцінюють як «добро» чи «зло».

В українській і російській мовах і досі в слові «діяльність» зберігається відбиток якщо не «книжкового», то «високого» офіційного стилю. Повсякденному стилю мови відповідають слова «робота», «справа», «робити». Позначення тривалого процесу заняття, що продовжується, на буденному рівні мови повинно було б звучати як «делание» в російській мові й «ділання» в українській. Проте в російській мові слова «делание» немає. В українському тезаурусі описів людської активності слово «ділання» зазначене як діалектне [30, с. 227]. Причина цього, на наш погляд, очевидна. Народ у буденному спілкуванні створив багато конкретних позначень окремих форм людської активності. Це насамперед назви способів фізичного руху, а також видів праці. Їх настільки багато, що узагальнювальний іменник «ділання» на їх фоні сприймається як беззмістовний, тобто на рівні масового функціонування мови немає потреби в існуванні й уживанні такої абстракції. Проте доцільне поширене «нічогонероблення» (у російській мові). Як пише видатний французький історик М. Блок, «щоб дати назву своїм діям, віруванням і різним аспектам соціального життя, люди не чекали, коли все це перетвориться на об'єкт безпристрасного вивчення. Тому історія здебільшого одержує свій словник від самого предмета досліджень» [3, с. 86]. Водночас у багатьох суспільствах утворюється, на думку М. Блока, «ієрархічний білінгвізм»: дві мови, народна й «учена», протистоять одна одній.

5.3 Поняття соціокультурної діяльності. Універсальність соціокультурної діяльності

Логічне й аргументоване визначення поняття «соціокультурна діяльність» – необхідна теоретична й методологічна засада організації навчального процесу за культурологічними напрямками підготовки відповідних навчально-методичних програм і посібників, ефективного проведення науково-дослідної та технологічно-організаційної роботи з культурології й менеджменту соціокультурної діяльності.

Найбільші труднощі в розумінні змісту поняття «соціокультурна діяльність» зазвичай виникають у першокурсника, як і в будь-якої іншої пересічної особи, яка ще не має досвіду ознайомлення зі спеціальною соціально-гуманітарною літературою. Що це за вид чи тип діяльності, у чому його специфіка? Чому його не називають просто соціальною чи культурною діяльністю? Можливо, це не окремий вид діяльності, а сукупність різних форм і видів або типів діяльності?

Але суперечливі визначення цього поняття в спеціальних виданнях свідчать про те, що потреба в їх поглибленні є й у фахівців-теоретиків культурологічної галузі, і в педагогів-практиків.

Без спеціальних роз'яснень це поняття усвідомлюється лише частково, на інтуїтивному рівні, за підтримки синтезувальної здатності й асоціацій зі знайомими поняттями «культура» та «соціальний захист», «соціальна робота», «соціальне об'єднання» тощо. «Імовірно, це така діяльність, у якій є щось соціальне та щось культурне. Швидше за все, поняття соціокультурної діяльності є узагальнювальним, що означає декілька різних за змістом видів продуктивної праці або управління в сфері культури чи соціального захисту...» – слухна думка, що є результатом узагальнення буденного досвіду. Розроблення науково-теоретичного поняття соціокультурної діяльності потребує поглиблення буденних уявлень.

Труднощі його визначення – результат того, що воно актуалізоване водночас у різних галузях науково-теоретичної та освітньої роботи. Унаслідок цього утворюються різні смисли (семи) цього поняття, у яких відображається спрямованість науково-дослідницької уваги різних авторів.

Продуктивним шляхом обговорення й уточнення цього поняття є інтеграція системи суспільствознавчих і культурологічних теоретичних підходів. Вимога такої інтеграції аргументована тим, що поняття «соціокультурне» штучно утворене, відносно нове, інтегративне за змістом. Це обумовлює його основні логічні й концептуальні особливості:

- поняття соціокультурного має загальні універсальні логіко-методологічні функції й інтегративне значення;
- поняття соціокультурного має різноманітні спеціалізовані галузеві визначення.

Питання щодо часу утворення цього поняття повинне бути розкритим. Словосполучення «соціокультурна динаміка» зазначене в збірнику творів П. Сорокіна «Людина. Цивілізація. Суспільство», виданому в 1992 р. [27]. Цим словосполученням названий відповідний розділ книги, у якому надрукований твір «Криза нашого часу» (1941 р.). Він є популярним викладенням основних ідей фундаментальної чотирьохтомної праці, яку перекладач і коментатор творів П. Сорокіна, доктор філософських наук, відомий російський культуролог і соціолог А. Ю. Соґомонов назвав «Соціокультурна динаміка» [27, с. 538]. Але в сам П. Сорокін твір називав «Соціальна й культурна динаміка» (Sorokin P. *Social and Cultural Dynamics*. – N. Y., 1937 р.) [27, с. 427].

Отже, П. Сорокін не є утворювачем неологізму «соціокультурний», що англійською мовою повинен мати форму «social-cultural». Проте він утворювач принципово значущої методологічної ідеї, що не втрачає свого значення й до сьогодні: «соціальне» та «культурне» – два різні, не тотожні наукові концепти, кожний із яких має власний дослідницький потенціал. Але будь-яка доба історичних соціальних і культурних криз демонструє залежності та єдність соціального й культурного, їх взаємні впливи та суперечності. Отже, соціальне постійно перетікає в культурне; так само культурне детермінує оновлення соціального. Зовні одночасні деформації, трансформації, модифікації виглядають як руйнування, «смерть» цивілізації, реальність якої П. Сорокін категорично заперечував. Руйнування й зміни – симптом системного оновлення суспільства, і вчений застосовує весь арсенал історичних, соціологічних і культурологічних знань для доведення цієї думки. Отже, фактично ще в 30–40 рр. ХХ ст. П. Сорокін обґрунтовує загальносистемний і синергетичний підхід як методологію

соціологічного (соціально-філософського) та культурологічного дослідження.

Імовірно, що утворювачем російського й українського неологізму «соціокультурний» є сам А. Ю. Согомонов. У тезаурусі цього автора «соціокультурний» – це принципово нова, вагома наукова категорія зі значущим методологічним статусом. І в її осмисленні А. Ю. Согомонов іде далі від Сорокіна, інтегруючи його «соціальне кризь культурне, так само як культурне кризь соціальне» з марксовськими уявленнями про багаторівневу сутність людини й суспільства. Сорокін, як відомо, К. Маркса глибоко не сприймав, проте А. Ю. Согомонов чудово реалізує можливості синтезу ідей двох класиків суспільствознавства в оновленні понятійного апарату фундаментального рівня. Отже, цілком аргументованим є введення до наукового обігу нової методологічної категорії в добу глибокої історичної кризи величезної держави в 1992 р.

Дуже слушним з урахуванням історичних обставин життя українського суспільства останніх років є підхід Л. В. Малєс, яка обрала для докторського дослідження завдання детального розгляду концепту соціокультурного як знаряддя соціологічного дослідження [19].

Але ця авторка, ґрунтовно аргументувавши, що актуалізація цього концепту в Україні в перших десятиліттях ХХІ ст. обумовлена «змiнами самої досліджуваної реальності, її описуванням як гіпертексту в термінах різноманітних символів», прояви цих змін убачає лише в активізації візуальних домінант соціальної інформації, визначенні фотографії, кінематографа, інших артефактів як важливих джерел інформації про соціальну реальність» [18, с. 4]. На наш погляд, підтримуючи ідеї П. Сорокіна й К. Маркса, потрібно наполягати на системному, багаторівневому підході до суспільства, у якому соціальні структури висвітлюють кризь культурні феномени, а культурні інститути якісно обслуговують різноманітні соціальні прошарки. У цьому сенсі соціальні прошарки – продукт культури. Культура є продуктом соціуму. У добу кризи, зламу суспільства, майданів і революцій конструктивні й деструктивні зв'язки соціального й культурного висвітлюють не скільки в кіно й на світлинах, стільки в нових ідеологіях, політико-економічних теоріях і відповідних практиках.

Водночас лише в спеціально визначених наукових ситуаціях можна звужувати зміст поняття соціокультурного до

певних часткових його складових. Наприклад, Н. В. Кочубей вважає, що поняття соціокультурного можна розкрити крізь характеристику таких понять, як «культурна діяльність», «соціальна робота» та «соціальна педагогіка» [16, с. 17]. Згідно з цим культурну діяльність визначають як різновиди діяльності в сфері офіційної, підтримуваної державою культури; соціальну роботу – як галузь наукових знань і професійну діяльність, соціальну педагогіку – як теорію соціального виховання.

Обмеженість такого підходу зрозуміла з урахуванням того, що у своєму структурному вимірі об'єктивний феномен соціокультурного – сукупність явищ:

- різноманітних форм соціокультурної діяльності з власними історично утвореними технологіями, об'єктами, завданнями й інноваційними результатами, що постійно поповнюють соціокультурне середовище життєдіяльності людства;

- суб'єктів соціокультурної діяльності: соціалізованих та інкультурованих індивідів, соціокультурних груп, соціокультурних інститутів;

- індивідуальних і групових потреб у продуктах соціокультурної діяльності, що постійно виникають, розвиваються й оновлюються;

- процесів соціокультурної діяльності, що продовжуються в історичному часі й просторі буття суспільства, соціальних груп та індивіда;

- продуктів соціокультурної діяльності – різноманітних матеріальних і ментальних складових суспільної життєдіяльності, спрямованих на задоволення відповідних потреб;

- численних форм і видів відображення процесів соціокультурної діяльності, зокрема на буденному й теоретичному рівнях;

- соціокультурних інститутів, що історично утворилися як складові керованих і некерованих, офіційно підтримуваних державою та непідтримуваних технологій соціокультурної діяльності;

- розмаїтих відносин, структурних і функціональних зв'язків між суб'єктами соціокультурної діяльності, її продуктами, соціокультурними інститутами.

Універсальні функції поняття «соціокультурний» утворилися як результат інтеграції в його змісті двох різних за походженням систем уявлень: «уявлення про соціальне» та

«уявлення про культурне». Соціальне – основний атрибут соціуму (людської спільноти). Культурне, навпаки, є основним атрибутом культури (штучно створеної людством сукупності артефактів).

Соціальне як властивість людської спільноти має такі прояви:

- об'єднаність у громаду (етнос, плем'я, націю, професійну групу, родину, конфесійну, дозвіллеву групу тощо);
- перетворення зоологічної (тваринної, архантропологічної) соціальності на людську, формування дворівневої біосоціальної сутності людини;
- організованість (спрямованість на групове задоволення спільних потреб);
- керованість (наявність біоантропологічного домінанта, соціального лідера, політичного вождя, ідеологічного пропагувача тощо);
- ієрархічність (внутрішня структурованість спільноти за рівнем владних функцій окремих груп);
- урегульованість (наявність біофізіологічних, комунікаційних, практикодіяльнісних, моральних, правових тощо регуляторів спільної життєдіяльності);
- соціалізація членів спільноти (забезпечення елементарної адаптованості до вимог спільної життєдіяльності з виконанням загальних регуляторів);
- виконання соціально-педагогічної (формуальної до нових генерацій соціуму виховної, освітньої) функції, забезпечення високого рівня інтегрованості в суспільство, розвиток творчих типів особистості тощо;
- у певних спільнот – виконання генеративної (підтримувальної демографічну чисельність соціуму) функції;
- структурованість часу життєдіяльності соціуму й соціального індивіда, розподіл часу праці та відпочинку; наявність вільного часу, періодів пошуково-орієнтувальної, соціально-самоорганізаційної, ігрової, дозвіллевої, розважальної діяльності тощо.

Культурне як властивість сукупності штучно утворених речей, відносин, інститутів, ментальних образів, норм тощо своїми проявами має дещо інші впливи на людство:

- утворення штучного середовища людської життєдіяльності, «надбудови» над природою»;

- утворення знарядь праці, техніки й технологій людської діяльності;
- олюднення («сапієнтизація», «гомінізація») людства, формування багаторівневої біосоціокультурної сутності людини;
- розвиток і задоволення потреб соціуму в штучних матеріальних, духовних продуктах;
- розвиток та задоволення потреб соціуму в пізнанні, утворенні орієнтувальної, ціннісно-нормативної, праксеолого-регулювальної картини світу;
- поглиблення й задоволення потреб соціуму в накопиченні, збереженні, розповсюдженні, наслідуванні знань, технік, технологій продуктивної матеріальної та ментальної (духовної) діяльності, навчання, освіти та просвіти тощо;
- інкультурація й аккультурація нових генерацій соціуму, мігрантів тощо;
- розвиток і задоволення потреби людства й особи в свободі, самовиявленні, саморозвитку, самореалізації тощо;
- розвиток та задоволення соціальної та індивідуальної потреби в творчості;
- поглиблення й задоволення потреби соціальних груп та індивідів в ігровій, розважальній, дозвіллевій діяльності.

5.4 Специфічні види соціокультурної діяльності. «Соціокультурна діяльність» як науковий термін

Не викликає заперечень поширена думка, що «в сучасному суспільстві все соціальне є культурним, а все культурне – суспільним». Зазвичай її аргументують припущенням: «усі природні фактори суспільної життєдіяльності впродовж тисячоліть зазнавали культурних впливів».

Із певними обмеженнями (переважно щодо органічних біофізіологічних функцій і процесів, законів екології тощо), прийнявши цю думку, ґрунтовним є формулювання соціокультурного як позначення будь-яких форм людської життєдіяльності. Це підстава для надання найбільш широкого визначення поняттю соціокультурного як узагалі будь-якої форми, сфери, процесу чи інституту людської життєдіяльності.

У такому разі поняття «соціокультурна діяльність» означає всі притаманні людині й властиві суспільству види

діяльності. Це визначення внутрішньо тавтологічне: «соціокультурна діяльність – це будь-яка діяльність узагалі».

Зрозуміло, що немає логічної чи методологічної потреби в такому дублюванні двох загальних понять. Навпаки, є потреба в поглибленні диференційованих уявлень про види, форми й типи соціальної діяльності, та окремо – про ознаки культурної діяльності.

Реально необхідним, актуалізованим сьогодні є поняття соціокультурної діяльності в його конкретизованих, часткових значеннях.

Якщо ми їх сконцентруємо, то побачимо, що цьому поняттю здебільшого надають значень, що перетворюють його на спеціальний термін, уживаний у диференційованих освітніх, виховних чи політико-управлінських технологіях.

Наприклад, у конкретній освітній технології доцільне таке визначення: соціокультурна діяльність – це «результат вільного вибору в дозвіллевий час» [16, с. 5]. Згідно з ним структуру соціокультурної діяльності становлять гра як її вид і засіб, «спеціальні події в соціокультурній сфері» (презентації, конференції, фестивалі, церемонії, шоу-заходи, конкурси, лотереї, виставки, ярмарки, свята, дитячі свята тощо).

Дійсно, у такому значенні поняття «соціокультурна діяльність» – сучасна заміна традиційних понять «культурно-виховна робота», «культурно-просвітницька робота». Традиційні поняття асоціюються з історичною добою народництва, ідеологічною пропагандою, застарілим стилем роботи закладів культури радянської доби тощо. І в минулому ніхто не забороняв людині займатися культурною творчістю; але переважною причиною зміни понятійного апарату був страх перед комуністичними ідеологемами. Саме в межах такої відомчої освітньої технології ґрунтовне й більш загальне визначення: «соціокультурна діяльність – певна система дій, що відображає цілі й функції державної політики в галузі культури та дозвілля, визначає шляхи, методи й засоби їх реалізації; є керованим суспільством і його соціальними інститутами процесом залучення людини до культури та активного включення самої людини в цей процес» [16, с. 17]. У такому разі слушне твердження: «предметом соціокультурної діяльності є будь-які можливі засоби та форми активної дії соціально-педагогічного й соціально-культурного середовища на духовний розвиток різних соціальних, вікових, професійних та етнічних груп, соціально-

культурний зміст різних видів життєдіяльності людини, між якими розподіляються її життєво важливі фундаментальні ресурси – час та енергія» [16, с.19].

Різні види людської діяльності мають соціокультурний контекст та об'єднані тим, що їм людина повинна навчатися: «У кожному з них передбачене освоєння певного обсягу знань, умінь і навичок, ціннісних орієнтацій та стереотипів поведінки, сукупності нормативно-правових норм, що спираються на відповідне інституційне забезпечення (економічне, правове, організаційне тощо)» [16, с.19].

У спеціалізованих освітніх технологіях бачимо різноманітні тлумачення завдань і змісту соціокультурної діяльності. В одному варіанті це «життєзабезпечення, соціалізація, анімація, рекреація». В іншому навчання соціокультурної діяльності розкривають крізь перспективу оволодіння компетентностями PR-спеціаліста, продюсера, адміністратора компанії, прес-секретаря, директора промоушн-компанії, менеджера кіноконцертної організації, адміністратора відділу культури державних установ тощо. У третьому варіанті пропонують оволодіти компетентностями підприємця-організатора, менеджера профільних шкіл і студій мистецтв, спорту як шоу-бізнесу, організатора інтернет-підтримки подій шоу-бізнесу, адміністратора з інформаційних і телекомунікаційних технологій у музеях, бібліотеках, ребрендингу бібліотек як багатопрофільних регіональних культурних центрів тощо.

Отже, у своєму широкому значенні поняття соціокультурного – універсальна соціально-філософська категорія, що має продуктивні методологічні функції й успішно сприяє вдосконаленню сучасних культурологічних, соціологічних, соціально-педагогічних досліджень різноманітних аспектів життєдіяльності суспільства, виокремлених соціальних груп та індивідів.

У вузьких значеннях поняття соціокультурного набуває термінологічних функцій. Його успішно застосовують у розробленні державних стандартів освітньої діяльності культурних напрямів.

Розрізнення вузьких і широких значень поняття соціокультурного відбувається ситуативно, орієнтовано на вербалізований і предметно спрямований контекст.

5.5 Система «людина – соціум – культура» як сфера соціокультурної діяльності

Світовідношення людини як основа її життєдіяльності – система зв'язків «людина – світ». Зворотні зв'язки напрямку «світ – людина» утворюють механізм об'єктивної детермінації людського світовідношення, передумови його формування й розвитку. Саме зв'язки «світ – людина» становлять багаторівневу систему антропоформувальних, соціалізувальних, окультурювальних (у широкому значенні – соціокультурних, а ще точніше – екосоціокультурних) факторів.

Дитину з народження навчають трьох найважливіших умінь:

- знання (уміння розпізнавати предмети в середовищі);
- мови (уміння комунікувати);
- дії (уміння активно й адекватно користуватися речами).

З огляду на предметний зміст тих самих знань і вмінь її привчають орієнтуватися й правильно себе вести:

- у природному (екологічному) середовищі;
- у соціальному середовищі (сімейному колі, ближньому й більш далекому соціумі мікро- та мезорівнів);
- у культурному середовищі (користуючись речами матеріальної культури; вивчаючи мови артефактів духовної культури).

Наступність, спадкоємність, внутрішня «тотальність» багатьох елементів світовідношення, що поєднує індивідів (членів одного соціуму) – умова єдності суспільства, засіб передавання накопиченого досвіду. Але в своєму межовому обсязі весь загальнолюдський комплекс категорій і концептів ставлення до світу, з яких потенційно здатна утворитися індивідуальність, є абстракцією. Реальна предметна структура індивідуальної спрямованості людини на світ детермінована конкретно-історичними завданнями соціуму, його ідеологією, ідеалами, нормативами, прийнятими теоріями. Ці утворення – продукт функціонування буденної свідомості соціуму: держави, церкви, родини. Вони зафіксовані в традиціях, звичаях, моралі, громадській думці, фольклорі, творах мистецтва, правових кодексах, філософських, педагогічних, морально-етичних, релігійних системах. Зміст категоріально-концептуальних

установок, адресований людині різнорівневими соціокультурними інстанціями, різноманітний. Часто окремі установки й концепти суперечать одні одним, підтримують чи руйнують одні одних.

Результатом інтегрування на рівні індивідуальності багаторівневого комплексу формувальних людини впливів є її *соціальність* – перетворення на соціального індивіда, а також *окультуреність*. Характеристики індивіда, у яких проявляється його соціальність:

- належність до соціальної ієрархії соціуму;
- адаптованість до сучасної форми соціальної організації;
- функціональна інтегрованість у соціальну організацію;
- адаптованість до системи соціальної комунікації;
- засвоєння системи регулятивів соціально адекватної поведінки;
- прийняття сучасної форми системи управління соціумом;
- оволодіння індивідуальними соціальними ролями, доступними особі в цьому соціумі.

Вияви окультуреності:

- адаптація індивіда до матеріальної та духовної культури, що є атрибутом життєдіяльності соціуму;
- оволодіння вербальною мовою й іншими формами культурної комунікації;
- розвиток культурних потреб та інтересів;
- оволодіння основними матеріальними й духовними технологіями організування свого існування, властивими рівню культурного розвитку соціуму;
- засвоєння системи регулятивів культурної (унормованої) поведінки;
- оволодіння вміннями продуктивної (творчої) культурної діяльності тощо.

Технології соціалізації й окультурювання індивіда створювало суспільство впродовж десятків тисячоліть його існування. Розроблення засобів впливу на формування категоріально-концептуальної структури індивідуальності – один із важливих елементів історичного самовдосконалення суспільства. Суспільство здатне підтримати власне системне існування, протистояти тенденціям дезорганізації,

саморуїнування лише засобами підкорення кожної окремої особи завданням розвитку конкретної соціокультурної системи. Суспільство прогресує лише в результаті розвитку надійних технологій інтеграції індивіда з соціумом і культурним середовищем.

Суспільство впродовж історичному розвитку його культури накопичило колосальний обсяг категорій пізнання й концептів практичної діяльності, що й становлять світовідношення людства. Змістові комплекси поєднаних у культурні системи категорій і концептів належать до різних історичних, етнічних, соціально-економічних, професійних та інших людських спільнот, що є джерелом нескінченного різноманіття реальних форм людської життєдіяльності. Універсальні (загальнолюдські чи етнічні) структури світовідношення частково засвоюють нові покоління під час соціалізації та окультурювання, і водночас трансформують у нові «структури в структурах» – групові й індивідуальні системи орієнтацій, ідей, технологій, ідеалів тощо. Саме на підґрунті цих новоутворень програмних комплексів розбудовується форма життєдіяльності соціуму, який сприймають як «сучасність», «наш спосіб життя», як і завжди, абсолютно новий і неповторний.

З'ясувати особливості й неповторність зв'язків людини та соціуму, властивих нашому часу, можливо лише за умови прискіпливого вивчення сучасної людини як суб'єкта соціальної діяльності, *людської індивідуальності сучасного типу*. Водночас вивчення індивідуальності потребує дослідження соціальних передумов її формування. Людська індивідуальність – атрибут конкретного індивіда, який засвоїв і перетворив цінності, нормативи й установки соціального середовища, історичної доби, формації, у якій він існує. Перетворення соціальних цінностей завжди уособлене. Це цілком унікальний процес, тому індивідуальність як сукупність рис носія власної категоріально-концептуальної структури програм організування життєвої активності неповторна.

Завдання формування з кожної особи повноцінного суб'єкта, здатного до організування власної життєдіяльності, задовільної з огляду на суспільство, потребує включення в структуру його життєвої пізнавальної та практичної активності таких категорій, як «природа», «макросоціум», «мікросоціум», «інша людина», «Я», та формування спрямованих на ці об'єкти

концептів (елементарних програм діяльності, що відповідають соціокультурним регулятивам).

Одна з одвічних проблем культурології, «камінь спотикання» для психологів, педагогів, криміналістів, філософів тощо – питання про те, як, власне кажучи, відбувається вибір чи «перебирання різних варіантів із безлічі доступних кожній особі, яка живе в суспільстві, об'єктних спрямувань і практичних концептів життєдіяльності. Чи можливо задовольнитися поясненням рис неповторності індивідуального способу організування власної життєдіяльності кожною окремою людиною лише посиленням на значення випадкових факторів та обставин в особистій долі? Фахівцям давно відомо, що «випадковий відбір» факторів не здатний забезпечити створення програм практичної активності, що була б основою виживання кількості біологічних осіб, достатньої для виживання виду.

Паремія

Людина має «...вроджену потребу вигадувати регулярності (К. Поппер. «Що таке діалектика?»)

К. Поппер стверджує, що «вигадування регулярностей» – загальна риса людської сутності, властива всім сферам людського мислення й діяльності: галузям науки, технології, інженерній справі та політиці.

Інформаційний зміст процесу «вигадування регулярностей» цілком зрозумілий з огляду на *теорії самонавчання* сучасних електронно-обчислювальних пристроїв. Машина здатна утворювати нові, більш оптимальні з функціонального погляду «структури в структурах» із закладених у неї інформаційних комплексів, якщо має відповідну програму для цього. Упродовж мільйонів років еволюції нервової системи в живих тварин розвинулися її здатності не лише до накопичення значних обсягів інформації, а й до синтезування, інтегрування, що є основою евристичного застосування інформації, творчих «стрибків» у відображувальній активності.

Багато психолого-педагогічних і соціокультурних спостережень підтверджують, що здатність до «вигадування регулярностей», тобто «впорядковування» (речей, елементів середовища, образів, ідей тощо) існує як важлива риса людської індивідуальності. Але зовнішні її прояви значно варіюються. Крім

того, психологи й педагоги вивчають лише певні прояви цієї здатності, переважно пов'язані з дидактичним процесом.

«Справжній» процес утворення індивідуального категоріально-концептуального комплексу організування власної життєдіяльності особою як неповторний процес «вигадування регулярностей», дійсне становлення людської індивідуальності або не піддається спостереженню, або ще не було предметом спеціального наукового розгляду. Зрозуміло, що цей процес відбувається переважно *несвідомо*, непомітно для самої особи та її оточення. *Свідоме* «вигадування регулярностей» пов'язане з творчими процесами. «Зовні» цей процес проявляється насамперед у вербальній мові, а потім – і в інших формах соціальної комунікації, у яких людина «висловлює» свою індивідуальність: винаходить знарядь і технологій праці, творач мистецтва, художньому слові, утворенні релігійних, наукових, філософських, морально-етичних, політико-управлінських, соціокультурних концепцій і теорій. Свідоме «вигадування регулярностей» простежується під час виховання й навчання дитини: коли застосовують «розвивальні ігри», дітей стимулюють до продуктивної художньої діяльності, створення найпростіших «соціальних проектів»; підлітків у старших класах залучають до наукових досліджень тощо.

Рекомендована література до розділу 5

1. Апель К.-О. Трансцендентально-герменевтическое понятие языка / К.-О. Апель // Вопросы философии, 1997. – № 1.– С. 76–92.
2. Батищев Г. С. Введение в диалектику творчества / Г. С. Батищев. – Санкт-Петербург : Русский Христианский гуманитарный институт, 1997. – 464 с.
3. Блок М. Апология истории или ремесло историка / М. Блок. – Москва : Наука, 1973. – 232 с.
4. Вайсеро К. И. Социально-культурная деятельность : учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по специальности «Социально-культурная деятельность» / К. И. Вайсеро, В. Н. Осташкин ; под ред. К. И. Вайсеро. – Москва : Московский городской университет управления Правительства Москвы, 2009. – 270 с.
5. Васильева Г. А. Социально-культурная деятельность : учеб. пособие / Г. А. Васильева ; Международный ун-т бизнеса и новых технологий, Ин-т культуры и соц. отношений. – Ярославль : Ин-т культуры и соц. отношений МУБиНТ, 2005. – 159 с.

6. Васильєва О. В. Специфіка соціокультурного феномену науково-педагогічної діяльності викладача ВНЗ [Електронний ресурс] / О. В. Васильєва // Культура України. – 2012. – Вип. 39. – С. 113–122. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ku_2012_39_17.

7. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Ок. 50 000 слов / И. Х. Дворецкий. – 2-е. изд. – Москва : Русский язык, 1976. – 1096 с.

8. Долженкова М. И. Социально-культурное проектирование : учебное пособие для студентов специальности «Социально-культурная деятельность» / М. И. Долженкова ; М-во образования и культуры Рос. Федерации, Тамб. гос. ун-т им. Г. Р. Державина. – Тамбов : ПБОЮЛ Першина Т. В., 2005. – 151 с.

9. Дутковский І. Соціокультурні та ціннісні чинники інноваційної діяльності [Електронний ресурс] / І. Дутковський // Людинознавчі студії. Філософія. – 2013. – Вип. 28. – С. 30–44. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Lstudf_2013_28_5.

10. Жарков А. Д. Теория и технология культурно-досуговой деятельности : учебник для студентов высших учебных заведений по специальности «Социально-культурная деятельность» / А. Д. Жарков ; Моск. гос. ун-т культуры и искусств. – Москва : МГУКИ, 2007. – 479 с.

11. Закон України «Про культуру» [Електронний ресурс] : за станом на 14.12.2010 / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2778-17>.

12. Каган М. Человеческая деятельность (Опыт системного анализа) / М. С. Каган. – Москва : Политиздат, 1974. – 328 с.

13. Киселева Т. Г. Социально-культурная деятельность : учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по направлению подготовки «Социально-культурная деятельность» и специальности «Социально-культурная деятельность» / Т. Г. Киселева, Ю. Д. Красильников ; Моск. гос. ун-т культуры и искусств. – Москва : МГУКИ, 2004. – 539 с.

14. Ковальчук А. С. Социально-культурная деятельность как феномен социального образования / А. С. Ковальчук ; Рост. гос. пед. ун-т. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского университета, 2005. – 157 с.

15. Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе / Т. Котарбинский ; пер. с польск. ; науч. ред. Г. Х. Попова. – Москва : Экономика, 1975. – 271 с.

16. Кочубей Н. В. Соціокультурна діяльність : навч. посіб. / Н. В. Кочубей ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Суми : Університетська книга, 2015. – 121 с.

17. Малес Л. В. Вивчаючи тексти культури. Соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології : монографія / Л. В. Малес. – Київ : КІС, 2011. – 324 с.

18. Малес Л. В. Концептуалізація соціокультурного аналізу в соціологічному дослідженні культури общества [Електронний ресурс] / Л. В. Малес. – Режим доступу : <https://www.civisbook.ru/files/File/Malec.pdf>.
19. Малес Л. В. Соціокультурний аналіз: концептуалізація засад : автореф. дис. ... д-ра соціол. наук : 22.00.01 / Л. В. Малес ; КНУ ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2012. – 31 с.
20. Ницше Ф. Рождение трагедии, или эллинизм и пессимизм / Ф. Ницше // Сочинения в 2 томах. Т. 2. – Москва : Мысль, 1990. – С. 47–157.
21. Новикова Г. Н. Технологические основы социально-культурной деятельности : учебное пособие для студентов высших учебных заведений по специальности «Социально-культурная деятельность» / Г. Н. Новикова. – Москва : МГУКИ, 2004. – 174 с.
22. Пазенок В. С. Філософія туризму : навч. посібник / В. С. Пазенок. – Київ : Кондор, 2004. – 268 с.
23. Поппер К. Р. Что такое диалектика? / Карл Поппер // Вопросы философии. – 1995. – № 1. – С. 118–138.
24. Прибрам К. Языки мозга. Экспериментальные парадоксы и принципы нейрофизиологии. – Москва : Прогресс, 1975. – 464 с.
25. Симонов П. В. Происхождение духовности / П. В. Симонов, П. М. Ершов, Ю. П. Вяземский. – Москва : Наука, 1989. – 352 с.
26. Солоха Д. В. Моделювання системи оцінки ефективності менеджменту соціокультурної діяльності [Електронний ресурс] / Д. В. Солоха, Н. Л. Сапельнікова // Менеджер. – 2016. – № 2. – С. 33–41. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzhm_2016_2_6.
27. Сорокин П. Кризис нашего времени / Питирим Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. – Москва : Политиздат, 1992. – С. 427–505.
28. Социально-культурная деятельность: поиски, проблемы, перспективы : сб. ст. / науч. ред. Т. Г. Киселева и др. ; Московский гос. ун-т культуры и искусств ; Научно-исследовательская лаборатория социокультурных инноваций. – Москва : МГУКИ, 2000. – 85 с.
29. Соціум як життєвий світ людини. Індивід у соціальних структурах : навч. посіб. / Л. І. Мозговий, І. В. Бичко, Р. О. Додонов та ін. ; за ред. Р. О. Додонова, Л. І. Мозгового. – Київ : Центр учбової літератури, 2009. – 456 с.
30. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред В. В. Дубчинського. – Харків : Школа, 2009. – 1008 с.
31. Философский энциклопедический словарь / под ред. Л. Ф. Ильичева, П. Н. Федосеева, С. М. Ковалева, В. Г. Панова. – Москва : Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
32. Філіна А. П. Культурний простір: основні його види та культурна діяльність суспільства щодо задоволення соціокультурних потреб громадян [Електронний ресурс] / А. П. Філіна // Культурологія.

Філологія. Музикознавство. – 2016. – Вип. 1. – С. 82–86. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/mvkfm_2016_1_18.

33. Хейзинга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнього дня / Й. Хейзинга. – Москва : ООО изд-во АСТ, 2004. – 539 с.

34. Церковно-славянський словарь / сост. Г. Дьяченко. – Москва : Вильде, 1900. – 944 с.

35. Шостак В. М. Соціокультурний розвиток людства : робоча навч. прогн. та метод. рек. / В. М. Шостак ; Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк : РВВ ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. – 39 с.

36. Щербина А. М. Соціокультурна регуляція у технологіях масової комунікації : монографія / А. М. Щербина. – Київ : Академвидав, 2013. – 200 с. – (Серія «Монограф»).

37. Щербина А. М. Формування соціокультурних метарегуляторів у технологіях виховної діяльності [Електронний ресурс] / А. М. Щербина // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2015. – № 7. – С. 485–498. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2015_7_58.

38. Якубинский Л. П. История древнерусского языка / Л. П. Якубинский. – Москва : Гос. учебно-педагогич. изд-во, 1953. – 368 с.

РОЗДІЛ 6 РИНКОВА СОЦІОКУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ: ПРАГМАТИКА

6.1 Утворення ринкової соціокультурної діяльності

Історичний розгляд розвитку розмаїтих форм соціокультурної діяльності – основа для виділення тих часів, коли окремі з них перетворилися на «ринкові» види вироблення продукції чи послуг.

Діяльність соціокультурного змісту (комунікація, навчання, виховання, пропаганда, політичні, правові, наукові, моральні, соціально-педагогічні проекти, новітні релігійні й філософські вчення, художня продукція) здатна до розвитку, закріплення, розповсюдження тоді, коли її продукти відповідають потребам окремих шарів населення чи соціуму, що мають попит і достатні засоби для підтримання їх продукування.

Підтримання продукування соціокультурної діяльності може бути стихійно-неорганізованим, невпорядкованим, як це відбувається з розвитком мови, етнічної педагогіки, примітивних технік праці в первинному суспільстві.

Доба соціального розшарування первинного суспільства, перетворення біосоціальних домінантів спільноти – антропоїдів – на соціальних лідерів пов'язана з утворенням соціально підтримуваних, цілеспрямованих технологій соціокультурної діяльності. Анналі етнологічних та етнографічних спостережень свідчать, що першими видами соціокультурної діяльності, підтримувальної, цілеспрямованої, частково усвідомлюваної й конструктивної за своїми цілями та результатами, були підготовка працездатних членів соціуму до колективної праці, озброєного колективного захисту від ворогів; полювання, оброблення землі; релігійні культові церемонії, шлюбно-сімейні обряди й церемонії, церемонії та обряди ініціації молоді, колективні свята й форми дозвіллево-розважальної діяльності під час церемоній і свят; обряди лікування хворих, поховання, шукання шахраїв, грабіжників, зрадників племені чи жінок, народження дітей, передбачення шаманами й жерцями погоди, статі майбутньої дитини, прогнозування народження харизматичної дитини, якій духами або богами передбачено стати вождем чи шаманом, результатів запланованих військових подій та ін.

Суспільна підтримка продуктивних і конструктивних видів соціокультурної діяльності, обмеження деструктивних тенденцій суспільного життя (табу, покараннями тощо) відбуваються в подвійній формі:

- як колективна соціальна підтримка;
- як авторитарна підтримка вождями акторів (ініціаторів-діячів) соціокультурної діяльності (шаманів, жерців).

Утворення соціально-управлінського тандему «вождь – шаман» чи «монарх – професійна гільдія жерців» обумовлює успішне закріплення багатьох форм соціокультурної діяльності. Уже на цьому етапі соціально-економічного й соціокультурного розвитку суспільства утворюються сталі форми обміну продуктів соціокультурної діяльності на інші блага:

- продукт соціокультурної діяльності обмінюють на соціальну (політико-управлінську) підтримку;
- продукт соціокультурної діяльності обмінюють на матеріальну (речову, грошову) підтримку представників влади.

На цьому етапі «благо» (реальну речову цінність чи послугу) обмінюють на «благо» – інші цінні речі чи значущі послуги.

Такий обмін прискорює розвиток видів соціокультурної діяльності, що мають попит. Він також сприяє й прискоренню соціального (професійного й класового) розшарування суспільства.

Заняття потрібними видами соціокультурної діяльності (релігійно-культовими обов'язками, пропагуванням політичних і правових ідей, філософськими роздумами, театральним мистецтвом, співами, літературною творчістю та поезією, лікуванням, навчанням, передбаченням долі, спортом тощо) набувають позитивного соціального оцінювання, престижу. Таким чином, кількість «акторів» зростає, формуються відповідні професії.

Певні види соціокультурної діяльності в добу створення грошей набувають рис інших сфер матеріального чи духовного виробництва. Послуги лікарів, учителів, скульпторів, архітекторів, професійних ораторів, суддей і судових захисників оплачують у грошовому еквіваленті (у Древній Греції – з V ст. до н.е.). Отже, уже тоді утворився у відповідних історичних формах ринок продуктів і послуг різних галузей соціокультурної діяльності.

На сьогодні укласти повний перелік видів соціокультурної діяльності, що мають попит і грошову ринкову вартість, дуже

складно. Водночас ринок нових запропонованих продуктів і послуг постійно поповнюється.

6.2 Специфічні об'єкти, суб'єкти та цілі ринкової соціокультурної діяльності

У цьому розділі розглянуті складові соціокультурної діяльності, кожна з яких функціонально пов'язана з потребами тих пршарків населення, що є споживачами цього виду продукції чи послуг. Специфіка суб'єкта (споживача) продукту ринкової соціокультурної діяльності обумовлена двома істотними обставинами:

- у суб'єкта (споживача) продукції соціокультурної діяльності повинна бути сформована потреба в запропонованому продукті;
- суб'єкт (споживач) продукції соціокультурної діяльності повинен бути платіжеспроможним.

Це не стосується лише галузей соціальної підтримки й соціального захисту «слабких» груп населення в сучасних розвинених суспільствах.

Основні види діяльності у сфері культури:

- створення, виконання, тиражування, розповсюдження, демонстрування (публічне показування й публічне сповіщення), популяризування творів літератури та мистецтва;
- створення, збереження, охорона, використання й популяризування національного культурного надбання;
- проведення наукових досліджень у сфері культури, літературне й художнє критикування, кінокритикування;
- організування відпочинку та дозвілля громадян.

Суб'єкти діяльності у сфері культури:

- держава в особі уповноважених органів виконавчої влади;
- територіальні громади в особі органів місцевого самоврядування;
- професійні творчі працівники;
- наукові працівники, зокрема музейних, бібліотечних закладів, історико-культурних заповідників, архівних установ;

- педагогічні працівники закладів освіти сфери культури;
- митці, які працюють на засадах мистецького аматорства;
- працівники культури;
- заклади культури, а також підприємства, установи й організації всіх форм власності, статuti (положення) яких передбачають провадження діяльності у сфері культури;
- окремі громадяни, об'єднання громадян, залучені до сфери культури.

Основна мета соціокультурної діяльності – підтримання, розвиток, пропагування культури в Україні як одного з провідних факторів забезпечення держави, народу, громадян усіх національностей.

Завдання соціокультурної діяльності:

- сприяння створенню єдиного культурного простору України, збереженню цілісності культури;
- захищення й збереження культурної спадщини як основи національної культури, турбота про розвиток культури;
- сприяння утвердженню гуманістичних ідей, високих моральних засад у суспільному житті;
- забезпечення свободи творчості, захищення прав інтелектуальної власності, авторського права й суміжних прав;
- гарантування прав громадянам у сфері культури;
- створення умов для творчого розвитку особистості, підвищення культурного рівня, естетичного виховання громадян, доступності освіти у сфері культури для дітей і юнацтва, задоволення культурних потреб українського народу, розвивання закладів культури незалежно від форми власності, залучення до сфери культури інвестицій, коштів від надання платних послуг, благодійництва, інших, не заборонених законодавством, джерел;
- сприяння діяльності професійних творчих спілок і громадських організацій у сфері культури, активному функціонуванню державної мови в культурному просторі України, доступу громадян до культурних благ;
- визначення естетичного виховання дітей і юнацтва пріоритетом розвитку культури;
- забезпечення діяльності базової мережі закладів культури, закладів освіти сфери культури;
- підтримання діяльності у сфері культури, пов'язаної з виготовленням і розповсюдженням електронних і друкованих

засобів масової інформації, аудіо й аудіовізуальної продукції, розробленням комп'ютерних технологій і підвищенням їхнього потенціалу для розширення доступу та залучення громадськості до культурної діяльності тощо;

- пропагування української національної культури в усій її різноманітності за кордоном і світового культурного надбання в Україні;

- підтримання вітчизняного виробника у сфері культури;

- забезпечення розвитку міжнародного культурного співробітництва;

- створення страхового фонду документації про культурні цінності й документів на об'єкти культурної спадщини.

Активні суб'єкти соціокультурної діяльності – громадяни. Законодавство гарантує права й свободи у сфері соціокультурної діяльності:

- право на свободу творчості, вільний вибір виду діяльності у сфері культури;

- право на вибір засобів і сфер застосування творчих здібностей, самостійне розпоряджання своїми творами;

- право на самостійну творчу діяльність або з будь-якими формами посередництва;

- право на створення закладів культури недержавної форми власності різних напрямів діяльності й організаційно-правових форм;

- право на об'єднання у творчі спілки, національно-культурні товариства, центри, фонди, асоціації, інші громадські організації у сфері культури;

- право на збереження, розвиток, пропагування культурної, мовної самобутності, традицій, звичаїв та обрядів;

- право на захист прав інтелектуальної власності, зокрема авторського права й суміжних прав;

- право на доступ до культурних цінностей, культурної спадщини й культурних благ;

- право на здобуття культурно-мистецької освіти;

- інші права, затверджені законодавством.

Держава створює умови для культурного розвитку громадян України всіх національностей, сприяє залученню їх до спільного процесу створення культурних цінностей. Громадяни України будь-якої національності мають право зберігати, розвивати й пропагувати свою культуру, мову, традиції, звичаї та

обряди, утворювати національно-культурні товариства, центри, заклади культури та проводити будь-яку іншу діяльність у сфері культури, що не суперечить законодавству. Соціокультурну діяльність, як будь-яку творчу діяльність, можна реалізовувати й на професійній, і на аматорській основі. Держава сприяє діяльності митців та творчих спілок. В Україні законодавчо заборонене втручання у творчий процес і цензура у творчій діяльності.

Також соціокультурну діяльність громадяни здійснюють у сферах користування й споживання культурних цінностей. Закони України забезпечують право на доступ до культурних цінностей і культурних благ. Це право реалізують утриманням чи наданням закладам культури державної підтримки з державного й місцевих бюджетів для забезпечення їх функціонування й доступності їхніх послуг для різних категорій населення. Законодавством передбачено, що діти дошкільного віку, учні, студенти, пенсіонери, інваліди мають право на відвідування державних і комунальних закладів культури, позашкільних закладів освіти галузі культури на пільгових умовах.

Форми забезпечення права громадян на доступ до культурних цінностей:

- користування документами Національного архівного фонду України чи їх копіями;
- ознайомлення з музейними колекціями державної частини Музейного фонду України;
- користування фондами бібліотек Державного бібліотечного фонду України.

Юридичні й фізичні особи мають право створювати заклади культури з метою провадження діяльності у сфері культури самостійно чи з будь-якими формами посередництва у визначеному законодавством порядку. Водночас заклади культури можуть створювати центральні органи виконавчої влади; місцеві органи виконавчої влади; органи місцевого самоврядування; творчі спілки, громадські організації, інші об'єднання громадян; юридичні й фізичні особи, зокрема іноземні.

6.3 Поняття технології соціокультурної діяльності. Стратегії, моделі, проекти

Поняття «технологія соціальної діяльності» потребує, по-перше, етимологічного «розшифрування» терміна «технологія», по-друге, осмислення визначень близьких за значенням понять («технології процесу виробництва», «комунікаційної технології», «педагогічної технології»), по-третє, узагальнення ознак технології, утіленої в такій складній і неоднозначній сфері життєдіяльності суспільства, як соціокультурна діяльність.

Слово «технологія» походить від давньогрецького «*tehne*» (мистецтво, майстерність, уміння) та «*logos*» (знання). Таким чином, уже в цьому слові відображені уявлення про те, що людство накопичує й систематизує знання про свої вміння, навички діяльності, сконцентровані в алгоритмах і «правилах» майстерності. Поняття «технологія» вживають у наукових, публіцистичних джерелах у таких словосполученнях, як «політична технологія», «технологія інжинірингу», «педагогічна технологія» тощо. Але ще в 60–70-ті роки ХХ століття воно мало лише одне значення, пов'язане з організуванням процесу матеріального виробництва та його технічним обладнанням. Із «технічного» визначення поняття технології у «Великій Радянській енциклопедії» бачимо, що воно має чотири різні значення:

- це стала, загальновідома й необхідна сукупність *прийомів і способів діяльності*, продуктивна за своїм результатом, що потрібно застосовувати для стабільного забезпечення визначених параметрів виробленої продукції. Атрибутами технології в цьому значенні є такі її параметри, як *результативність, ефективність, економічність* тощо;
- реальні здійснювані *трудові операції*, що є внутрішньою складовою виробничого процесу;
- *опис виробничих процесів*, інструкції з виконання трудових операцій, правила, вимоги – елементи будь-якого сучасного виробництва (тобто виробнича документація).
- спеціальна *наукова дисципліна*, предмет якої – розроблення й удосконалювання прийомів і способів виробництва продукції [38].

Отже, коли розкрити сутність технології соціокультурної діяльності, розробленої чи опрацьованої кимось як складовою соціокультурного проекту, можна проаналізувати:

- сукупність прийомів і способів діяльності;
- реально здійснювані трудові операції;
- зміст виробничої документації, що розкриває завдання установи чи закладу – суб'єкта соціокультурної діяльності;
- зміст теоретичного відображення практичної технології, а інколи й теоретичний зміст навчальної дисципліни, що є складовою навчального плану.

«Технології» різних видів людської предметної продуктивної діяльності постійно оновлюються й змінюються впродовж розвитку людських знань і вмінь. Саме технології – одна з основних сфер, що відносно легко й швидко піддаються творчим інноваціям.

Простежується певна смислова відповідність між поняттями «технологія» та «методологія». Поняття методології в будь-якій галузі знань найбільш широке, узагальнювальне, світоглядне. Методологія як теоретична система провідних наукових принципів ґрунтується на цілісній системі розуміння світоустрою, законів суспільства й місця людини у світі та суспільстві. Базуючись на цій системі поглядів, визначають мету й завдання пізнавальної та практичної діяльності, їх окремих методів і прийомів, що й утворюють технологію.

А. А. Шиян виділяє поняття «соціальної технології». Його він визначає як «сукупність ефективних способів вирішення завдань, що приводять до запланованого результату в управлінні окремою людиною, соціальними групами й ієрархічними соціальними структурами» [43]. Особливістю будь-якої соціальної технології, на його думку, є те, що її структуру завжди можна проаналізувати згідно з уявленнями теорії «двокомпонентних абстрактних інформаційних автоматів».

У багатьох публікаціях розкривають поняття «технологія масової комунікації» (або «технологія соціальної комунікації»). Його в численних джерелах уживають в одному смислового ряду з поняттями «форма комунікації», «засіб комунікації», «метод комунікації», як синонім. Також певним сферам цілеспрямованого керування соціокультурними процесами (наприклад, галузі педагогічного знання) властиве поняття «методика».

Поняття *методу* й *методики* відносно вузькі. Методика – це система методів, правил і прийомів соціокультурного впливу (інформування, пропагування світоглядних ідей, концепцій,

психотерапевтичної, навчальної, виховної діяльності). Методика – елемент технології послідовного чи одночасного застосування методів інформування, стимулювання емоційної, інтелектуальної, практичної діяльності «реципієнта». Методика – вихідний рівень системної організації засобів керувального й формувального впливів на людину. Саме «методику» безпосередньо застосовує реальний суб'єкт (актор) соціокультурної діяльності під час взаємодії зі своїм об'єктом (комутантом), тому вона зазвичай відображає в системному поєднанні елементів індивідуальні риси професійної майстерності чи харизматичності актора.

У свою чергу, метод (від давньогрецького «*methodos*» – шлях до чого-небудь) – це спосіб досягнення мети людської діяльності, шлях, яким потрібно рухатися впродовж діяльності, найбільш ефективний, короткий, економічний. Методи соціокультурної діяльності – її необхідні компоненти. Актор не здатний досягнути мети й завдань, визначених у технології, якщо не володіє відповідними методами впливу на свій об'єкт.

Основні риси будь-якої сучасної технології соціокультурної діяльності, умовою якої є якісна соціальна комунікація, відображені в аналізі поняття педагогічної технології як елемента *цілісного проекту* навчального процесу, наданого Д. В. Чернілевським: «педагогічна технологія – це комплексна інтегративна система, що містить у собі впорядковану сукупність операцій і дій із забезпечення педагогічних цілей, змістового, інформаційно-предметного й процесуального аспектів, спрямованих на засвоєння систематизованих знань, одержання професійних умінь і формування особистісних рис учнів, обумовлених цілями навчання» [40, 53]. Цей автор розрізняє *традиційні* та *інноваційні* технології. Він підкреслює, що саме «сучасні технології навчання є системним підходом до проектування, реалізування, оцінювання, корегування та здійснення процесу навчання» [40, 53]. За умов недостатньої визначеності поняття «технологія соціокультурної діяльності» праці Д. В. Чернілевського мають значний креативний потенціал у пошуку методологічних орієнтирів для його теоретичного тлумачення.

Поняття *комунікативної технології* (технології соціальної комунікації) позначає якісно вищий рівень системної організації комунікативних дій відповідно до їхньої мети. Комунікативна технологія поєднує в собі всі теоретичні й практичні аспекти

цілеспрямовано організованої соціальної комунікації, що реалізують у конкретних історичних, географічних, культурних, соціально-економічних умовах. Технологія базується на методології. Її реалізують засобами індивідуальних комунікативних методик і загальновідомих, а також індивідуально опрацьованих, креативних методів. Комунікативна технологія – характеристика цілісного процесу створення системи методів організаційних форм і засобів комунікації.

Будь-яка технологія соціокультурної діяльності насамперед відображає в змісті особливості системи *управління комунікативними процесами в межах охоплюваного соціуму чи соціальної групи в цілому.*

Якщо детально проаналізувати визначення, надане цим автором, можна виділити такі елементи, що універсально належать будь-якій соціокультурній технології:

- формулювання предметної мети й сукупності завдань;
- визначення функцій суб'єктів соціокультурної діяльності (інтерації);
- визначення диференційованої послідовності технологічних операцій з організування, управління, контролювання та корегування соціокультурної діяльності учасників інтерації;
- визначення сукупності методичних засобів досягнення мети, вирішення завдань послідовного й логічного процесу соціокультурної інтерації;
- формування засобів діагностування якості результатів процесу й соціокультурної нтерації [40, 48–49].

6.4 Управління й менеджмент у ринковій соціокультурній діяльності

Виникає запитання: чи можна називати комплекси соціокультурних впливів на людину, що виникли стихійно впродовж природно-історичного розвитку суспільства, технологіями? Історичні соціокультурні технології також реалізують принципи системного розгортання процесу спрямованого на людину впливу. Ця системність процесів соціокультурної діяльності в історії розвитку суспільства

сформувалася стихійно, несвідомо на відміну від «аматорських» або сучасних «інноваційних технологій». Тому можна розрізнати такі типи соціокультурних технологій, як *стихійні*, що виникли під час історичного розвитку суспільства як необхідний атрибут соціокультурного існування, продукт колективної комунікативної творчості багатьох поколінь та *професійні* або *авторські*. Технологія, якщо вона професійно опрацьована, теоретично й експериментально обґрунтована, є *цілісним проектом* чи теоретичною *моделлю* соціокультурної діяльності. Така технологія (як будь-яка наукова теорія, ідеологічна концепція або технічний проект) завжди має свого автора.

Технології соціокультурної діяльності, що виникають стихійно, – необхідний результат та умова розвитку суспільства. Вони успішно існують поряд з іншими артефактами, структурними елементами соціальної й культурної життєдіяльності суспільства. Їх мету – задоволення потреб соціуму в спеціалізованих соціокультурних продуктах, послугах, зв'язках і взаємодіях – удається досягти неусвідомлено або частково усвідомлено, неконтрольовано, некеровано тощо. Сутність стихійно утворених технологій соціокультурної діяльності – забезпечення вирішення таких завдань:

- збереження й передавання (міжособистісного, міжпоколінного) здобутих знань, умінь і навичок;
- успішного формування соціуму, щоденного регулювання його господарчої, соціально-педагогічної життєдіяльності, покращання способів матеріального й духовного виробництва, форми політичного управління, «способу життя» кожного окремого класу чи прошарку;
- формування потрібного соціуму у визначених історичних умовах типу особистості, пристосованого до існування в заданих параметрах духовної та практичної діяльності;
- розповсюдження ефективних засобів соціальної комунікації й забезпечення масового засвоєння стилю соціального спілкування;
- пропагування нових історичних форм світогляду, гендерних відносин, шлюбу, сім'ї, «моди» в різних сферах їх виявлення тощо.

Результатами стихійно утворених (історичних) соціокультурних технологій є забезпечення формування групового світосприйняття, світогляду, світовідношення, соціальні (етнічні, класові, стратові, професійні)

самоідентифікування й самоусвідомлювання особистості, обґрунтування психологічного відмежування від інших етносів (чи інших соціальних груп).

Керована технологія соціокультурної діяльності містить у собі управління, субординування, координування, розподілення функцій тощо, тобто є складною й багаторівневою системою організування продуктивної діяльності.

Системний погляд на процес професійного створення технології соціокультурної діяльності дає можливість виділити її основні структурні, функціональні, операційні, нормативно-регулятивні, інструментальні складові:

- методи *організування* соціокультурної діяльності;
- методи *формування* соціокультурної діяльності;
- методи *управління й керування* соціокультурною діяльністю;
- методи *стимулювання й мотивування* до соціокультурної діяльності;
- методи *здійснення* соціокультурної діяльності;
- *технічні засоби* здійснення соціокультурної діяльності;
- методи *контролювання* (а інколи також і самоконтролювання) результатів і рівня ефективності соціокультурної діяльності та їх *корегування*.

Автори «Енциклопедії для фахівців соціальної сфери» систематизували сучасні підходи до розуміння поняття «соціальна технологія» з погляду його актуалізації у сфері соціальної роботи. Більшість класифікувальних визначень цієї праці достатньо універсальні. Отже, соціокультурні технології можна класифікувати я:

а) залежно від рівня суспільних відносин:

- макротехнології;
- мезотехнології;
- мікротехнології;

б) за ступенем практичного втілення в організаційний процес:

- інноваційні;
- конструкторські;
- традиційні;

в) за місцем експериментальної перевірки й апробації:

- кабінетні;
- лабораторні;

- польові;

е) за масштабістю соціокультурних операцій:

- глобальні;
- регіональні;
- локальні;

г) за змістом (спрямовані на виробництво конкретних видів соціокультурних матеріальних або духовних продуктів чи послуг);

д) відповідно до етапів реалізування:

- теоретичні (обґрунтування мети й об'єкта технологічного впливу);
- аналітичні (виокремлення складових елементів самої технології та структури об'єкта);
- методичні (добирання методів, засобів впливу, оброблення інформації, принципів трансформування результатів аналізу в рекомендації й висновки);
- процедурні (практична діяльність із апробування обраної послідовності застосування інструментарію) [15, 511–512].

Правовою базою соціокультурної діяльності в нашій країні є Конституція, закони, програми Президента та його щорічні звіти Верховній Раді про внутрішнє та зовнішнє становище України, програми діяльності Кабінету Міністрів, у яких враховані аспекти розвитку культури; а також державні й регіональні програми у сфері культури, розроблені й затверджені згідно із законодавством. Міністерство культури України як центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах культури й мистецтва, має щорічну програму діяльності («Програму діяльності з розвитку культури»), затверджену Кабінетом Міністрів.

Пріоритетне завдання цих програм – створення умов для:

- розвитку культури української нації, корінних народів і національних меншин України;
- збереження, відтворення й охорони історичного середовища;
- естетичного виховання громадян, передусім дітей і юнацтва;
- розширення культурної інфраструктури села.

До участі в розробленні «Програми діяльності з розвитку культури» залучають інші центральні органи виконавчої влади, у

компетенції яких виконання завдань у сфері культури, зокрема центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування державної політики з освіти та науки, економічного й соціального розвитку та інші.

В Україні гарантована можливість утворення різних за формою власності й видами діяльності закладів культури: театрів, концертних організацій, філармоній, культурних центрів, продюсерських агентств, професійних мистецьких колективів, кіностудій, кіно-, відеопрокатних закладів, видавництв, музеїв, архівів, заповідників, художніх галерей (виставок), бібліотек, клубних, навчальних закладів культури й мистецтва, початкових спеціалізованих мистецьких навчальних закладів (шкіл естетичного виховання) та студій, кінотеатрів, цирків, парків культури й відпочинку, архітектурних, дизайнерських, рекламних, реставраційних центрів і майстерень тощо.

Заклади та працівники культури вільно розповсюджують і популяризують із додержанням вимог законодавства твори літератури й мистецтва, самостійно визначають репертуар, програми, зміст і форми гастрольно-концертної, виставкової, бібліотечно-інформаційної та іншої діяльності у сфері культури.

Їх завдання:

- збереження культурних цінностей на території України, охорона культурної спадщини, захист історичного середовища;

- збереження Музейного фонду України, Державного бібліотечного фонду, Національного архівного фонду, фільмофонду, їх постійне поповнення сучасними творами мистецтва, продукцією вітчизняного книговидавництва, кінематографа, аудіовиробництва; функціонування й розвиток мережі музеїв, архівів, бібліотек, початкових спеціалізованих мистецьких навчальних закладів (шкіл естетичного виховання й студій), клубів, кінотеатрів, кіно-, відеопрокатних підприємств, об'єднань, заповідників, реставраційних закладів державної та комунальної власності;

- збереження нематеріальної культурної спадщини, зокрема традиційної народної культури, мов, діалектів і говірок, фольклору, традицій, звичаїв та обрядів, народних художніх промислів і ремесел, історичних топонімів тощо.

Унікальні культурні цінності, що мають виняткове історичне, художнє, наукове та інше культурне значення для формування вітчизняного культурного простору й визначають

внесок українського народу у всесвітню культурну спадщину, вважають об'єктами національного культурного надбання й заносять до Державного реєстру національного культурного надбання. Порядок реєстрування й обліковування об'єктів національного культурного надбання визначає Кабінет Міністрів України.

Держава створює умови для провадження професійної творчої діяльності у сфері літератури, театрального, музичного, хореографічного, циркового, образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва, музейної справи, архітектури, кінематографії, журналістики, інформаційної, дизайнерської, науково-дослідної, реставраційної та іншої діяльності, спрямованої на розвиток культури.

Суб'єктами професійної творчої діяльності на індивідуальній і колективній основі є професійні творчі працівники, колективи й спілки.

Із метою задоволення потреби громадян у мистецькому аматорстві, створення умов для їх дозвілля органи виконавчої влади та місцевого самоврядування формують базову мережу закладів культури (клубних закладів, культурних центрів, парків культури й відпочинку, центрів народної творчості тощо), засоби масової інформації та надають їм фінансову підтримку, а також сприяють створенню недержавних закладів культури, клубів, мистецьких аматорських об'єднань, гуртків, студій за інтересами й провадженню ними діяльності.

Заклади культури можуть одночасно з основною діяльністю провадити господарську діяльність, що приносить прибутки, якщо це не забороняє закон і така діяльність відповідає меті, з якою вони створені. Прибутки від цієї діяльності оподатковуються на загальних підставах згідно із законодавством.

Органи виконавчої влади й органи місцевого самоврядування сприяють діяльності неприбуткових закладів культури. Для неприбуткових закладів культури, освіти сфери культури, а також фізичних і юридичних осіб, що надають благодійну допомогу неприбутковим закладам культури, створюють сприятливий режим оподаткування, передбачений податковим законодавством. Громадські організації (професійні, творчі спілки, товариства, фонди, асоціації тощо) беруть участь у реалізуванні державної політики у сфері культури відповідно до законодавства. Громадські організації мають право самостійно й

на договірній основі утворювати благодійні організації для фінансування культурних програм розвитку літератури й мистецтва, підтримання талантів і творчих починань, вирішення соціальних і побутових проблем професійних творчих працівників.

Із метою представлення й захищення інтересів професійних творчих працівників та аматорів держава залучає представників культурно-мистецької громадськості до підготовки проектів нормативно-правових актів, презентування України в різних сферах міжнародного культурного життя, забезпечує надання інформації, необхідної для виконання завдань, визначених статутами (положеннями) закладів культури.

Держава сприяє міжнародному культурному обміну, співробітництву закладів культури, професійних творчих працівників, працівників культури України із зарубіжними партнерами. Заклади культури незалежно від підпорядкування, форми власності й організаційно-правової форми, професійні творчі працівники, окремі громадяни мають право самостійно укладати договори (контракти) з іноземними фізичними та юридичними особами про форми співробітництва, брати участь у роботі відповідних міжнародних організацій і фондів, провадити зовнішньоекономічну діяльність у сфері культури відповідно до законодавства.

Держава піклується про задоволення національно-культурних потреб українців, які проживають за межами країни, зокрема сприянням проведенню культурно-мистецьких заходів за кордоном, відкриттю й діяльності українських національних культурних центрів і національних освітніх закладів в інших країнах.

6.5 Ризики та стратегії їх обмеження як провідна концептуальна засада інновацій у менеджменті соціокультурної діяльності

Упродовж розвитку окремої людини, у її індивідуальній «долі» за законами статистики ймовірний такий збіг обставин, потенційно здатний призвести до небажаних для її існування результатів. Такий збіг обставин – *ситуація ризику* в

індивідуальному бутті. Також можна вжити поняття «соціокультурні ризики».

Під терміном «ризик» розуміють таку ситуацію в існуванні окремого індивіда чи соціальної групи, у якій за певних умов імовірно утворення небажаних явищ і подій, що об'єктивно й суб'єктивно оцінюють як такі, що знижують якість буття, загрожують життєдіяльності та розвитку. «Фактори ризику» – такі явища й події, що є передумовою:

- погіршення фізичного стану людини (відхилення показників здоров'я від нормативних);
- погіршення чи втрати її біогенетичних, фізіологічних, нейрофізіологічних, біопсихічних здатностей і здібностей;
- руйнування умов природного середовища;
- погіршення стану соціального середовища;
- відсутності достатніх параметрів матеріально-економічного, політичного, правового середовища для задоволення потреб індивіда чи соціальної групи;
- погіршення (відсутності) умов для культурного (духовного) розвитку індивіда, соціальної групи; унеможливлення освіти, навчання, виховання, самовдосконалення, самореалізації.

Факторами соціокультурного ризику для людської життєдіяльності й розвитку можуть бути природні (екологічні), техногенні, соціально-економічні, соціально-політичні, соціокультурні, соціально-психологічні події та явища.

Останніми десятиріччями зростає об'єктивна потреба в розробленні ефективних методів упорядкування, планування й контролювання життєдіяльності людства в глобальному масштабі. Уже глибоко усвідомлено, що більшість ризиків сучасного планетарного існування пов'язані не лише з об'єктивними властивостями природного середовища. Ще більше вони залежить від суб'єктивного змісту й практичних форм ставлення людства до світу, тобто до природного й соціокультурного простору свого життя. Ризики як суб'єктивні утворення існують майже в усіх видах суспільної життєдіяльності: економіці й політиці, сфері правових відносин, освіті та вихованні, розвитку культури, мистецтва, моралі. Людство сприймає ризики, створені «власноруч», як «аномалії», нерозумні й протирозумні деструктивні явища, спрямовані проти інтересів прогресу, що сприяють зростанню хаосу, руйнуванню, занепаду соціального буття. Негативне оцінювання виявів штучно

створених передумов і ситуацій ризику загострюється тому, що їх наслідки торкаються все більшої кількості осіб, стають усе більше трагічнішими. Майже кожна ситуація ризику має тенденцію переростання в регіональну чи глобальну екологічну, політичну, соціальну катастрофу.

Значуща причина зростання зацікавленості до вивчення механізмів і закономірностей утворення ситуацій ризику в життєдіяльності системи «людина – соціум» – підвищення потреби сучасної людини в самопізнанні. Водночас сьогодні актуальне не скільки поширення абстрактних дискусій про душу й тіло, дух і діяльність, стільки масове оволодіння прикладними технологіями індивідуального самореалізування у власному житті, шукання й розбудовування шляху до успіху, проектування засобів самоорганізування, самоконтролювання, самовдосконалення тощо. Ми вважаємо, що живемо в час актуалізування соціального й культурологічного знання в широкому значенні цього поняття та його перетворення на необхідний змістовий компонент свідомості, світогляду й практичного світовідношення кожного сучасника.

Формування індивідуальної стратегії подолання ризиків власного існування, у житті близьких, членів сім'ї, дітей, кожен упродовж свого особистого становлення, дорослішання повинен усвідомити як проблему й практичне завдання. Формування індивідуальної стратегії подолання ризиків – складова індивідуального життєвого проекту – «Я-концепції».

Поняття стратегії у вирішенні будь-якого складного завдання означає генеральний план, проект, відповідно до якого розгортається система індивідуальної й соціальної діяльності суб'єкта, який прагне досягнути мети. Стратегія – зовнішня форма організації діяльності, засобами якої суб'єкт намагається задовольнити свої потреби та інтереси. Стратегію розробляють свідомо й цілеспрямовано. Вона містить у собі соціально-політичні, соціокультурні, соціально-комунікативні, соціально-педагогічні технології, засоби впливу на людей і події, форми та знаряддя впливу тощо.

Опанувати теоретичні уявлення про закономірності життєдіяльності сучасної людини в соціумі й механізми утворення ризиків соціального та індивідуального буття повинен кожний фахівець, який одержує вищу освіту. А для фахівців із менеджменту соціокультурної діяльності це знання принципово важливе. Фахівець у галузі культури повинен застосовувати

сучасні теоретичні й прикладні культурологічні, соціально-антропологічні, соціально-психологічні знання у сфері практичного розроблення інноваційних технологій подолання ризиків у життєдіяльності різних соціальних і професійних груп, вікових категорій клієнтів.

Вивчення ризиків і розроблення стратегій їх обмеження – продуктивний методологічний підхід наукового дослідження соціокультурних феноменів та обґрунтування інноваційних соціокультурних технологій.

Рекомендована література до розділу 6

1. Азарова Т. В. Соціальні технології : посібник. Ч. 1 / Т. В. Азарова, Л. К. Абрамов. – Кіровоград : Інститут соціокультурного менеджменту, 2005 . – 104 с.

2. Азарова Т. В. Соціальні технології : посібник. Ч. 2 / Т. В. Азарова, Л. К. Абрамов. – Кіровоград : Інститут соціокультурного менеджменту, 2005 . – 108 с.

3. Асаинова М. В. Профессиональная компетентность менеджера социально-культурной деятельности: учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по специальности 071401 «Социально-культурная деятельность» / М. В. Асаинова ; Моск. гос. ун-т культуры и искусств. – Москва : МГУКИ, 2007. – 109 с.

4. Білуха М. Т. Методологія наукових досліджень : підручник / М. Т. Білуха. – Київ : АБУ, 2002. – 226 С.

5. Вайсеро К. И. Социально-культурная деятельность : учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по специальности 071401.65 «Социально-культурная деятельность» / К. И. Вайсеро, В. Н. Осташкин ; под ред. К. И. Вайсеро. – Москва : Московский городской университет управления Правительства Москвы, 2009. – 270 с.

6. Васильева Г. А. Социально-культурная деятельность : учеб. пособие / Г. А. Васильева ; Междунар. ун-т бизнеса и новых технологий. – Ярославль : Ин-т культуры и соц. отношений МУБиНТ, 2005. – 159 с.

7. Васильєва О. В. Специфіка соціокультурного феномену науково-педагогічної діяльності викладача ВНЗ [Електронний ресурс] / О. В. Васильєва // Культура України. – 2012. – Вип. 39. – С. 113–122. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ku_2012_39_17.

8. Владимирив О. А. Технология [Электронный ресурс] / О. А. Владимирив, А .А. Пархоменко // Большая советская энциклопедия. – Режим доступа : <http://slovari.yandex.ru/dict/bse/article/00078/94100.htm?text>.

9. Дегтяр А. О. Методологічні підходи до побудови системи інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності організації соціокультурної сфери [Електронний ресурс] / А. О. Дегтяр // Вісник Харківської державної академії культури. – 2015. – Вип. 46. – С. 62–71. – (Серія «Соціальні комунікації»). – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/haksk_2015_46_9.

10. Діяльність будинків культури по задоволенню потреб територіальних громад : звіт за результатами дослідж. / кер. дослідн. групи – Абрамов Л. К ; Ін-т соціокультурного менеджменту. – Кіровоград : ІСКМ, 2010. – 64 с.

11. Дмитренко Т. О. Особливості підготовки магістрів з менеджменту соціокультурної діяльності: парадигмальний аналіз [Електронний ресурс] / Т. О. Дмитренко // Культура України. – 2013. – Вип. 42 (1). – С. 88–97. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ku_2013_42\(1\)_15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ku_2013_42(1)_15).

12. Долженкова М. И. Социально-культурное проектирование : учебное пособие для студентов специальности «Социально-культурная деятельность» / М. И. Долженкова ; Тамб. гос. ун-т им. Г. Р. Державина. – Тамбов : Першина, 2005. – 151 с.

13. Дутковський І. Соціокультурні та ціннісні чинники інноваційної діяльності [Електронний ресурс] / І. Дутковський // Людинознавчі студії. Філософія. – 2013. – Вип. 28. – С. 30–44. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Lstudf_2013_28_5.

14. Екологія культури : програма для студ. спец. 7.020108 «Менеджмент соціокультурної діяльності» / уклад. Т. Б. Борисова та ін ; Державна академія керівних кадрів культури та мистецтв. – Київ : ДАККМ, 2002. – 13 с.

15. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за ред. І. Д. Звєревої. – Сімферополь : Універсум, 2012. – 536 с.

16. Жарков А. Д. Теория и технология культурно-досуговой деятельности : учебник : для студентов высших учебных заведений по специальности «Социально-культурная деятельность» / А. Д. Жарков ; Моск. гос. ун-т культуры и искусств. – Москва : МГУКИ, 2007. – 479 с.

17. Жорнова О. І. Студент як суб'єкт соціокультурної діяльності: перевизначення завдань педагогічного впливу [Електронний ресурс] / О. І. Жорнова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 2012. – Вип. 17. – С. 93–97. – (Серія 16 «Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики»). – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_016_2012_17_24.

18. Жорнова О. І. Формування студентів суб'єктами соціокультурної діяльності: освітньо-філософські засади моделювання образу педагогічного впливу [Електронний ресурс] / О. І. Жорнова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2006. – Вип. 26. – С. 74–83. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpvgvzdia_2006_26_10.

19. Закон України «Про вищу освіту» [Електронний ресурс] : за станом на 01.01.2018 / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

20. Закон України «Про культуру» [Електронний ресурс] : за станом на 14.12.2010 / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2778-17>.

21. Касаткина С. А. Основы профессиональной деятельности менеджера социокультурной сферы : учеб. пособие / С. А. Касаткина ; Московский гос. ун-т культуры и искусств. – Москва : МГУКИ, 2001. – 102 с.

22. Киселева Т. Г. Социально-культурная деятельность : учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по направлению подготовки «Социально-культурная деятельность» и специальности «Социально-культурная деятельность» / Т. Г. Киселева, Ю. Д. Красильников. – Москва : МГУКИ, 2004. – 539 с.

23. Ковальчук А. С. Социально-культурная деятельность как феномен социального образования / А. С. Ковальчук ; Рост. гос. пед. ун-т. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского университета, 2005. – 157 с.

24. Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе / Тадеуш Котарбинский. – Москва : Экономика, 1975. – 271 с.

25. Креативні та комунікативні технології : програма для студентів спец. 7.020108 «Менеджмент соціокультурної діяльності» / уклад. Н. А. Жукова ; Державна академія керівних кадрів культури та мистецтв. – Київ, 2004.

26. Кучина Н. І. Роль маркетингу в діяльності організацій соціокультурної сфери [Електронний ресурс] / Н. І. Кучина // Культура України. – 2015. – Вип. 48. – С. 128–138. – (Серія «Культурологія»). – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kukl_2015_48_14.

27. Лисакова І. Індивідуально-психологічні передумови підготовки менеджера соціокультурної діяльності [Електронний ресурс] / І. Лисакова // Вісник Інституту розвитку дитини. – 2013. – Вип. 28. – С. 158–162. – (Серія «Філософія, педагогіка, психологія»). – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vird_2013_28_33.

28. Локшин В. С. Формування лідерських якостей майбутніх менеджерів соціокультурної діяльності в контексті процесу модернізації вищої освіти [Електронний ресурс] / В. С. Локшин // Духовність особистості. – 2013. – Вип. 1. – С. 109–120. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2013_1_13.

29. Малков Д. Ю. Діяльність клубів як соціокультурна умова оптимального впливу на соціалізацію молоді у сфері дозвілля [Електронний ресурс] / Д. Ю. Малков // Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. – 2013. – Вип. 110. – С. 92–101. – (Серія «Педагогічні та історичні науки»). – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzped_2013_110_16.

30. Марцин В. С. Основи наукових досліджень [Електронний ресурс] : навч. посібник // В. С. Марцин, Н. Г. Міценко, О. А. Даниленко

та ін. – Львів : Ромус-Поліграф, 2002. – 128 с. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-book-162.html>.

31. Мезецька К. Ю. Теоретичний підхід до ролі брендингу в маркетинговій діяльності підприємств соціокультурної сфери (СКС) [Електронний ресурс] / К. Ю. Мезецька // Формування ринкових відносин в Україні. – 2013. – № 11. – С. 186–190. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/frvu_2013_11_41.

32. Милютина Н. Р. Социально-культурное проектирование : учебно-методическое пособие для студентов высших учебных заведений по специальности 071401 «Социально-культурная деятельность» / Н. Р. Милютина, Л. П. Сарычева ; Гос. образоват. учреждение «Волгоградский гос. ин-т искусств и культуры». – Волгоград : Волгоградское научное изд-во, 2008. – 136 с.

33. Мозговий Л. І. Соціум як життєвий світ людини. Індивід у соціальних структурах / Л. І. Мозговий, І. В. Бичко, Р. О. Додонов та ін. // Філософія. Кредитно-модульний курс : навч. посіб. / за ред. Р. О. Додонова, Л. І. Мозгового. – Київ : Центр учбової літератури, 2009. – 456 с.

34. Новикова Г. Н. Технологические основы социально-культурной деятельности : учебное пособие для студентов высших учебных заведений по специальности «Социально-культурная деятельность» / Г. Н. Новикова. – Москва : МГУКИ, 2004. – 174 с.

35. Оленіна О. Ю. Концепція підготовки менеджерів соціокультурної діяльності в умовах формування суспільства знань [Електронний ресурс] / О. Ю. Оленіна // Культура України. – 2013. – Вип. 42 (2). – С. 41–49. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ku_2013_42\(2\)_11](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ku_2013_42(2)_11).

36. Полянничко О. Комунікативна професійна компетентність як умова взаємодії аніматора з клієнтом у процесі соціокультурної діяльності [Електронний ресурс] / О. Полянничко, А. Чернякова // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2016. – № 3. – С. 320–326. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2016_3_42.

37. Солоха Д. В. Моделювання системи оцінки ефективності менеджменту соціокультурної діяльності [Електронний ресурс] / Д. В. Солоха, Н. Л. Сапельнікова // Менеджер. – 2016. – № 2. – С. 33–41. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzhm_2016_2_6.

38. Социально-культурная деятельность: поиски, проблемы, перспективы : сб. ст. / науч. ред. Т. Г. Киселева и др. ; Московский гос. ун-т культуры и искусств ; Научно-исследовательская лаборатория социокультурных инноваций. – Москва : МГУКИ, 2000. – 85 с.

39. Філіна А. П. Культурний простір: основні його види та культурна діяльність суспільства щодо задоволення соціокультурних потреб громадян [Електронний ресурс] / А. П. Філіна // Культурологія. Філологія. Музикознавство. – 2016. – Вип. 1. – С. 82–86. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/mvkfm_2016_1_18.

40. Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень [Електронний ресурс] : навчальний посібник // Г. С. Цехмістрова. – Київ : Слово, 2003. – 240 с. – Режим доступу : <http://www.infolibrary.com.ua/books-book-96.html>.
41. Чекштуріна В. М. Формування комунікативної компетентності менеджерів соціокультурної діяльності [Електронний ресурс] / В. М. Чекштуріна // Вісник Харківської державної академії культури. – 2015. – Вип. 46. – С. 161–169. – (Серія «Соціальні комунікації»). – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/haksk_2015_46_19.
42. Чернилевский Д. В. Дидактические технологии в высшей школе / Д. В. Чернилевский. – Москва : Юнити, 2002. – 437 с.
43. Шиян А. А. Руководство по социальным технологиям [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.socotech.narod.ru.
44. Шостак В. М Соціокультурний розвиток людства : робоча навч. прогр. та метод. рек. / В. М. Шостак. – Луцьк : РВВ Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. – 39 с.
45. Ярошенко Н. Н. История и методология теории социально-культурной деятельности : учебник для магистрантов, обучающихся в Рос. Федерации / Н. Н. Ярошенко. – Москва : МГУКИ, 2007. – 359 с.

РОЗДІЛ 7

РОЗМАЇТТЯ НОВІТНІХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ У ГАЛУЗІ МЕНЕДЖМЕНТУ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

7.1 Сучасні концепції системного аналізу соціокультурних феноменів

Загальна теорія систем – це інноваційне утворення методологічного мислення середини ХХ ст. Її засновник – американський учений Л. фон Берталанфі, біолог за освітою. Він установив, що система – це будь-який об'єкт, що існує в Усесвіті. Усі системи мають загальні властивості: *цілісність* (неможливість відділити від системи окремий елемент чи функцію), *еквіфінальність* – передзаданість кінцевого результату або форми, у якій повинні існувати системи цього типу відповідно до власного розвитку. Усі системи містять у собі внутрішні елементи, що є їх підсистемами. Зв'язки елементів утворюють структуру, у якій кожний елемент має власну функцію (призначення або роботу, що він повинні виконувати). Існують різні типи систем: відкриті, закриті, прості, складні, багаторівневі, однорівневі системи, що розвиваються й не розвивається, а також лінійні та нелінійні.

- Відкриті системи мають умови для доступу в них речовини, енергії та інформації.
- Повністю закриті системи неможливі, тому існують лише як наукове абстрактне припущення.
- Складні системи – ті, що містять у собі підсистеми як власні елементи.
- Прості системи не мають підсистем. Але в природі структурна складність системних об'єктів невичерпана. Тобто реально існування «абсолютно простих систем» неможливе.
- Багаторівневі системи – такі, на життєдіяльність і розвиток яких впливають закони існування підсистем у їх складі.
- Однорівневі системи – ті, що існують за законами лише однієї з власних підсистем, а всі інші не мають значення.
- Лінійні системи рухаються й розвиваються лише в одному напрямку. Єдиний можливий «вектор» їх руху можна зобразити на графіку як нерозривну пряму лінію.
- Інтегративний напрям процесів руху й розвитку поєднує багато змінних векторів.

Для дослідника завжди існує проблема передбачення причин зміни вектора руху такої системи та його наслідків. Здебільшого нелінійні системи надто складні для продуктивного наукового пізнання. Точніше, успішні лише ретроспективне пізнання й моделювання варіантів майбутніх форм системного існування «за аналогією» з уже відомими системами, що колись існували. Перспективне пізнання й проектування розвитку утруднені й зазвичай малорезультативні.

Суспільство, культурне розмаїття, сама людина як суб'єкт біологічної, соціальної, культурної життєдіяльності мають усі ознаки складних багаторівневих нелінійних відкритих систем.

Сам Л. фон Берталанфі до кінця життя сподівався на успіх розроблення математичного обґрунтування загальної теорії систем. Наявність математичного апарату цієї теорії була б корисною засадою моделювання розвитку складних нелінійних систем. Над цим завданням працювали десятки математиків у різних державах світу, але виконати його не вдалося.

Проте в результаті широкої популяризації ідей загальної теорії систем, засвоєння її понятійного апарату філософи, кібернетики, автори численних теорій комунікації, лінгвісти, представники інженерних дисциплін, історики, біологи, фізики та ін. ще в 60–80-ті рр. ХХ століття розробили комплекс уявлень, що одержав назву «системного аналізу» («системного підходу»). Він не має математичного апарату, але його застосовують у лінгвістичних, етнологічних, історичних, культурологічних, соціологічних, педагогічних, екологічних дослідженнях.

Системний аналіз як методологія соціально-гуманітарного чи культурологічного дослідження містить у собі декілька концептуальних позицій:

- концепцію генетичного аналізу;
- концепцію еволюційного аналізу;
- концепцію історичного аналізу;
- концепцію структурного аналізу;
- концепцію функціонального аналізу.

Кожна з цих складових методології системного аналізу мала прибічників, відображена у відповідних публікаціях. Кожну з них розробляли впродовж декількох десятиліть.

На сьогодні застосування методологічних підходів системного аналізу – аксіоматична вимога будь-якого наукового дослідження з проблем культурології, теорії соціальної комунікації, соціології, політології, соціальної педагогіки й т. д.

Цю вимогу реалізують як послідовність дослідницьких аналітичних процедур, за допомогою яких розкривають предмет дослідження:

- усі об'єкти є системами, тому їх потрібно розглядати як системи;
- у кожній системі необхідно вивчати її елементи, структуру та функції;
- кожна система має попередні форми існування – передумови й детермінанти утворення; їх розкриття – вимога генетичного аналізу культурних і соціально-гуманітарних об'єктів;
- кожна система має довгий шлях власного розвитку, тому потрібно вивчати її генезу (походження, передумови утворення й ранні форми існування);
- відображення еволюції предмета дослідження (шляхів поступового розвитку та його механізмів);
- вивчення історії розвитку предмета (окремих найбільш значущих етапів і форми його існування, що якісно змінюються впродовж розвитку).

7.2 Концептуальні положення синергетики в методології дослідження соціокультурних процесів

Термін «синергетика» з'явився в науковому вжитку (спочатку лише в лексиконі природознавців) у перші десятиліття ХХ ст. Англійський нейрофізіолог Е. Шеррингтон застосував його для позначення інтегрованої взаємодії фізіологічних і нервових функцій організму. Він «вигадав» його як щось дуже корисне для поглиблення уявлень про загальні зв'язки в складних природних об'єктах.

Це слово – «абсолютний» неологізм, тобто його не існувало в природній давньогрецькій мові та латині. Етимологія слова «синергетика»: «sin» (давньогрецьк.) – сумісно, разом; «ergon» – зусилля, енергія. Отже, внутрішній смисл слова – «поєднання зусиль». Після опублікування праці Шеррингтона нове слово багато років не популяризували.

Лише в 1978 р. німецький фізик і математик Гербарт фон Хакен видав монографію «Синергетика», у якій розробив математичний апарат синергетичного вивчення складних багаторівневих нелінійних систем, що розвиваються.

У 1987 р. бельгійський фізик та хімік, лауреат Нобелівської премії Ілля Пригожин у співавторстві зі своєю асистенткою Ізабель Стенгерс опублікував працю «Порядок із хаосу», у якій проаналізував основні методологічні ідеї синергетичного мислення й довів світоглядний зміст синергетики. У цій публікації взагалі немає математичного апарату та наведені дуже прості природознавчі приклади дії синергетики у фізичних, хімічних, космологічних процесах тощо. Мета авторів цієї праці – популяризування ідей і методологічних підходів синергетики, тому мова публікації переважно узагальнювально-філософська й водночас дуже зрозуміла, підкріплена переконливими прикладами з продемонстрованими процесами синергійного розвитку складних багаторівневих систем.

Усесвіту властиві два основні стани: хаос і порядок. Із хаосом пов'язане руйнування, утрата високої якості існування системи. Порядок – показник високої якості системи, її поступового й прогресивного розвитку. Розбудовування системи пов'язане з утворенням нових елементів і структурних зв'язків, оновленням функцій. Дослідник сприймає його як зростання порядку. Але впродовж розвитку водночас руйнуються певні застарілі її елементи, неефективні структури, утрачаються непотрібні функції. Отже, розбудовування й руйнування, деструкція та конструювання нерозривно пов'язані як прагнення до «порядку» й «хаосу» під час реального розвитку будь-якої природної чи соціальної системи.

Саме завдяки публікації І. Пригожина й І. Стенгерс тезаурус сучасної методології поповнився такими поняттями, як синергетика, хаос, порядок, хаотичне середовище, упорядковане середовище, саморозвиток, самоорганізація, резонанс у природі, резонансні впливи як механізм розвитку чи руйнування систем, загальність та одноманітність явищ резонансу у фізичному, хімічному, соціальному середовищах; середньостатистична одноманітність систем; відхилення від середньостатистичної одноманітності; створення порядку як нової просторово-часової макроструктури, дисипація, дисипативні структури; дисипація як хаос на мікрорівні, розсіювання енергії, її перехід у менш упорядковані форми існування; дисипація як руйнівальний фактор, що «вбирає залишкове», спрощує розмаїття, створює нову структуру в нелінійній відкритій системі; лінійний розвиток; нелінійний розвиток; нестабільність як основа розвитку, конструктивне начало в зміні стану систем; збуджений стан

середовища як умова розвитку; біфуркація як момент якісного стрибка до нового стану системи; збуджене середовище як поле векторів нелінійного розвитку; флуктуація, фрактали, аттрактори.

Більшість систем у Всесвіті, природі й суспільстві *статистичні*. Статистична система – така, у якій неможливо підрахувати точну кількість її підсистем, елементів, структурних зв'язків. Ці системи занадто великі для цілісного оглядання спостерігачем або науковим дослідником.

Ті системи, у яких можна визначити точну кількість складових, називають *стохастичними*. У стохастичних системах чітко простежуються всі закони існування й розвитку. У статистичних системах ці закони можна описати лише приблизно, умовно. Приклади відображення законів статистичних систем у таких науках, як соціальна статистика, соціологія, демографія, соціальна педагогіка тощо.

Самоорганізація – це природні процеси зміни й розвитку в складних багаторівневих нелінійних відкритих системах, що відбуваються за рахунок внутрішніх умов без будь-якого зовнішнього втручання. Засновники сучасної синергетики довели, що самоорганізація в будь-якій природній чи соціальній системі відбувається за законами фізичного резонансу. Резонанс – це слідування одного відносно вільного елемента системи шляхом, уже пройденим найближчим до нього елементом, унаслідок елементарних енергетичних та інформаційних зв'язків.

Резонанси постійно відбуваються в соціальних взаємодіях, людських відносинах. Приклади: засвоєння соціокультурних регулятивів, культурне наслідування, навчання, наслідування у сфері надлишкових матеріальних запитів (мода, споживацькі запити масифікованої особистості), розповсюдження нових знань, релігійних, моральних ідей тощо.

Унаслідок резонансів зростає рівень порядку в системах, що розвиваються. Приклад: діяльність будь-якого колективу (дитячого, учнівського, студентського чи виробничого) розвивається за законами резонансу. Якщо резонансні процеси передавання розпоряджень, їх усвідомлення окремими членами колективу, зростання рівня готовності до їх виконання, поширення переконань про необхідність дисципліни, спільної діяльності з вирішення загальних завдань і досягнення єдиної мети не відбуваються, немає й колективу. У такому разі педагог працює з окремими особами, індивідуально примушуючи їх до

виконавчої дисципліни, що значно складніше. Внутрішнім змістом педагогічної концепції А. С. Макаренка була ідея створення й постійного посилення конструктивних резонансних механізмів у спільноті проблемних підлітків. Розвиток таких механізмів давав можливість перетворювати спільноту хуліганів на колектив цивілізованих учнів.

Отже, колектив від неорганізованого натовпу чи деструктивної (антисоціальної) спільноти відрізняється спрямованістю внутрішніх резонансних процесів: просоціальний колектив у результаті сформованих і закріплених «правильних» («здорових», як зазначав А. С. Макаренко) міжособистісних впливів сам себе дисциплінує й спрямовує на конструктивну діяльність.

Але резонансні процеси є також і механізмами руйнування порядку, зростання хаосу в будь-якій соціальній та культурній системі. Наприклад, коли учнівський колектив організовує груповий «прогул» уроків, рішення не з'явитися в школу спочатку пропонують окремі учні. Інші не скільки підтримують деструктивне рішення, стільки «заражаються» ним під впливом авторитетних лідерів. Будь-яку «ідею», деструктивну чи конструктивну, один учень передає іншому, наче «телефонною лінією».

Синергетична методологія пов'язана з уживанням специфічних наукових термінів, таких як біфуркація, флуктуація, фрактали, аттрактори. Усі вони запозичені з природничих наук (фізики й хімії), але їм надали поширеного, універсально-філософського значення для застосування в галузі дослідження законів саморозвитку нелінійних систем.

Поняття *біфуркації* збігається з поняттями «кризового періоду», «зламу» розвитку соціуму чи людини. Результат кризи завжди проблемний і залежить від багатьох умов та обставин протікання розвитку. Г. Гегель у своїй системі методологічних уявлень біфуркацію в русі соціокультурної системи описував як «стрибок» у розвитку, «момент переходу від старої якості об'єкта до нової».

Під час біфуркації відбувається завершення кількісного розвитку об'єкта, досягнення ним певної межі, після якої кількісне зростання неможливе. Проте необхідне або припинення розвитку й існування об'єкта, його руйнування, або набуття ним нових властивостей, тобто перетворення на новий об'єкт. Новий напрямок розвитку, тип існування, обрання способу

життєдіяльності соціальною системою чи людиною синергетики називають *флуктуацією*. Тобто флуктуація – це буквально «оновлення», перетворення системи на щось нове, інше, чого раніше не було.

Оскільки соціальні системи й людина – нелінійні системи, результати біфуркацій у їх розвитку завжди багатоваріантні й складні для наукового передбачення. Нові форми (чи «якісні рівні») існування людини й соціуму, утворені після завершення біфуркації, називають *фракталами*, тобто «новоутвореннями». Флуктуації в кожній системі неочікувані й малодоступні для наукового спостереження та пізнання. Унаслідок цього їх новоутворення – фрактали – неповторювані й навіть в однорідних системах завжди мають свою специфіку.

Аттрактори – це нормативні моделі системи, потенційно здатні утворитися впродовж синергійного саморозвитку складної нелінійної системи. Але їх утворення можливе лише за наявності всіх необхідних умов: внутрішніх і зовнішніх, об'єктивних та суб'єктивних. У науковому знанні аттрактори здебільшого описані як теоретичні абстракції. На рівні буденної свідомості існують ідеали, мрії, що містять у собі уявлення про цілком досконалі об'єкти: утопія комуністичного суспільства (абсолютна економічна рівність усіх членів соціуму, максимальна свобода для саморозвитку особистості, абсолютна соціальна справедливість), ідеали краси, усебічно розвиненої та гармонійної людини, мрія про максимальне задоволення потреб, уявлення про «абсолютне» щастя тощо.

7.3 Імплікація когнітивного аналізу процесів і продуктів соціокультурної діяльності

Методологію когнітивного аналізу феноменів соціокультурної життєдіяльності людства, окремих культурних артефактів часто вважають такою, що прийшла в нашу науку з досліджень західних учених. Дійсно, у ХХ ст. на підґрунті концепцій гештальтпсихології (М. Вертгеймера, В. Келера, К. Коффки) та «теорії поля» К. Левіна розвинулися численні напрями дослідження орієнтаційної й продуктивної діяльності людини, базуючись на індивідуальних когнітивних структурах

(дослідники: Дж. Бруннер, Л. Фестінгер, Ф. Хайдер, Т. Ньюком, Ч. Осгуд, С. Аш, Д. Креч, Р. Кранчфілд, Р. Абельсон та ін.).

Провідною засадою розвитку когнітивістики як цілісного напрямку людинознавства й культурології є уявлення про те, що визначальна риса людини – її когнітивні здібності та надбання. Терміни «когніція» і «когнітивний» походять від лат. «cognitio», що означає пізнання, розпізнання, ознайомлення. Когнітивна діяльність – це не якийсь окремих вид почуттєвого чи раціонального пізнання, і не просто людська цікавість, а, навпаки, загальна якісна й істотна характеристика особистості. Когнітивні характеристики (здатності) – це сукупність ознак активного суб'єкта, засвоєних орієнтуванням, адекватним розпізнаванням об'єктів, їх оцінюванням, вибиранням способів взаємодії з ними та впливу на них [18, с. 200].

Цю провідну засаду, що має не просто методологічне, а й світоглядно-ідеологічне значення для поступового та дуже продуктивного розвитку міцного когнітивістського напрямку досліджень і всіх численних напрямів когнітивного аналізу, розкривають крізь такі концептуально важливі твердження:

- когнітивні структури – індивідуальне надбання особи, накопичувані з життєвим досвідом;
- когнітивні структури унікальні щодо змісту, вони є засадами неповторного креативного ставлення до природного, соціального й культурного середовищ;
- із когнітивних структур утворюються основні типологічні ознаки особисті.

Але у вітчизняному людинознавстві й культурології останніми десятиліттями ХХ ст. розвинулися власні методологічні підходи до вивчення визначних пізнавально-практичних структур соціокультурного буття. Унаслідок відомих ідеологічних обмежень їх розробники не називали себе когнітивістами, хоча й були такими за змістом своїх досліджень. До суто українських напрямів філософсько-антропологічного й філософсько-культурологічного аналізу когнітивістського змісту з концептуально-ідеологічним підґрунтям належать:

- напрям, пов'язаний з аналізуванням категоріальних структур світогляду, логіки, культури, пізнання, осмисленням категорій як універсальних інформаційних засад процесів мислення, соціальної практики, культурної творчості (П. В. Копнін, В. І. Шинкарук, Є. І. Андрос, М. О. Булатов, Н. М. Єсіпчук, С. Б. Кримський, А. Н. Лой);

○ напрям, пов'язаний із запереченням панівного в 70–90 роки у вітчизняній культурологічно-методологічній думці редуکتивного «діяльнісного підходу» та аргументуванням необхідності дослідження комплексних структур людського світовідношення (В. П. Іванов, В. А. Малахов, С. В. Пролеєв, В. Г. Табачковський, Є. К. Бістрицький, О. Ю. Щербина-Яковлева).

У своєму змістовому, онтологічному вимірі світовідношення – синтез світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння, світогляду – тобто всіх усвідомлюваних, підсвідомих і безсвідомих образів світу, а також усіх форм матеріального й ідеального практичного втілення моделей людської діяльності, що містять ці образи.

Когнітивна (інформаційна) взаємодія кожної живої системи зі світом проявляється як диференціювання інформації (розділення на окремі значущі сигнали) й подальше її інтегрування (поєднання з іншою значущою інформацією). Хоча інколи висловлюють судження, що нижчі форми рефлексії докільля «недиференційовані», «дифузні», тобто такі, у яких неможливо виділити й розрізнити будь-які сигнали, це цілковита нісенітниця, тому що «недиференційована» інформація – передумова негайної гибелі будь-якої живої істоти. На рівні біологічної (зоопсихічної) рефлексії диференційовану інформацію, що відображає властивості докільля, відтворюють у формі суб'єктивних образів. У цих образах виділяють нетотожність, особливості, різномірність, різноякісність предметів, що становлять середовище. Продуктування образів середовища – основна функція психіки вищих тварин і людини.

Паремія

«Проблема поведінки є зворотнім боком проблеми образу. Образ – це відображення зсередини організму його оточення, а поведінковий акт – це відображення в докільлі того, що існує всередині організму» **(К. Прибрам. «Мови мозку. Експериментальні парадокси та принципи нейропсихології»)**

Відповідно до системного аналізу й теорії інформації процес послідовного розвитку психічних інформаційних комплексів (програм, образів), що керують активністю живої системи, пов'язані відношеннями систем макро-, мезо- та мікрорівнів (надсистем і підсистем), і є утворенням «структур у

структурах». Ми вважаємо, що ця ідея дуже продуктивна в методологічному вимірі, тому що допомагає без утруднень з'ясувати особливості генези людського світовідношення й пояснити зв'язки його внутрішніх елементів, утворених на етапі тваринного (зоопсихологічного), доісторичного (антропогенетичного) та історичного (соціокультурного) розвитку. Більш зрозумілими стають також механізми забезпечення єдності й утворення протилежностей соціальних та індивідуальних фрагментів світовідношення.

Людська психіка як функціональна цілісність – система інформаційних взаємодій зі світом. Її завдання – створення *інформаційної моделі світу* чи комплексного «Образу світу». «Образ світу» (у широкому значенні цього поняття: як уся інтегрована єдність інформації, якою користується мозок людини) поєднує в собі «Образ світу» (у вузькому значенні це поняття означає відображення найближчого середовища, у якому існує людина, «ойкумени»), «Образ самого себе» та «Образ дії» (програм, згідно з якими людина здійснює діяльність). Сутність «Образу світу» та його інформаційні складові як моделі людської діяльності вивчали багато дослідників (Н. Вінер (1956 р.), А. Н. Колмогоров; А. І. Берг; Д. І. Дубровський (1980 р.) та ін.). Сутність інформаційної структури образів світу, що формулюють фахівці з природознавства, теорії інформації, кібернетики, філософії, психології, єдина. «Образ світу» – інформаційний комплекс (система) з власною структурою, що містить субмоделі окремих актів дії чи їх модусів (варіацій).

Паремія

«Образ або ідеальна модель світу – це «прототип спрямованої в майбутнє дії... Моделі – це високо спеціалізовані частини нашого технічного оснащення, специфічна функція яких – утворення майбутнього... Під моделлю я розумію не просто якусь сутність, а швидше спосіб дії, що відповідає цій сутності. Здебільшого модель нормативна та цілеспрямована» **(М. Вартовський. «Моделі. Репрезентація й наукове розуміння»)**

Складові «Образу світу» (як цілісного світоглядного утворення й внутрішнього змісту системи світовідношення):

- «Образ світу» (як особистісне надбання, єдність тих категорій і концептів, за допомогою яких відображене доступне середовище життєдіяльності);
- «Образ себе» («Я-концепція» в усіх її психічних проявах);
- «Образ діяльності» (програми, алгоритми, регулятиви; уміння й навички дії).

Отже, «картина світу» й світовідношення з інформаційного погляду тотожні.

«Образ світу» у вузькому значенні поняття – це відображення безпосередньо доступного для пізнання й практичної діяльності середовища, що є ойкуменою, тобто місцем перебування людства й окремої людини. Його складові:

- диференційовані образи окремих речей, так чи інакше пов'язаних із людською життєдіяльністю (*когнітивні компоненти*);
- оціночні судження щодо цих речей з огляду на їх здатності задовольнити потреби людини чи *аксіологічні* моделі (*від давньогрецьк. «axia» – цінність, «logos» – учення, знання*);
- відображення динаміки (руху, здатності змінюватися) речей, що є об'єктами людської зацікавленості;
- відображення речі, на яке спрямована майбутня активна діяльність як на свою мету (*сигніфікативний* компонент; *від лат. «significatio» – позначення, виділення*);
- позначення *критеріїв відбирання* (*давньогрецьк. «criterion» – засіб для вимірювання товару*) саме цієї речі як своєї мети, тобто її порівняння з іншими об'єктами з огляду на їх здатність до задоволення людських потреб [73, с. 24–34].

Паремія

«...Міра, якою ми вимірюємо, – наша сутність – не є незмінною величиною...» (Ф. Ніцше. «Людське, занадто людське»)

Зміст «образу світу» завжди *релятивний* (відносний). Він співвіднесений із особливостями індивіда, а також рисами суспільства, у якому сформований цей індивід, історичним ступенем його розвитку, накопиченим культурним багажем, рівнем розвитку науки, освіти та інших засобів соціальної комунікації, етнічними регулятивами тощо.

«Образ себе» ґрунтується на емоційних реакціях, наявних уже на етапі розвитку зоологічної психіки вищих

тварин, – відчуття стану «задоволений – незадоволений» (А. С. Батуєв, 1991 р.). Ці стани – філогенетична передумова утворення людської суб'єктивності (В. П. Тугарінов, 1971 р.). Змістове поле суб'єктивності, якому властиві динамічність, багатовимірність, біполярність та самоорганізація, виконує функції відображення, оцінювання й регулювання себе (Д. І. Дубровський, 1983 р.). Отже, основні функції «Образу себе» реалізують засобами інформаційних програм самоконтролювання, самоуправління, самопокладання, самопроекування.

Підкреслимо, що в психологічному знанні структура «Образу себе» менш вивчена, ніж у теорії інформації та кібернетиці, тому що для її психологічного дослідження доцільні лише два методичні прийоми: інтроспекція й опосередковане розшифрування «суб'єктивного кризю об'єктивного».

На будь-якому рівні розвитку людства емоції – внутрішній двигун усіх інших психічних процесів. Саме емоції забезпечують взаємодію претензивної системи із зовнішнім середовищем, виконуючи функцію регулювання процесів використання інформації й інтенсивності практичних реакцій.

Основні складові «Образу себе»:

- фіксація власного індивідуального існування, його відособленості, автономності, цілісності, наявності потреб та інтенцій активності, здатності до активності, спрямування до самозбереження;
- програма самоконтролювання, споглядання за станом себе як живої системи, концентрація сигналів про якість життєдіяльності: «задовільно – незадовільно»;
- програма самоуправління (модель адекватного реагування, що відповідає становищу об'єкта й середовища, у якому відбувається діяльність);
- програма захисту та самозбереження суб'єкта, продовження його життєдіяльності в просторі й часі: «Я існую, хочу й буду існувати»;
- свідомість і самосвідомість як констатація власного буття, відділення себе від іншого світу та протиставлення себе іншому світу (у розвинених соціокультурних формах існування «Образу себе»);
- самоідентифікація й самовизначення як складові свідомості;
- самооцінка;

- проєкція власного існування в найближчому й віддаленому майбутньому (переважно у формі «Я сам задоволений» [73, с. 37–40].

Автори сучасного «Психологічного словника» також виділяють у структурі «Образу себе» поряд з іншими елементами, образи «Я в сьогодні», «Я в динаміці», «Я ідеальний» тощо.

Важлива складова світовідношення – «Образ практичної взаємодії зі світом» (далі – просто «Образ дії»). Уявлення про його програмно-інформаційний характер сформулювали В. С. Тютин (1963 р., 1972 р.), М. С. Каган (1974 р.); О. І. Кедровський і Л. А. Соловей (1980 р.).

Основні складові «Образу дії»:

- програма використання матеріалу, на яку спрямована діяльність (модель організації процесів, необхідних для вироблення заданого продукту з сировини – *технологія праці*);

- програма забезпечення необхідної тривалості діяльності, її напруження й обмеження в часі (*темпорально-лімітативна модель діяльності*);

- програма забезпечення внутрішнього ритму діяльності (*темпорально-структуральна модель діяльності*);

- програма забезпечення майбутнього перебування змодельованого продукту діяльності в реальному просторі й часі;

- специфічні мікропрограми, пов'язані з формуванням і розвитком використаних у діяльності індивідуальних фізіологічних і фізіолого-психологічних здатностей і здібностей;

- субпрограми самоорганізування та самоконтролювання суб'єкта діяльності;

- програми корегування й рекорегування результатів діяльності;

- програма контролювання стабільності зовнішнього оточення;

- програма контролювання стабільності внутрішньоорганізмowego середовища;

- програма екстремальної мобілізації;

- програми переходу від рутинних програм до програм пошукового, евристичного й екстремальноорієнтаційного змісту;

- програми свідомого самотрансформування підсвідомих програм управління діяльністю [73, с. 45–49].

Категоріально-концептуальні структури світовідношення в когнітивному аналізі феноменів культури й соціальної

практики. Рефлексія навколишньої дійсності людським мозком не є механічним відображенням «усього наявного». Навпаки, «те, що є» він розділяє на значущі групи предметів («категорії речей») і позначає за допомогою переважно вербальної мови (номінує). Існування здібності людини до диференціювання пізнаного на категорії речей за їх значущістю (виділення видів, родів, груп предметів та їх якостей) відкрив ще Аристотель. Він і вжив слово «категорія», що означає «рід» або «вид». Г. Гегель вивчав сутність категорій як етапів інтелектуального розвитку й знарядь людської пізнавальної діяльності. Він зазначав, що категорії є не лише «видами буття», а й знаряддями евристичного мислення, методологічними та технологічними (праксеологічними) орієнтирами тощо.

Виділення кожної категорії речей (або якоїсь її властивості) – *категоризація пізнаного середовища* – пов'язане з формуванням окремої програми суб'єктивної дії з цією річчю (або використанням її властивості) – *концепту дії*. Категорії речей та їх властивостей, якими люди користуються як орієнтирами у своїй діяльності, відповідають на запитання «що?», «яке?», а концепти дії – «що робити з цією річчю?», «як це з нею зробити?».

Категорії й концепти – перший, найбільш простий рівень людської поінформованості про світ і засіб забезпечення індивідуальної доцільної діяльності з речами, що становлять світ як сферу існування людини. Виділені категорії позначають мовними засобами. Інколи категорії, на які спрямована увага суб'єкта пізнання, позначають за допомогою невербальних засобів: міміки, тілесної експресії, вигуків, інтонаційних відтінків голосу тощо. У результаті цього існує художня картина світу. У певних архаїчних народів вербальні засоби позначення категорій речей у довікллі заміщували іншими речами – розпаленими багаттями, зарубками на деревах тощо.

Проблему категоріальних і концептуальних утворень у людському світовідношенні здебільшого розглядали філософи (фахівці з гносеології) та логіки. Ця галузь людинознавства докладно вивчає особливості багатьох світоглядних, методологічних, морально-етичних, естетичних, природничонаукових категорій. Відображення специфіки категоріальних і концептуальних утворень буденної життєдіяльності різних народів, як архаїчних, так і сучасних, – предмет таких наук, як етнографія, етнологія, у яких широко

розвинені кроскультурні (порівняльні) дослідження. Отже, досі існує істотне розмежування між філософським рівнем розуміння когнітивного, інформаційно-моделювального змістів предметної діяльності людини й загальнопсихологічного підходу, що описує почуття, сприйняття, уявлення, інтелект як процеси, але ігнорує їх зв'язок із предметним оточенням справжньої людини, яка не є об'єктом лабораторного спостереження, а дійсно живе в природному та соціальному середовищах.

У перспективі це розмежування потрібно подолати завдяки розвитку такої нової галузі психологічного знання, як кроскультурна психологія.

Отже, інтеграція фрагментарних уявлень про категоріально-концептуальну структуру людського світовідношення, ураховуючи стан їх розроблення в сучасному соціогумантіарному знанні, поки що є завданням філософської та соціальної антропології. Також цей підхід дуже продуктивний з огляду на потреби розвитку досліджень у галузі культурологічного знання.

Найбільш прості категорії, на які орієнтується людина в повсякденній життєдіяльності, – це почуттєво-перцептивні й логічні (мисленневі) відображення форм речей, їх кількісних ознак, кольору, фактури, способів руху, функцій; підкоренність простим законам природи тощо. Категорії, на які орієнтується доросла людина впродовж щоденних актів практичної життєдіяльності, поділяють на типові за своїм змістом. Сам процес категоріального концептуального орієнтування й «озброєння» людської діяльності для пересічної особи неусвідомлюваний, «непомітний». Але соціальний педагог, фахівець із культурології тощо повинен «бачити», усвідомлювати ці когнітивні складові у своїй діяльності та в поведінці іншої людини, а також уміти їх «читати», «бачити» й «чути» в будь-якому вербальному й невербальному тексті, утвореному в результаті людського спілкування.

Основні категорії структури людського світовідношення:

- *субстанціональні категорії* (фіксують існування об'єктів). Відповідають на запитання «що це таке?»;
- *атрибутивні категорії* (відображають властивості об'єктів, їх якості). Відповідають на запитання «яке воно?»;
- *аксіологічні категорії* (свідчать про користь об'єкта для людини). Відповідають на запитання «навіщо воно мені потрібне?»;

- *динамічні категорії* (позначають характер і напрямок руху об'єкта). Відповідають на запитання «куди воно рухається?»;
- *предметно-релятивні категорії* (відображають зв'язки між речами, їх взаємодії, впливи одна на одну). Відповідають на запитання «чи впливає А на В?»;
- *модальні категорії*, що допомагають пізнанню різних станів (модусів) існування одного й того самого об'єкта за різних умов розвитку тощо. Відповідають на запитання «яким воно буде, якщо зміняться обставини А, В, С...?»;
- *суб'єктивно-екзистенційні категорії*, що є «опорними крапками» «Образу самого себе». У них відображені факти й атрибути внутрішнього суб'єктивного буття індивіда. Відповідають на запитання «який я є?»;
- *комплекс праксеологічних, «технологічних», «методологічних» категорій*, що є підґрунтям «Образу дії». Відповідають на запитання «що робить?» і «як це робить?» [73, с. 72–90].

Паремія

«В усе, що для людини постає чимось внутрішнім, узагалі уявленням, в усе, що вона робить своїм, проникла мова, а все те, що вона перетворює на мову й висловлює в мові, містить у прикрому, спутаному чи більш розробленому вигляді деяку категорію» (**Г. Гегель. «Наука Логіки»**)

Паремія

«...Людство перетворило свої керовані зв'язки зі світом на засоби висловлювання. Мова символізує триумф людської геніальності, переважаючи навіть досягнення сучасної технології» (**А. Н. Уайтхед. «Способи мислення»**)

«Образ дії» й *концепти світовідношення*. Категорії – складові когнітивної, аксіологічної та прогностичної картини світу, що відображають рівень його пізнаності, диференційованості на окремі об'єкти та їх оцінювання. На основі утвореної картини світу, аналізування властивостей об'єктів і відображення (відчуття чи усвідомлення) власних потреб обирають мету діяльності, оцінюють можливість її досягнення, утворюють (свідомо чи підсвідомо) план діяльності, приймають рішення про її здійснення. Уся ця система процесів попередньої організації

внутрішньо зв'язана й нероздільна. За змістом вони різні, але мета їх єдина – утворення скороченої *моделі майбутньої активності*. Ця модель («Образ дії») відображена в тих мовах, якими користується людина, як зазначення дії.

Але не потрібно вважати, що «Образ дії» людина висловлює лише дієсловами:

- указівка на необхідність здійснення дії, її зміст і характер може бути й невербальною;
- майже будь-яке слово, що позначає об'єкт, значущий з огляду на зміст і завдання людської життєдіяльності, є *концептом діяльності*, тому що містить у собі вказівку щодо того, «що роблять» і «як це роблять» саме з цим об'єктом.

Концепт (концепт діяльності) – це «одинична» модель дії, установка на дію з тим об'єктом, з яким людина безпосередньо чи потенціально взаємодіє.

Кожна людина є також і носієм власних концепцій – розгорнутих, складних програм взаємодії з об'єктом, складові яких – окремі концепти. Будь-яка складна програма (концепція складної дії або процесу діяльності) містить у собі послідовність програм здійснення чи нездійснення окремих актів дії.

Концепт як «одинична» модель дії має власну складну структуру, до якої належать:

- позначення об'єкта та його цікавих для людини властивостей;
- посилання на об'єкт як на такий, властивості якого дають можливість людині щось робити з ним;
- рішення про здійснення або нездійснення дії;
- внутрішній план послідовності здійснення дії;
- команда про початок і завершення дії, щодо якої прийняте рішення.

В утворенні концептів діяльності беруть участь усі види програмування людської активності: свідомі й несвідомі, вербалізовані та невербалізовані, «керовані» й «некеровані». Концепти (а також концепції) існують в індивідуальних і соціальних (групових) моделях світовідношення. За своїм змістом та формою організації концептами є як компактні, автоматичні «мікросхеми», установки, стереотипи дії, так і складні розгорнуті теорії, системи переконань, вірувань, ідеології.

Концептуальність світовідношення людини – характеристика, без якої неможлива життєдіяльність індивіда й соціуму. Концептуальна структура та предметний зміст повсякденного світовідношення соціальної спільноти й окремої особистості добре відображена у вербальній мові. Усі народні прислів'я й говірки містять концепти. Фольклор насичений концептами – настановами, повчаннями, «мораллю». Стихійна соціокультурна діяльність упродовж тисячоліть ґрунтувалася на настановах, повчаннях, роз'ясненнях, наочному демонструванні способів і прийомів діяльності, правил спілкування, форм проведення дозвілля, організуванні ритуалів тощо.

Буденне знання також не є «простим», «не артикульованим» за своїм соціальним змістом. Навпаки, воно в усьому обсязі розділене на норми, правила, установки, імперативи (накази й заборони) тощо. Усі елементи буденного знання містять концепти: «це можна – а цього не можна», «це добре, а це погано» і т. д.

Кожний концепт призначений для вирішення конкретної проблемної ситуації. Тому наші концепти існують у різних станах: активному (актуалізованому) та пасивному (потенціальному). Ніхто не гарантує, що людину можна «озброїти» концептами «на всі випадки життя». Але загальна властивість живих систем – «випереджене» утворення «інформаційних банків», програм активності та їх накопичування.

Навчання концептів, їх закріплення – справа довга, складна й пов'язана з неминучими конфліктами: міжособистісними, особистісно-соціальними, міжпоколінними тощо. Буденна соціальна педагогіка не ігнорує добре опрацьовані засоби педагогічного примусу. Ніхто не здобуває життєвий досвід «просто так», «без будь-яких зусиль». «Просто життя» – це утворення, засвоєння й передавання традиційних і нових концептів практичної життєдіяльності. «Просто» людина не олюднюється, навіть у своїх неусвідомлених, неозброєних теоріями й науковими дослідженнями формах стихійний соціокультурний процес, що відбувається в суспільстві на ранніх етапах історичного розвитку, є продуктом дуже високого рівня суспільної самоорганізації, у якому беруть участь усі суспільні інститути: община, родина, установи соціального самоуправління, церква тощо.

Паремія

«...Усвідомлення освіченості ґрунтується на наших концептуальних здібностях...» (М. Полані. «**Особистісне знання. На шляху до посткритичної філософії**»)

Зміст концептів індивідуального світовідношення формується соціальним і культурним середовищем, утворюється в особистому життєвому досвіді. Засобами впливу на людину соціокультурних систем різноманітними каналами соціальної комунікації відбувається обмеження людської поведінки та її трансформування зі спонтанних, імпульсивних природних форм у соціально організовані, упорядковані й розумні.

Діяльність як цілісну систему окремих актів та їх програмних моделей вивчає кібернетика, теорії управління й організування; вона частково відображена в певних розділах соціальної психології (теорії груп, конфліктології тощо).

Структуру людської діяльності, механізми її концептуалізації важно чітко уявити в будь-якому науковому дослідженні соціальних і культурних процесів, тобто це знання актуальне як для соціолога, психолога, педагога, так і для культуролога. Уміння конкретизовано й поглиблено аналізувати категоріальний і концептуальний зміст індивідуального світовідношення у наукових соціокультурних дослідженнях сприяє покращанню багатьох діагностичних і вимірювальних методів.

7.4 Концепція соціокультурного регулювання діяльності в методології досліджень із менеджменту соціокультурної діяльності

Усе розмаїття феноменів матеріальної й духовної культури, уклад суспільного життя, сама людина (історичний тип особистості) – продукти людської діяльності.

Але не було б ні суспільства, ні культури, ні людини, якщо не було б соціокультурних регулятивів – унормованих правил, установлених самим соціумом технологічних засад, згідно з якими здійснюють соціальну та культурну діяльність.

Якщо *«регулятив діяльності»* – це окремий алгоритм, програма, свідомий чи несвідомий орієнтир не стільки цілісного

процесу діяльності, скільки її умовно відокремленого *акту*, поєднаний у нероздільний комплекс із засобами його виконання, то узагальнювальний термін *«регулятиви людської діяльності»* позначає всю систему внутрішніх і зовнішніх механізмів забезпечення ефективного здійснення людської діяльності як цілісного *процесу*. Це складний комплекс біофізіологічних, нейрофізіологічних, нейропсихічних, а також соціокультурних засобів, мета яких – обмеження людської діяльності в просторі й часі гомеостатичними алгоритмами, нормами, програмами, технологіями тощо.

Похідний термін *«соціокультурні регулятиви людської діяльності»* позначає безліч правил, обмежень, заборон і дозволів, створених суспільством упродовж його історичного розвитку й засвоєних людиною під час її соціалізування та окультурювання, серед яких є суто індивідуальні й загальносоціальні, усвідомлювані й неусвідомлювані; такі, що виникли стихійно, і створені цілеспрямовано, багато засобів комунікації, що є матеріальними *носіями* цих регулятивів.

Соціокультурні регулятиви людської діяльності:

- історично утворені технології вироблення матеріальних і духовних благ;
- норми соціальних відносин;
- принципи управління;
- методи соціалізування, інкультурування та виховання молоді.

Загальна сума уявлень про те, як сфера людської діяльності набуває свого справжнього порядку, орозумлення, раціональності й ефективності (чи втрачає їх), стала достатньо сконцентрованою, узагальненою й систематизованою лише в ХХ столітті. Саме тоді утворилися такі спеціальні терміни, як *«соціокультурне регулювання діяльності»*, *«соціокультурні регулятиви людської діяльності»*.

Але поняття соціокультурного регулятиву близьке за значенням до більш давніх і звичних понять, таких як *«настанова»*, *«правило»*, *«норма»*, *«норматив»*, *«наказ»*, *«зразок»*, *«образ»*, *«модель»*, *«еталон»*, *«ідея»*, *«принцип»*, *«ідеал»* (у тих їх значеннях, що використовують під час характеризування *визначеного порядку здійснення людської діяльності*).

Поняття регулювання й регуляційних процесів у його методологічному, загальнокомунікативному, кібернетичному,

управлінському значенні запропонував Норберт Вінер (1894–1964 рр.).

Типовий для ХХ ст. є лексемний комплекс техніки «регулятор», «регулювання», інтегрований Н. Вінером із новітньою науковою парадигмою – ідеями кібернетики, теорії комунікації, загальної теорії систем.

Н. Вінер виділяє два типи регулятивних процесів, властивих будь-яким системам, у яких здійснюється обмін механічними, енергетичними чи інформаційними впливами. Один із них учений називає «компенсаційним», і побудований він на протидії тій дії, що регулюють. Другий тип базується на «управлінні за допомогою інформаційного зворотного зв'язку». Він більш складний, тому що містить «компенсаційний» механізм, а також «модулятор» роботи цього компенсатора, що забезпечує гнучке пристосування «поведінки» системи до змінюваних умов середовища. «Система зворотного зв'язку» більш незалежна від характеристики ефektorних впливів, її використання дає чинній системі більше свободи. Саме такий механізм регулювання забезпечує розвиток чи «саморозвиток» системи, її «навчання» або «самонавчання» [10, с. 75–76]. За цим кібернетичним принципом діють і регулятиви людської діяльності будь-якого рівня: нейрофізіологічні, психологічні, соціальні, культурні тощо. Ураховуючи це, у сфері соціокультурного регулювання можливе існування й компенсаційних регулятивів у їх «чистому» вигляді (протидії зовнішній дії).

Отже, відмінність процесів регулювання й «управління» розкрита в їх змісті:

- компенсування – протидія тій дії, що є об'єктом регулювання (небажаною чи неправильно дією);
- модуляція небажаної дії (за допомогою інформаційного зворотнього зв'язку).

Наслідки регулювання:

- пристосування врегульованої системи до умов середовища;
- набуття врегульованою системою нових ступенів свободи;
- розвиток і саморозвиток системи;
- навчання й самонавчання системи.

Поняття регулювання, саморегулювання, саморегульованих систем увійшли в тезаурус загальної теорії систем і концепцій системного аналізу. Разом із системними

уявленнями ці поняття проникли у сферу загальнонаукового знання, набули характеру методологічних концептів.

Виникнення термінів «регулятор», «регулювання», пов'язане з розвитком загальнотехнічного лексикона, властивого добі парових машин, дизелів, електромоторів.

В етимологічному аспекті ці терміни походять від латинського дієслова «regulo», що має багато «управлінських» значень: «володарювати, панувати, управляти, керувати», «направляти, спрямовувати», «орієнтувати на ціль», «визначати, встановлювати», а також «давати повчання, указівки; виправляти, виховувати». Це узагальнювальне дієслово, у свою чергу, походить від ще більш давнього дієслова «rego», що означає «направляти, упорядковувати» [18, с. 864].

Цікаво, що в німецькій мові від латинського «rego» утворилося ще одне слово з суто «антропологічним» регулятивним значенням – «regung» – «внутрішній вольовий порив», «спонука до дії», тобто саме те суто індивідуальне, що «зсередини» підштовхує людину до діяльності. Тому І. Кант ще в 1789 р. уживав «регулятивну» термінологію: «Поняття здібності судження про доцільність природи стосується ще понять природи, але лише як регулятивний принцип пізнавальної здібності...» [31, 198].

Першим у вітчизняній науці застосував нову термінологію С. Л. Рубінштейн (1889–1960 рр.) – видатний теоретик, родом з України. Його основна мета – синтезувати ідеї філософії та психології в цілісній теорії, здатній відобразити систему психічних процесів людини як діяльність, у якій інтегруються фізіологія, психологія, культура та соціальні впливи, – найкраще досягнута у фундаментальній теоретичній праці «Основи загальної психології» [56]. В одній із його останніх праць «Буття й свідомість», у якій він проаналізував проблеми статусу психічної діяльності людини «у загальному взаємозв'язку явищ матеріального світу», регуляційні процеси розглянуті у двох вимірах: як «зовнішня» функція психічного в регулюванні людської соціокультурної діяльності та як «внутрішня» функція відображення дійсності щодо психічної діяльності». Регуляційна роль відображення, у свою чергу, диференційована на форми «спонукального» й «виконавчого» регулювання. Внутрішнє регулювання діяльності розглянуте як «мимовільне» та «вільне». Розвиток вищої форми вільного регулювання – свідомості –

С. Л. Рубінштейн вважав «становленням нової форми буття – буття людського» [54, с. 264–272].

Внутрішні смисли поняття *«соціокультурні регулятиви людської діяльності»* концентрують у собі все розмаїття соціальних і культурних за своїм походженням та змістом, внутрішніх і зовнішніх щодо акту діяльності механізмів забезпечення її ефективності, що поєднують у собі індивідуальні й суспільні, усвідомлювані та неусвідомлювані, виниклі стихійно й утворені цілеспрямовано правила, обмеження, заборони й дозволи, опрацьовані суспільством упродовж його історичного розвитку та засвоєні людиною під час її соціалізування й окультурювання. Творче поглиблення зразків використання кібернетично-комунікативного та системно-структурального підходів до аналізування регулятивних феноменів стало основою формалізованого визначення змісту й структури соціокультурного регулятиву. Він завжди є перформативною програмою, адресованою індивіду (чи соціальній групі), і містить певні *послідовності команд «здійснення» та «нездійснення» конкретних актів дії*. Регулятив утворюється під час передавання в мовленнєвому акті.

Термін «соціокультурне регулювання» подібний за значенням до термінів «цивілізування» (у значенні «олюднення»), «соціалізування», «окультурювання». Але якщо ці три терміни переважно позначають вплив на людину зовнішніх факторів олюднення, то уявлення про «соціокультурне регулювання» фіксує глибинну інтеграцію зовнішніх і внутрішніх детермінантів діяльності. У своєму антропомічному вимірі як складова процесу олюднення історичний розвиток сфери соціокультурного регулювання є розвитком умінь *утворювати регулятиви, підкоряти їх дії* іншу людину й *виконувати* наявні в них програми, *накопичувати* їх в оперативній і довготривалій індивідуальній пам'яті, утворювати соціокультурні *«банки»* регулятивів (штучні засоби для їх накопичення й збереження), *зберігати* в історичній пам'яті, *навчатися* регулятивів.

Паремія

«...Бути людиною в глибинному сенсі значить бути залученим, утягненим у ситуацію, протиставленим світу, об'єктивність і реальність якого ніскільки не зменшується суб'єктивністю того «буття», що існує «у світі». ...Смисл смислу в тому, що він спрямовує хід буття. ...Бути людиною значить бути

зверненим до смислу, що потребує здійснення, та до цінностей, що потребують реалізації. Це значить жити в полі напруження, що виникає між полюсами реальності й ідеалів, що прагнуть матеріалізації. Людина живе ідеалами та цінностями. Людське існування не автентичне, якщо його не проживають як самотрансценденцію» **(В. Франкл. «Людина в пошуках смислу»)**

Намагання з'ясувати сутність соціокультурних регулятивів людської діяльності, їх внутрішній зміст, «таємниці» самопроявлення й актуалізації, закономірності трансформування, можливості не лише їх пізнання, а й свідомого контролювання, способи цілеспрямованого змінювання простежуються впродовж усього розвитку людства. Ця сукупність проблем ніколи не втрачає значущості, але й не знаходить свого остаточного вирішення, що задовольнило б «усіх і назавжди». Більше того, ці проблеми є універсальними, загальнолюдськими, загальнокультурними, загальноісторичними, у кожному нову історичну добу виникає потреба в нових спробах їх вирішення. З іншого погляду, кожна форма актуалізації людської духовності та практики можна розглядати як чергову спробу реалізації, трансформування й осмислення соціокультурних регулятивів людської діяльності. Проблему регулятивності діяльності людини багаторазово вирішують й у сфері позанаукового знання: мистецтво (здебільшого художня проза), а також релігія є сферами продуктивних роздумів над цими питаннями. Буденна свідомість також накопичує результати своїх спостережень за людськими вчинками та висновки щодо їх соціальної значущості переважно у формі фольклору й «малих жанрів» – говірок, порівнянь та інших форм паремійної прози.

Проблему генези соціокультурних регулятивів людської діяльності досліджували Геродот, Гесіод, Ш. де Брос, Л. Г. Морган, Е. Б. Тайлор, Дж. Дж. Фрезер, З. Фрейд, К. Леві-Брюль, К.-Г. Юнг. Велику таємницю гомінізації як наслідку творчого оволодіння духовними регулятивами відобразиди Т. де Шарден і К. Ясперс.

Продуктивний внесок у вивчення теоретичних і вербальних відображень соціокультурних регулятивів людської діяльності зробили філософсько-лінгвістичні дослідження Р. Декарта й Г. В. Лейбніца. Захоплення вивченням логіки як засобом регулювання інтелектуальної діяльності відображене у творчості

А. Арно, П. Ніколя, Л. фон Вітгенштейна та ін. У філософському розвитку йшли інтелектуальні змагання прибічників «гносеологічного» та «ціннісного» підходів, один із яких проаналізований у концепціях Ф. Бекона, Р. Декарта, Дж. Локка, а інший – у теоріях «аксіологів»: Р. Лотце, В. Віндельбандта, Г. Когена, Г. Ріккерта, М. Шелера та ін.

Методологічні ідеї щодо теоретичної «технології» феноменологічного й «номенологічного» вивчення сфери соціокультурного регулювання людської діяльності сформульовані Г. Гегелем, А. Шопенгауером, В. Дільтеєм, А. Бергсоном, Е. Касирером, Е. Гуссерлем, М. Мерло-Понті.

На думку Г. Гегеля, змістом історичного розгортання процесів масової комунікації є освіта, у якій людина набуває спрямованості на «загальне», почуття міри, обмеження своїх потреб. Р. Оуен процеси соціальної комунікації розуміє як становлення етнічного характеру в історичному процесі розвитку суспільства. Навіть еволюціоніст Е. Геккель зробив внесок у дослідження внутрішніх комунікативних механізмів становлення культури, чуттєвого світосприйняття й інтелектуальних моделей світу, форм пізнавальної діяльності.

У другій половині ХІХ ст. уявлення про формувальну, цивілізаційну, регулятивну роль комунікаційних зв'язків у суспільстві органічно поєднуються з теоретико-соціологічним мисленням і концепціями прикладних соціологічних досліджень.

Ідею харизматичного походження інноваційних соціокультурних регулятивів обґрунтували Ф. Ніцше, М. Вебер, Н. Гумільов. Проблеми формування й проявлення соціокультурного генотипу людства й особистості розглядав український дослідник В. С. Ларцев.

На думку Г. Тарда, основою розвитку суспільства є соціально-комунікаційна діяльність індивідів у формі наслідування (імітації). Це поняття основне у відображенні соціальної реальності. Він трактує суспільний розвиток як процес наслідування, під яким розуміє елементарне копіювання й повторення одними особами поведінки інших. Процеси копіювання та повторення стосуються наявних практик, вірувань, установок тощо, відтворюваних із покоління в покоління. Цей процес сприяє збереженню цілісності суспільства. Його концепція кардинально протилежна теорії Е. Дюркгейма, у якій центральна роль належить суспільству, що формує людину. Протилежно цьому Г. Тард сконцентрував увагу на вивченні взаємодії людей,

соціальної комунікації між індивідуальними свідомостями, продуктом якої є суспільні структури. Діяльність нечисленних новаторів і винайдені ними нововведення є, на думку Г. Гарда, основним двигуном соціальної еволюції.

Згідно з його концепцією це століття – «століття публіки», тому що соціальну єдність забезпечують не фізичні контакти, а інтелектуальні взаємодії. Значну роль у становленні «публіки», на його думку, відіграють засоби масової інформації, що виконують функцію формування спільної ментальності.

П. Наторп визначав процес поширення ідей природознавства, логіки, філософії, моралі тощо як особливу форму соціальної комунікації – соціально-педагогічний процес, що є провідною складовою історичного розвитку суспільства. Ця ідея втілена в його праці «Соціальна педагогіка» та інших роботах, метою яких він вважав відображення людини як «мікркосму».

Праця Х. Г. Гадамера «Істина та метод» є дослідженням історичних шляхів сфери соціокультурного регулювання, на яких інтелектуали захоплювалися почергово уявленнями про провідну роль «здорового глузду» (Ж.-Б. Віко, А. Шефтсбері, Ф. Хатчесон, Д. Юм, Т. Рід, А. Бергсон), концепціями «хорошого смаку», «ідеалу краси» й «здатності до судження» (І. Кант). Сам Х. Г. Гадамер підтримує концепцію Г. Гегеля щодо формувальної ролі освіти як провідної історичної форми масової комунікації.

Теорія соціальної дії, запропонована М. Вебером, містить концептуальні основи з'ясування сутності процесів соціальної комунікації та місця в них регулятивних компонентів. «Афективна» діяльність обумовлена підсвідомими, неконтрольованими емоційними станами, є цариною стихії фізіологічних потягів. «Традиційна» діяльність детермінована регулятивами, цілком сформованими суспільством, що вважає індивіда своїм невід'ємним і покірним елементом. «Цілерациональна» діяльність орієнтована на практичний розум індивіда, є цариною суб'єктивних інтересів. Індивід сам намагається утворити регулятиви своєї діяльності, орієнтуючись на «здоровий глузд», «користь» тощо. «Цінніснаціональна» діяльність орієнтована на вищі ідеали; на цьому рівні розвитку людина постає розумною істотою, яка прагне свободи вибору завдань своєї життєдіяльності.

Український письменник М. Котляревським створив фундаментальну працю, у якій із усіх здобутків духовної культури

виділив такий феномен, як «світова скорбота», і розглянув шляхи її поширення в європейській естетичній свідомості XVIII–XIX ст. Ідея відображення розвитку цивілізації як процесу комунікації загальнолюдських та етнічних цінностей захоплювала й М. П. Драгоманова, що відображено в його працях «Малоросія в її словесності», «Положення й завдання науки стародавньої історії», «Боротьба за духовну владу та свободу совісті в XVI–XVII столітті», «Антракт із історії українофільства...» тощо. Оцінити в історії кожного народу те, «що ми називаємо зараз внутрішньою історією, історією цивілізації» – так видатний український діяч визначив завдання своєї професійної діяльності.

Типологізувально-феноменологічний підхід вивчення етнічної культури властивий українським людино- й культурознавству. Він відображений у творах М. Костомарова, І. Нечуй-Левицького, П. Куліша, М. Драгоманова, М. Номіса, М. Грушевського, Д. Донцова. Особливості психокультури української ментальності – предмет вивчення А. В. Фурмана. Парадигму народнорелігійної моралі в українській художній літературі досліджував Л. М. Горболіс.

З'ясуванню багаторівневості регулятивних елементів, зафіксованих у вербальній мові, сприяли праці І. Г. Гердера, В. Гумбольдта, І. А. Бодуена де Куртене, А. Мейє, М. Коена, Е. Селіра, Б. Уорфа, Л. Блумфілда, Л. Єльмслева, Р. О. Якобсона, В. Я. Проппа, Ф. де Соссюра, О. О. Потебні.

Ідеї «структурального» аналізу феноменів соціокультурного регулювання людської діяльності на перетині антропології, етнології, історії, соціології, психології, літературознавства, поетики, мистецтвознавства поєднують творчість Р. Барта, М. М. Бахтіна, Ж. Дельоза, Ж. Лакана, Ю. М. Лотмана, В. Руднева, П. О. Флоренського, М. П. Фуко.

Сам факт існування визнаних суспільством як «правильних», «нормальних» регулятивів діяльності, а також таких, що так чи інакше піддаються інституціоналізованню, є передумовою виникнення «антирегулятивів», що зазвичай розглядають як аномію чи девіантність. Методологічні проблеми досліджування особливостей «соціально відхилених» форм регулятивів діяльності, специфіки «технологій» конструктивних соціокультурних впливів сфери «позанормованих» регулятивів людської діяльності аналізували Е. Дюркгейм, Р. Мертон.

У вітчизняних наукових дослідженнях останніми роками поширене намагання використовувати евристичний потенціал

уявленнь про соціокультурне регулювання як про рушійну силу культурного розвитку й соціальних трансформацій. Ця тенденція простежується в працях М. І. Бобневої [9], Н. В. Крохмаль [37]. Проблема соціального регулювання трудової поведінки – предмет дослідження В. Е. Пилипенко [48]. Морально-етичні проблеми соціального регулювання людської діяльності досліджували В. В. Горлинський [109], Т. О. Гугніна [118], В. О. Заболотна [150]. Громадську думку як фактор регулювання соціального буття розглядав Б. Д. Беспарточний [50].

Спроба виявлення загально-понятійного й логічного аспектів поняття правового регулювання здійснена в праці Р. Я. Демкова [19]. Проте конкретні аспекти регулювання правових відносин проаналізовані максимально широко. Звертає на себе увагу утворення нового напрямку порівняльного вивчення систем державного правового регулювання, що відображено в дослідженнях М. І. Іншина [26], В. І. Кисіля [33], О. Р. Кібенко [34]. Специфічні регулятиви девіантної поведінки молоді розглянуті в дослідженні В. О. Довгополюка [21].

Конкретні зовнішні прояви регулятивів діяльності піддаються емпіричному спостереженню, та й сама людина певною мірою їх усвідомлює. Численні регулятиви індивідуальної та групової діяльності висловлюють, позначають, оцінюють, корегують у повсякденній мові. Відповідно до завдань філософсько-антропологічного й філософсько-культурологічного дослідження саме мовний матеріал дає сприятливу можливість поглибити уявлення про їх сутність. Тому як емпіричні об'єкти, доступні для аналізування регулятивів діяльності, ми насамперед використовуємо їх мовні відображення. Фольклор і мистецтво художнього слова накопичують чудові моделі, утворені людством упродовж творчого відображення суперечливої стихії регулятивних феноменів.

Але методологічний потенціал аналізування сутності й механізмів розповсюдження регулятивів у творчих комунікативних соціальних і культурних процесах, а також завдання вивчення проявлення конструктивних та деструктивних, людинотворчих і маніпулятивних регулятивів людської діяльності в технологіях соціокультурної діяльності ще далеко не вичерпані.

7.5 Метарегулятиви: аксіологічно-ціннісний підхід у методології досліджень соціокультурної діяльності

Якими провідними правилами, дозволами й обмеженнями керується людина в своїй активності, на які цілі орієнтується в соціокультурному існуванні, що для неї найбільш цінне, яка мета й призначення її життєдіяльності – усі ці запитання зазвичай належать до екзистенційних – наріжного каменю утворення смислу людського буття. Ці запитання спрямовані на об'єкти, що в сукупності поєднують категорії метарегулятивів і цінностей. Метарегулятиви й цінності актуальні в індивідуальній та соціальній життєдіяльності, її матеріальних і духовних сферах, з історичного погляду й із цікавості щодо перспектив майбутнього. У сучасній системі людинознавства, суспільних наук і культурології уявлення про метарегулятиви та цінності перетворилися на фундаментальні поняття, що вживають у багатьох галузях знання. Отже, уточнення значення й зв'язків цих понять актуальне з огляду на теорії соціокультурної діяльності, комунікації, соціокультурної регуляції, культурології, моральної діяльності, правознавчих дисциплін, релігієзнавства тощо, а також усіх галузей знання, пов'язаних із формуванням особистості й вивченням виховних процесів.

Проблема цінностей ніколи не втрачає актуальності. Останніми роками переважають дослідження, у яких розглядають її значення у зв'язку з процесами глобалізації, життям громадянського суспільства, освітнім процесом, теорією виховання, формування особистості [41, 45, 46, 60].

Зв'язки цінностей і провідних типів регуляції поведінки розглянув В. Д. Плаховий. Він вважає продуктивними аксіологічні концепції соціальної поведінки таких учених, як Е. Шпрангер, Г. Олпорт, П. Вернон, К. Морріс, М. Рокич та ін. У цих концепціях відображена реалізація типологічних ціннісних орієнтацій учинків індивіда. Водночас доведено, що між термінальними (пожиттєвими, екзистенційними, якими є свобода, життєві блага, рівність, внутрішня гармонія, чуттєва любов, мудрість) та інструментальними (шанолюбством, покірністю, дружністю, хитрощами) цінностями є складні відносини, інколи й конфліктні, обумовлені культурою та соціальними обставинами [49, с.142].

Щодо проблеми метарегулятивів, вона ще лише набуває свого наукового усвідомлення. Саме в дослідженнях А. М. Щербини започатковане її вирішення. Автор вважає

потрібним популяризувати цю проблему й різносторонньо висвітлювати її значущі аспекти [69, 70, 71, 72].

В онтологічному вимірі як складові людської життєдіяльності цінності й метарегулятиви є різними, пов'язаними, але відокремленими феноменами. Цінності та метарегулятиви як речові фактори, форми суспільної свідомості й нормативні культурні утворення мають провідне значення в діяльності людини. Поняття метарегулятивів і цінностей близькі за значенням, але не тотожні, мають різноманітні міжнаукові значення.

Оскільки цінності зазвичай є складовими системи вищих метарегулятивів, ми вважаємо необхідним висвітлити цю категорію, широко вживану, але не завжди чітко визначену. Отже, основні завдання розуміння питання зв'язку між цінностями та метарегулятивами:

- сформулювати проблему єдності, зв'язку й відмінності, суперечності між метарегулятивами та цінностями;
- висвітлити найважливіші феноменологічні, когнітивні, методологічні, праксеологічно-діяльнісні аспекти цих категорій;
- визначити соціокультурні умови, за яких цінності перетворюються на метарегулятиви.

Метарегулятиви – вищі регулятиви, складні та змістовні, найбільш значущі й неподолані з усіх алгоритмів, норм, правил та інших програмних засобів, що керують людською діяльністю. Метарегулятиви за своєю природною, соціоекологічною, соціокультурною сутністю є об'єктивними, тому що мають детермінувальне підґрунтя для їх утворення, що полягає в реальних законах природи, суспільства, культури тощо. Але метарегулятиви суб'єктивні за формою індивідуального «виконання», реалізації в практиці окремої особи з її неповторним світоглядом і практичною діяльністю. Цінності за своєю природою також інколи виконують роль метарегулятивів, тому що є суб'єктивними складовими світогляду та діяльності. Вони також є й об'єктивними, тому що існують як реальні об'єкти, що чогось коштують, придатні для задоволення потреб індивіда та суспільства.

В англійській мові цінність (вартість) означає слово «value». Цей іменник походить від латинського дієслова «valeo», що мало вихідне значення «бути міцним, кріпким», а потім набуло розмаїття похідних значень, зокрема «мати цінність, коштувати, вартувати». Водночас «valeo» означає такі

властивості, функції речей чи суб'єктів діяльності, що забезпечують можливість виконання наміру, ефективність впливу; силу, могутність, смисл, значення дії; є умовою переваги, успіху тощо. [18, с. 1 055]. Зрозуміло, що «value» – цінність, вартість – імпліцитно зберігає в собі ці значення, актуальні в різних смислових ситуаціях слововживання.

В українському тлумачному словнику зазначено, що цінність – «1) вартість чого-небудь у грошовому вираженні; ціна; 2) те, що має відповідну матеріальну чи духовну вартість; певний предмет. Матеріальні цінності – усі предмети, об'єкти (земля, будівлі, побутові речі), що мають відповідну вартість, ціну. Переоцінювати цінності – серйозно переглядати погляди на життя й змінювати світосприймання» [59, с. 944].

Цінності – це, по-перше, матеріальні речі, що цікавлять людину, тому що є об'єктами її потреб. По-друге, це численні духовні явища. Але, оскільки це слово в побуті вживають не часто, і здебільшого в певних термінологічних значеннях, а не як буденну лексему, на рівні мовної інтуїції для багатьох суб'єктів мовлення воно не зовсім зрозуміле. Але потрібно звернути увагу на те, що духовні явища не існують у світі тварин, тому що є продуктами соціокультурного розвитку людства. Тому всі духовні явища є цінностями людства.

Матеріальні цінності – це, з онтологічного погляду, реальні фізичні (природні й культурні) речі, знаряддя праці, техніка, прилади, процеси фізичної, предметної, соціальної та культурної діяльності, тіло людини, фізичні й фізіологічні, нервово-фізіологічні процеси, стани життєдіяльності, а також природні фактори середовища, екологічне довкілля тощо, загальною властивістю яких є здатність задовольняти людські потреби, бути предметом бажань, мотиватором людської трудової, соціальної та культурної діяльності. Індикатор матеріальної цінності – її речовинний, фізичний склад.

Щодо потреб, то матеріальна цінність здатна задовольняти не лише прості потреби в речовині, фізичній енергії, фізичному русі чи доповненні, покращанні й упорядкуванні матеріального середовища життєдіяльності.

Із позиції пересічного громадянина, володіння матеріальними цінностями (речами, грошима) – засада соціоекологічної й економічної захищеності особи. Володіння матеріальними цінностями в підвищеному розмірі (грошима, перетвореними на капітал, зброєю) є знаряддям фінансової,

соціально-політичної, геополітичної могутності особи, забезпечуючи її рух сходитками «фінансист» – «магнат» – «олігарх» – «диктатор» і так далі.

Матеріальні цінності у феноменологічному вимірі мають багато функцій.

- Матеріальні цінності – це речі, *суб'єктивно категоризовані* (оцінені й позначені) як *засоби задоволення відповідних потреб*. Але речі, позначені як цінності, *об'єктивно* здатні (реальні цінності) чи не здатні (уявні цінності) задовольняти визначені потреби.

- Матеріальні цінності – *предмет і продукт людської праці*, з їх продукуванням пов'язаний розвиток знарядь праці, технологій матеріального виробництва, продуктивних сил, виробничих відносин. Кожний історичний економічний уклад пов'язаний із формуванням систем управління, правового й політичного контролювання, захищення володіння, збереження, розподілення та перерозподілення матеріальних цінностей. Отже, прагнення матеріальних цінностей – підґрунтя цивілізації (розвитку індустрії, науково-технічного прогресу, становлення держави, права, соціального захисту, відповідних суспільних відносин та інститутів).

- Матеріальні цінності – *скарб*, тобто об'єкт суб'єктивного прагнення багатства, накопичення коштовних благ. Безпосередньо чи опосередковано (як коштовні еквіваленти) вони є засадою й умовним символом могутності особи, що ними володіє.

- Матеріальні цінності – *об'єкт креативного ставлення людини до світу, засіб самореалізування як суб'єкта культурної творчості*. Матеріальні цінності – речі, що вживає, використовує, упорядковує, удосконалює, покращає особа впродовж буденної життєдіяльності. Домашнє винахідництво, облаштування домівки, ткацтво, виготовлення одягу, вишивання, кулінарне мистецтво, городництво, квіткарство, садівництво, тваринництво, птахівництво, прикладні мистецтва – це галузі щирого захоплення людини матеріальними цінностями без примусу, праця з любов'ю до речей.

Духовні цінності онтологічно існують у світогляді, світопочутті, світопорозумінні людини. Їх склад здавна визначений релігійними проповідниками, філософами, етиками, діячами мистецтва тощо. Це такі явища, походження яких зазвичай пов'язують із Логосом (вищим Розумом, Голосом

Космосу), Богом, Ідеєю Ідей, Формою Форм, Абсолютною Ідеєю тощо. Лише меншість із тих, хто намагався зрозуміти сутність і походження здатності людини до відчуття прекрасного, гармонійного, піднесеного, нормального й добровільного виконання моральних вимог і заборон, логічного та адекватного мислення й дії з раціональними та конструктивними результатами, згодна з твердженням, що все це є властивістю й надбанням самої людини. Індикатор духовної цінності – її інформаційне, почуттєве або ментальне існування. Духовна цінність закодована культурними комунікативними засобами та існує лише для того, хто володіє кодом, тобто відповідною «мовою» культури. Духовні цінності також задовольняють людські потреби та є предметом бажань, різноманітних соціальних і культурних колізій, джерелом складних конфліктів тощо.

Феноменологічно духовні цінності проявляються в розмаїтті художньо-естетичних почуттєвих образів, ментальних ідей, концепцій, проектів, теорій тощо.

Часто підкреслюють значення таких форм існування духовних цінностей у світогляді людини, як «credo» (сукупність принципів) чи переконання, мораль тощо. Дійсно, провідні інтегровані особистістю екзистенційні орієнтації – основа її цілеспрямованості, розуміння сенсу та мети життя. Усвідомлення себе носієм високих духовних цінностей є засадою самоповаги. Але соціум поважає особу, якщо визнає не скільки наявність у неї високих духовних цінностей, стільки відповідність її вчинків декларованим моральним, правовим і політичним принципам. У сфері духовних ціннісних орієнтацій яскраво висвітлені протиріччя між «словом» і «ділом». Сама собою цінність не є регулятивом діяльності, а лише складовою картини світу, у якій відображене те, як «повинно бути», «бажане», але не те, що є «справжнім», властивим практичній дії.

Метарегулятив – це алгоритм діяльності, що підвладнює собі інші, більш «слабкі» регулятиви. Зазвичай особистість знає про свої слабкості: лінощі, пияцтво, неподолану жадібність, неконтрольовані сексуальні потреби. Але саме її слабкості – детермінанти того, що «кредо» красиве, високоморальне й гучно задеклароване, а справи кепські.

Не можна механічно ототожнювати духовні цінності та регулятиви. Таке ототожнення інколи простежується в популярних соціально-педагогічних проектах, у яких «виховання

цінностей» сприймають як задовільну мету й не розглядають питання про підтвердження ціннісних орієнтацій у практичних учинках.

Нерозрізнення цінностей і регулятивів ми вбачаємо в сучасному теоретичному дослідженні нормативно-правової природи духовних цінностей, у якому стверджують, що цінності «...належать до системи соціально-нормативних, мобілізаційних та інтегративних *регуляторів* життя, поведінки індивідів, соціальних спільнот і соціуму в цілому, є важливим джерелом соціалізації особи, мірою, якою зрештою вимірюють людське життя. ...Усі ідеї сфери цінностей виконують відповідну функцію, *регулюють* ті чи інші відносини людей, стаючи засобами й об'єктами їх діяльності» [25, с. 179–180] (курсив наш – А. Щ.).

Звичайно, духовні (суб'єктивні) цінності можна вважати нормативними явищами, що функціонують у суспільній свідомості. Але суть запитання в тому, як саме вони в ній функціонують? Цінності, передбачені соціально-педагогічними проектами, програмами освітньо-виховної діяльності, є нормами-завданнями, нормами-цілями. Відомі утопічні проекти (наприклад, «формування всебічно розвиненої, гармонійної особистості»), у яких моральні, естетичні, соціально-політичні цінності є нормами-мріями, нормами-ідеологемами. Моральні цінності, визначені як бажані чи богодані багатьма релігійними ідеологіями або описані як притаманні окремим народам у некритичних етнологічних та історичних оповіданнях (відсутність війн у «Золотому віці» людства), є продуктами творчої уяви, нормами-міфологемами. Навіть цінності, пропаговані правовою свідомістю, зазвичай перетворюються на регулятиви діяльності лише під міцним примусом. Отже, цінності – це насамперед абстракції, умовні конструкти. Дійсно, як істинні, так і помилкові ідеї й погляди є цінностями, але лише з абстрагованого погляду на них, у «віддаленні» від справжньої життєдіяльності соціуму. Вони не є регулятивами діяльності, але виконують критеріальну роль, тобто є мірою, засобом оцінювання справжніх людських учинків. У цьому сенсі вони виконують власну функцію – регулювання ставлення соціуму до окремої особистості.

Насправді проблему протиріччя між вищими цінностями й практичними метарегулятивами людської діяльності уже розглядав і вирішив І. Кант. Але плідні підходи чомусь забувають, а утопічні проекти під назвами «інноваційних виховних технологій» продукують у великій кількості. Сам Кант свою

працю, цілком присвячену зазначеній проблемі, назвав «Прагматичною антропологією». Кант вважає здатності до послідовного реалізування моральних і правових цінностей у поведінці «характером» відповідно до стилю мовлення власної епохи. Лише певні суб'єкти формують у собі таку здатність волі (характер), завдяки якій реалізують практичні принципи, що вони приписали собі як дещо незмінне [29, с. 541].

Хоча ще давні римські мислителі вживали поняття «modus vivendi» саме для позначення особистісного, неповторного способу практичного втілення загальновідомих цінностей, «vivendi» не можна розуміти ні як «навченість» чи «освіченість», ні тим більше як здатність до мовлення, тому що воно є практичною життєдіяльністю, простором соціального й культурного самовиявлення особистості. «Vivendi» також не є кимсь зовні нав'юваним. «Modus vivendi» як спосіб буття – індивідуальне надбання, результат багатьох випробувань, спроб різних вдалих і невдалих варіантів поведінки. На шляху соціального становлення особистості відбуваються поштовхи, драматичні удари, а потім можливі душевні трансформації, інсайти, метаморфози тощо. Цінності на метарегулятиви перетворюються у внутрішньому світі особистості, практично-діяльнісних складових її світовідношення. *Про цінності* знає кожна освічена людина. Проте здатності обмеження й заборони вчинків, потрібних для *практичного втілення* цінностей, – індивідуальний здобуток особистості. Тобто те, що називають мудрістю, совістю, сферою відповідальності, сферою рішень, навіть обережністю є результатом індивідуального життєвого досвіду.

Але не лише теоретики, а й сучасні «практики» інтенсивно продовжують вивчення вербальних висловлювань *про цінності* й школярське оцінювання рівня розвитку здатності формулювати ці висловлювання як показник розвиненості самих цінностей. Наприклад, у дослідженні Р. В. Каламаж усі цінності фахівців юридичних напрямів належать до сфери їх «Я-концепції». Обґрунтований такий підхід тим, що «професійна «Я-концепція» майбутніх юристів є інтеграційною ланкою системи «особистість майбутнього фахівця – професійна діяльність – умови юридичної діяльності». Відповідно до неї відбувається студенти самовизначаються щодо напрямку професійної самореалізації в конкретних юридичних професіях, конструюють еталони й стандарти оцінювання себе як суб'єкта

професійної діяльності, закладають основи індивідуального стилю діяльності та професійної майстерності в юридичній професії [28, с. 5]. Нашу принципову незгоду спричиняє перетворення «Я-концепції» на провідний детермінувальний і самодетермінувальний фактор у багаторівневій структурі світовідношення. Автор цього дослідження застосував різні методики вербалізованого висловлювання респондентами суджень щодо своєї «Я-концепції». Уже сам факт, що студенти є піддослідними суб'єктами в науковому досліді, свідчить про відображення лише зовнішнього рівня «Я-концепції». Але дослідниця саме цей, свідомо й підцензурно маніфестований респондентами з неповною, а то й із майже закінченою вищою юридичною освітою, вербальний матеріал використовує для розподілення віддзеркалених варіацій «Я-концепцій» на якісно значущі рівні: «низький дезадаптивний», «середній адаптивний», «високий інтегративний», «високий творчий» [28, с. 35]. Насправді, на наш погляд, у дослідженні виокремлені різні рівні розвитку мовленнєвих компетентностей студентів молодших і старших курсів, а також різний обсяг словникового запасу.

«Я-концепція» з її емоційними й когнітивними складовими – характеристика індивідуальності особи. Саме у сфері індивідуальності проявляються й комунікативні здібності, і здатність до безпосереднього чи опосередкованого реагування на ситуацію наукового експерименту. Проте особистість – соціальне, соціокультурне утворення, яке реалізує себе в активній діяльності. Справжні цінності (юристів) здатні проявитися лише в реальних діяльнісних ситуаціях, пов'язаних із моральним і правовим вибором, як результат свідомих рішень, у яких на протилежних важелях на поведінку індивіда діють такі метарегулятиви, як совість і корисливість, знання законів та намагання ними зловживати, обережність і зухвалість, страх перед покаранням та жадібність. Цінності – завчені слова, умовні поняття, доки їх не реалізують у вчинках. Учинки, діяльність особи – це сфера соціокультурної самоактуалізації особистості.

7.6 Аналізування соціально-комунікативних кладових соціокультурної діяльності

Поняття комунікації сьогодні настільки широковживане, що його сприймають як суто сучасне, яке відображає досягнення науково-технічного прогресу. Насправді воно існує багато століть. Слово «communicatio» (повідомлення, передавання; комунікація) вживали в текстах Марк Тулій Цицерон (106–43 рр. до н. е.) та Марк Фабій Квінтіліан (35 – близько 100 рр. н. е.). Слово «communicatus» (причетність, спільність) використовував Луцій Апулей (близько 124–125 – близько 180 рр. н. е.). Слово «communicator» (той, хто бере участь, співучасник) зустрічається в так званій «Вульгаті» («Biblia Sacra Vulgatae Editionis»), затвердженому в 1546 р. Тридентському собором латинському перекладі Біблії.

Походження цього терміна пов'язане зі старовинним латинським висловом «com-munio», що означало «сильно, з усіх сторін укріплювати, обводити окопами (ділянку землі, на якій жили люди)»; у переносному значенні – щось укріплювати, зміцнювати, затверджувати. Латинське дієслово «communico» більш пізнього походження мало комплекс значень: 1) робити спільним; 2) повідомлювати; 3) вести бесіду; 4) відплачувати, надавати; 5) приєднувати, додавати, уносити; 6) зв'язувати, поєднувати; 7) спілкуватися, мати загальну справу чи зв'язки.[18, с. 213]. У часи латинських класиків уже використовували іменник із метафоричним значенням «communio» – спільність, співучасть. Саме тоді в латині послідовно виникли й стали вживаними три споріднені поняття: «communicatus», «communicatio» та «communicator».

У сучасній англійській мові є слово «mundane» (буквально «згорнутий на один шматок землі»), у новітньому значенні «світський, мирський, земний». У сучасній французькій мові також зберіглося дієслово «communiquer», що має значення «повідомляти», «передавати», а також «зноситися (мати знешення)». Іменник «communaute» означає «спільне володіння чимось», а також речі, що є об'єктом загального володіння. Похідний від нього абстрактний іменник розділився на дві форми: «communication» («комунікація») та «communications» («комунікації»). Перше слово означає «повідомлення», «сповіщення», «ознайомлення», а також наявність реальних зв'язків, взаємодій від «дипломатичних зв'язків» до «зараження

хворобою», «розповсюдження пожежі», «передавання справи (документації)» тощо. Друге слово означає постійні форми зв'язків: «консульські стосунки», «шляхи географічного сполучення», «офіційні засоби зв'язку» [18, с. 90–92].

Процеси соціальної комунікації стають предметом наукового відображення в XVIII ст. у творчості французьких просвітників. Люсьєн Февр переконливо демонструє значення уявлень про роль суспільних комунікативних зв'язків у становленні понять цивілізації та культури [63, с. 239–281].

В українську мову (як і в російську) слово «комунікація» ввійшло ще в XVIII ст. Із французької мови. Але аж до XX ст. воно мало лише одне значення, зазначене в словниках В. Даля, Брокгауза та Ефрона, – «шляхи чи засоби сполучення». У добу перших телеграфів, телефонів, радіоприймачів термін «комунікація» одержав технічне значення як назва мережі для передавання електричних сигналів. У XX столітті поняття комунікації поступово набуло узагальнювального, філософсько-методологічного й соціокультурного значень. Багатозначущість поняття комунікації обумовлює існування її розмаїтих концепцій, зміст яких варіюється від «технократичного» відображення сукупності засобів передавання соціальної інформації та їх функцій, що є основою утворення матеріальної бази «інформаційного суспільства», до екзистенціально-персоналістських інтерпретацій, у яких комунікація визначена як засіб руху індивідів до емпатії, співчуття, інтелектуального взаємопорозуміння.

Інтернет-сайт «Глоссарий.ru» надає сучасне наукове визначення цього поняття з позначенням методологічних підходів до його з'ясування: «Комунікація (у широкому сенсі) – обмінювання інформацією між індивідами через загальну систему символів. Комунікацію можна здійснювати вербальними та невербальними засобами. Розрізняють механістичний і діяльнісний підходи до комунікації. Комунікація (у механістичному підході) – односпрямований процес кодування й передавання інформації від джерела та приймання інформації одержувачем повідомлення. Комунікація (у діяльнісному підході) – спільна діяльність учасників комунікації (комунікантів), упродовж якої опрацьовують загальний (до певної межі) погляд на речі та дії з ними» [35].

У найбільш широкому значенні комунікація означає будь-яку форму взаємодій, зв'язків, впливів у природі й суспільстві;

процес обмінювання інформацією (еквівалентом такого атрибута речовини та поля, як *міра впорядкованості*) між двома системами. Умова комунікації – *сумісність* фізичної природи систем, що забезпечує можливість когерентних сигналів, утворення загальної «мови» як засобу «кодування» та «декодування» інформації.

У більш вузькому значенні комунікація – це дії та зв'язки, що об'єктивно (в історичному, культурному, соціальному планах) актуальні в суспільстві. Обіг інформації – складова цих зв'язків, аналогічна об'єктивному обігу інформації в природі. Ці об'єктивні за своєю суттю процеси зазвичай позначають терміном «*соціальна комунікація*» чи «*соціокультурна комунікація*». У такому разі визначення комунікації акцентують увагу насамперед на механізмах, що сприяють розвитку соціальних відносин, зокрема засобах передавання змісту інформації, соціокультурних смислів, формах символізації тощо.

Також існує й ще вужче значення поняття «комунікація»: здійснення таких форм діяльності, що мають на меті передавання повідомлення. У структурі комунікативної взаємодії в такому її сенсі два кореспонденти («комунікатор» і «комутант»), загальна для них мова (спосіб кодування інформації), матеріальні засоби передавання фізичних сигналів – носії умовної (кодованої) інформації, матеріальні комунікативні мережі (канали). Межа між поняттями «технічної» й «соціальної» («соціокультурної») комунікації пролягає там, де діють культурні норми (наприклад, семіотичні) і соціальні правила (етичні, педагогічні) її здійснення. Ми вважаємо правильним визначення комунікації як транспортування соціокультурних регулятивів у просторі життєдіяльності суспільства.

Система соціокультурної комунікації розвивається стихійно й неусвідомлювано як наслідок виникнення нових засобів виробництва, форм виробничої діяльності, у яких утворюються нові продукти виробництва. Прогрес провідних елементів матеріальної культури спричиняє утворення окремих нових елементів духовної культури, а також культури людського спілкування. «Знання» здобувають передусім практичною працею під час формування «умінь» і «навичок». Згідно з цим виникають нові норми колективної трудової діяльності й регулювання співіснування, правила трудового й морального виховання дітей. У процесах комунікації закріплюється соціальна й культурна спадщини, що передаються від покоління до

покоління, а потім безліч разів відтворюються суспільством, соціальними групами, індивідами в їх практичній діяльності.

Соціальна й групова диференціація суспільства також впливає на процеси соціокультурної комунікації. Окремі соціальні групи, класи, прошарки, страти володіють власними регулятивами соціокультурної діяльності. Тому в соціально диференційованих суспільствах завжди виникає безліч різноманітних ціннісних систем, стилів соціокультурної життєдіяльності індивідів, світоглядних орієнтацій, «образів суспільства» та «образів людини». Кожне нове покоління, одержуючи в розпорядження спадкову сукупність соціокультурних регулятивів діяльності, до яких привчали молодь як до «зразків» для «повторювання», ніколи не сприймає й засвоює їх у незміненому вигляді. Воно завжди інтерпретує ці зразки, намагається утворити свою «шкалу» їх оцінювання, обрати духовно й практично найбільш вдалі, потрібні чи ті, що подобаються. У таких складових людської свідомості, як картина світу, системи цінностей, усвідомлювання своєї історичної й соціальної належності, з'ясування сенсу та мети буття, самооцінка, проекти ймовірного й бажаного майбутнього («ідеали»), індивідуальні компоненти, завжди перетинаються з масовими, соціальними, повністю залежними від соціокультурних умов розвитку соціального буття.

Для уточнення значення поняття масової комунікації, уживаного в філософсько-антропологічному й філософсько-культурологічному контексті, потрібно звернути увагу на ту обставину, що внаслідок інтенсивного розвитку різних напрямків суспільствознавства й культурології впродовж ХХ ст. терміни «маса» та «масове» мають декілька різних смислів. Так, Б. А. Грушин характеризує п'ять «західних» і три «вітчизняні» інтерпретації поняття «маса»:

- «недиференційована більшість», гетерогенна аудиторія засобів масової комунікації;
- «некомпетентні» прошарки суспільства, які протистоять «інтелектуальній еліті»;
- прошарки суспільства, перетворені на придатак машини, елемент технології матеріального виробництва;
- прошарки суспільства, не здатні приймати рішення в «бюрократичному суспільстві»;
- «натовп», рисами якого є безцільність, відчуження, неінтегрованість;

- прошарки суспільства, тотожні класам;
- «беззмістовне», «пусте» поняття, що не має жодних соціально-онтологічних ознак;
- народ, суб'єкт історичного процесу [16, с.8–14].

Потрібно звернути увагу на те, що на тлі цього розмаїття теоретичних визначень «маси» сформувалася семантична багатозначущість атрибутивної категорії «масове». У найбільш широкому його значенні під «масовим» розуміють загальносоціальне, суспільне; його протиставляють в одному зі своїх аспектів природному, а в іншому – індивідуальному. Відповідно до цього масова комунікація – діючий фактор історичного розвитку людства, його соціальності й культури; вона охоплює всіх індивідів, які живуть у суспільстві, забезпечує солідарність і перетворює їх на соціум.

У другому значенні «масове» розуміють як «народне», «загальнонародне», «етнічне», «фольклорне», а також створене невідомими авторами, «простолюдинами». У цьому разі його протиставляють «професійному», «фаховому». Згідно з цим масова комунікація – фактор утворення відокремлених характеристик етносу, засіб етнічного самовизначення, самоідентифікування, виявлення національного менталітету, знаряддя захисту національного суверенітету тощо. У текстах політичного змісту «масове» як «народне» інколи ототожнюють із «корінним», «рідним», «нашим» і протиставляють «чужому», «іноземному», «антинародному», «космополітичному», навіть «ворожому».

У третьому значенні «масове» – «широко розповсюджене, відоме, уживане», «популярне». Його протиставляють «мало розповсюдженому», «мало відомому», «непопулярному», «невживаному», «забутому».

Четверте значення «масового» – характерне «натовпу», «нижчим» прошаркам населення, «спрощене», «мало інтелектуальне», «позбавлене смаку» тощо; антонім до «елітарного», «високого».

Масова комунікація – форма руху масової свідомості. Відповідно до цього поняття вважають багатозначним і ситуативним. Процеси соціокультурної комунікації – необхідний атрибут суспільства. Кожне суспільство – це соціум. Соціокультурне транспортування регулятивів відбувається в межах цього соціуму незалежно від кількості його членів. Немає причин сприймати масову комунікацію як атрибут лише

сучасного суспільства з численними соціумами, тому що це спричиняє нонсенс: маленькі сучасні етноси потрібно виключити з переліку суб'єктів масової комунікації.

Знаходимо підтвердження своїх поглядів у сучасному американському навчальному онлайн-посібнику з теорії комунікації, у якому наведено просте й чітке визначення цього поняття: «масова комунікація відбувається, коли невеличка кількість людей відправляє повідомлення великій, анонімній і зазвичай різномірній аудиторії із застосуванням спеціалізованих засобів комунікації (communication media)» [1]. Структурні елементи будь-якого процесу комунікації: повідомлення, засоби (mediums) та аудиторія, а специфічні ознаки масової комунікації: гомогенність (однорідність чи тотожність змісту) повідомлення й гетерогенність (якісна різномірність) аудиторії.

Таким чином, поняття «масової комунікації» не має конкретної «кількісної» характеристики, тому що впродовж історичного розвитку суспільства не було можливості розрізнити, на якому етапі «нечисленне» людство перетворилося на «численне». На наш погляд, ситуативність уживання поняття означає, що основна його характеристика – *якісна* ознака. Масова комунікація є не лише поняттям, це реальним процесом, що охоплює статистичну *більшість* членів соціуму. Найбільш значний вплив на всі сфери існування суспільства має масова комунікація в загальному, історико-культурному значенні цього поняття. Вона є однією з форм здійснення соціокультурної комунікації. Масова комунікація втілена в усій сукупності впливів суспільства на соціум (а також на індивіда як елемент соціуму) безпосередньо «за його буття» упродовж кожного окремого часового проміжку реальної життєдіяльності суспільства. Поняття соціокультурної комунікації відображає всі форми взаємодій і взаємовпливів у суспільстві: як матеріальні, так і духовні, як мовні, так і речові в масштабах соціуму й культурної системи. Навпаки, поняття масової («суспільної», «внутрішньосоціумної») комунікації охоплює лише актуалізовані в «сьогоденному» суспільстві процеси з усього розмаїття подій соціокультурної комунікації, спрямовані на безпосередній, не відтермінований вплив на людину й соціум, «швидкодійчі» за своєю ефективністю.

Процеси масової комунікації вдало теоретично моделюють у межах методологічної парадигми вивчення синергетичного саморозвитку нелінійних багаторівневих систем.

Будь-який історичний соціум – статистична система, у якій усі види впливів здійснені за законами внутрішнього резонансу. Зовнішня форма протікання самої комунікативної взаємодії – резонансний дискретно-хвильовий процес. Масова комунікація – один з універсальних процесів упорядкування статистичної соціальної системи. Тобто масова комунікація – атрибут будь-якого суспільства на будь-якому етапі його розвитку. Якщо мова йде про вивчення процесів поширення соціокультурних регулятивів людської діяльності засобами технологій масової комунікації, поняття масовості в такому разі має лише одне значення: охоплюваність регулятивними впливами більшості членів соціуму (суспільства як цілого або соціальної групи).

Порівняння змісту понять «соціокультурний регулятив людської діяльності» та «технологія масової комунікації» дає можливість з'ясувати сутнісні характеристики останнього. Соціокультурні регулятиви й технології масової комунікації співвідносяться як елементи та система. Сутність технології масової комунікації – стабільне забезпечення вирішення таких завдань, як збереження й передавання (міжособистісне, міжпоколінне) здобутих знань, умінь, навичок, тобто соціокультурних регулятивів людської діяльності. Таким чином, масова комунікація – провідний фактор забезпечення *формування* соціуму, щоденного *регулювання* соціокультурної діяльності, тобто підтримання його *існування*. Сутність технології масової комунікації не просто в утворенні комунікативних зв'язків, і тим більше не в «передаванні повідомлень». Її історичне завдання щодо системи соціокультурного існування соціуму, що вона обслуговує, – створення об'єктивно потрібних «типових» форм людської життєдіяльності – способу матеріального й духовного виробництва, політичного управління, «образу життя» кожного окремого класу чи прошарку, типу особистості, стилю соціального спілкування, типу світогляду, гендерних відносин, шлюбу, сім'ї, «моди» в різних сферах тощо. Масова комунікація формує групове світосприйняття, світогляд, світовідношення, забезпечує соціальні самоідентифікування й самоусвідомлення особистості, психологічне відмежування від інших етносів (чи інших соціальних груп). Результат актуалізації технології масової комунікації – формування *типу особистості*, соціально потрібного за цих історичних умов, пристосованого до існування в заданих параметрах духовної й практичної діяльності.

Але технологія соціальної комунікації не просто поєднує соціокультурні регулятиви, що визначають загальний зміст діяльності. Вона також містить у собі необхідні метарівні регулювання: управління, субординування, координування, розподілення функцій тощо, тобто є складною й багаторівневою системою регулювання діяльності.

Роль «технологій масової комунікації» в суспільному розвитку ґрунтовно проаналізував Б. Рассел у «Вступі» до «Історії західної філософії». Продукт масової комунікації – «концепції життя й світу», тобто сукупність форм світовідношення. Продукт спеціалізованих форм комунікації, наприклад філософії, теології, науки, – спеціалізовані концепції. Тобто комунікація «ситуативна», має свого (професійного чи непрофесійного) створювача, специфічного респондента; «маси», які вона охоплює, завжди «обрані», тому що одні й ті самі інформаційно-регулятивні впливи не адресують усім. Історію розвитку європейської цивілізації Б. Рассел розглянув як послідовність періодів, упродовж яких найбільш активну роль у суспільстві мала одна з провідних технологій розповсюдження концепцій світовідношення. Від характеру технологій комунікації, що мають попит, залежать зміст і рівень суспільних зв'язків, обсяг особистої свободи людини. Форми світогляду й практичні орієнтації втрачають актуальність після змінення політичних та економічних обставин суспільної діяльності. Це потребує оновлення соціальних відносин, можливого лише за нових політичних, моральних, правових концептів, інакше утворюються конфліктні ситуації й хаос.

Отже, уявлення про те, що масова комунікація – це лише діяльність «засобів масової комунікації», тобто писемності, преси, радіо й телебачення, помилкове, тому що масовість – поняття відносне й «масова комунікація», здійснена засобами розмаїтих історичних соціокультурних технологій, – атрибут усіх етапів розвитку суспільства.

Політичне управління також є сферою утворення специфічної технології масової комунікації. Політика – діяльність, пов'язана з розподіленням і здійсненням влади. Її мета – забезпечити в суспільстві цивільний порядок на основі чіткого розмежування відносин «панування» та «підпорядкування». Тому вона одна з найбільш складних форм соціальної діяльності. Її мета – неприкрите «примушування» громадян додержуватися законів, не порушувати норм суспільної моралі.

Навіть у такій маловивченій сфері духовної діяльності суспільства, як містика, є свої відпрацьовані технології масової комунікації. Узагалі поняття містики за своїм змістом умовне, охоплює дуже різні, інколи протилежні одне одному культурні явища, від заборонених релігійних течій до алхімії, сатанізму, опозиційних суспільних спілок інноваційної орієнтації. Тому воно ні в якому разі не означає одну уніфіковану форму маловивченої й таємної сфери духовної діяльності людства. Отже, містика не єдина технологія культурної комунікації. Навпаки, це розмаїта сукупність різних технологій. Проте відображення регулятивних проблем у релігійній філософії (персоналізмі, релігійному екзистенціалізмі), нерелігійному екзистенціалізмі належать до такого різновиду художньо-естетичної комунікації, як мистецтво художнього слова, тому що екзистенційні автори застосовують багато технологічних прийомів, властивих цьому виду масової комунікації.

Рекомендована література до розділу 7

1. Honors: Communication capstone [Electronic resource] : Theory workbook. – Access mode : <http://www.uky.edu/~drlane/capstone/mass/>.
2. Батищев Г. С. Деятельностный подход в плену субстанционализма / Г. С. Батищев // Деятельность: теории, методология, проблемы. – Москва : Политиздат, 1990. – С. 169–177.
3. Батищев Г. С. Неисчерпанные возможности и границы применимости категории деятельности / Г. С. Батищев // Деятельность: теории, методология, проблемы. – Москва : Политиздат, 1990. – С. 21–35.
4. Бейтсон Г. Экология разума. Избранные статьи по антропологии, психиатрии и эпистемологии / Г. Бейтсон ; пер. с англ. Д. Я. Федотова, М. П. Папуша. – Москва : Смысл, 2000. – 476 с.
5. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – Москва : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
6. Белоус Н. А. Конфликтный дискурс в коммуникативном пространстве: семантические и прагматические аспекты [Электронный ресурс] : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора филол. наук / Н. А. Белоус. – Краснодар : Кубанский государственный университет, 2008. – 48 с. – Режим доступа : oldvak.ed.gov.ru/common/img/.../09.../BelousNA.rtf.
7. Берталанфи Л. История и статус общей теории систем / Людвиг фон Берталанфи // Системные исследования: методологические проблемы. – Москва : Наука, 1973. – С. 20–37.

8. Беспарточный Б. Д. Общественное мнение как фактор регуляции социального бытия [Электронный ресурс] : автореф. дис. докт. психол. наук / Б. Д. Беспарточный. – Москва, 1996. – 33 с. – Режим доступа : www.mirgobot.com/work/work_41790.html.
9. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения / М. И. Бобнева. – Москва : Наука, 1978. – 238 с.
10. Винер Н. Кибернетика и управление или связь в животном и машине [Электронный ресурс] / Н. Винер. – Москва : Прогресс, 1983. – 241 с. – Режим доступа : <http://galactic.org.ua/Biblio/0kibernet.htm>.
11. Владимиров О. А. Технология [Электронный ресурс] // Большая советская энциклопедия / О. А. Владимиров, А. А. Пархоменко. – Режим доступа : <http://slovari.yandex.ru/dict/bse/article/00046/03900.htm?text>.
12. Гадамер Х. Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики / Х. Г. Гадамер ; под ред. Б. Н. Бессонова – Москва : Прогресс, 1988. – 700 с.
13. Гегель Г. Наука Логики. Т. 1 / Г. Гегель. – Москва : Мысль, 1970. – 501 с.
14. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Э. Гидденс // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 107–134.
15. Горлинський В. В. Система соціально-моральної регуляції у збройних силах України: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. канд. філос. наук : 09.00.03 / В. В. Горлинський. – Київ : Інститут вищої освіти, 2003. – 18 с.
16. Грушин Б. А. Массовое сознание: опыт определения и проблемы исследования / Б. А. Грушин. – (Серия «Над чем работают, о чем спорят философы»). – Москва : Политиздат, 1987. – 368 с.
17. Гугніна Т. О. Моральна регуляція підприємницької діяльності (філософсько-управлінський аналіз) : автореф. дис. канд. наук : спец. 25.00.02 «Державне управління» / Т. О. Гугніна. – Київ : 2000. – 19 с.
18. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Ок. 50 000 слов / И. Х. Дворецкий. – 2-е изд. – Москва : Русский язык, 1976. – 1096 с.
19. Демків Р. Я. Закон у системі нормативно-правового регулювання діяльності міліції : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Р. Я. Демків ; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – Київ, 2007. – 16 с.
20. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления / И. С. Добронравова. – Киев : Лыбидь, 1990. – 152 с.
21. Довгополюк В. О. Соціальна девіантність у молодіжному середовищі: передумови, різновиди та регулятиви : автореф. дис. кандидата філософських наук / Довгополюк В. О ; Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2004. – 21 с.
22. Емчура Т. Коммуникативный механизм социальной регуляции [Электронный ресурс] : автореф. дис. канд. социол. наук / Т. Емчура. – Белгород, 2000. – 18 с. – Режим доступа :

http://hghltd.yandex.net/yandbtm?url=http%3A%2F%2Fwww.mirrrobot.com%2Fwork%2Fwork_41790.htm.

23. Етичні норми й цінності: проблема обґрунтування / Т. Г. Аболіна, А. М. Єрмоленко, О. О. Кисельова, В. А. Малахов. – Київ : Стилос, 1997. – 243 с.

24. Заболотна В. О. Регулятивний потенціал духовно-етичних цінностей в умовах глобалізації : автореф. дис. канд. філософ. наук / В. О. Заболотна ; КНУ ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2007. – 22 с.

25. Заморська Л. І. Нормативно-правова природа духовних цінностей [Електронний ресурс] / Л. І. Заморська // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Вип. 64. – Одеса : Юридична література, 2012. – 650 с. – С. 178–184. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2012_64_26.

26. Іншин М. І. Проблеми правового регулювання праці державних службовців України : автореф. дис. доктора юрид. наук : 12.00.05 / М. І. Іншин ; КНУ ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2005. – 39 с.

27. Каган М. С. Человеческая деятельность (Опыт системного анализа) / М. С. Каган. – Москва : Политиздат, 1974. – 328 с.

28. Каламаж Р. В. Психологія формування професійної Я-концепції майбутніх юристів : автореф. дис. доктора психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Р. В. Каламаж. – Київ : Нац. університет «Острозька академія», 2010. – 50 с.

29. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения / Иммануил Кант // Сочинения в 6 томах. Т. 6. – Москва : Мысль, 1966. – 743 с.

30. Кант И. Критика способности суждения / Иммануил Кант // Сочинения в 6 томах. Т. 5. – Москва : Мысль, 1966. – С. 161–527.

31. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием [Электронный ресурс] / С. Г. Кара-Мурза. – Режим доступа : <http://www.kara-murza.ru/books/manipul/manipul2.htm>.

32. Кедровский О. И. Алгоритмичность практики, мышления, творчества / О. И. Кедровский, Л. А. Соловей. – Киев : Высшая школа, 1980. – 184 с.

33. Кисіль В. І. Механізми колізійного регулювання в сучасному міжнародному приватному праві : автореф. дис. доктора юрид. наук : 12.00.03 / В. І. Кисіль ; КНУ ім. Тараса Шевченка. – Київ : 2001. – 39 с.

34. Кібенко О. Р. Сучасний стан та перспективи правового регулювання корпоративних відносин: порівняльно-правовий аналіз права ЄС, Великобританії та України : автореф. дис. доктора юрид. наук : 12.00.04 / О. Р. Кібенко ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків : 2006. – 40 с.

35. Коммуникация [Электронный ресурс] // Сайт Глоссарий.ru. – Режим доступа : http://hghltd.yandex.net/yandbtm?url=h%2F%2Fwww.glossary.ru%2Fcgi-bin%2Fgl_sch2.cgi%3FRKussztoqg.o9&text.

36. Кримський С. Б. Уособлення як шлях самотворення людини / С. Б. Кримський // Філософсько-антропологічні читання. – Київ : Інститут філософії НАН України, 1996. – С. 37–47.
37. Крохмаль Н. В. Історичні форми саморегуляції соціального процесу : автореф. дис. кандидата філос. наук : 09.00.03 / Н. В. Крохмаль ; Інститут вищої освіти. – Київ, 2003.
38. Кубатченко О. Практикум антиманіпулятора [Електронний ресурс] / О. Кубатченко. – Режим доступу : <https://www.proza.ru/2005/08/23-118>.
39. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. – Москва : ООО «Изд-во АСТ», 2002. – 608 с.
40. Курдюмов С. П. Структуры будущего: синергетика как методологическая основа футурологии / С. П. Курдюмов, Е. Н. Князева // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. – Москва : Прогресс-Традиция, 2002. – С. 109–125.
41. Лазарева А. О. Морально-етичні цінності громадянського суспільства : монографія / А. О. Лазарева. – Одеса : ВМВ, 2016. – 259 с.
42. Луман Н. Невероятные коммуникации / Н. Луман // Проблемы теоретической социологии. – Вып. 3. – Санкт-Петербург, 2000. – 433 с.
43. Луман Н. Что такое коммуникация / Н. Луман // Социологический журнал, 1995. – № 3. – С. 114–125.
44. Мачковский Г. И. Французско-русский юридический словарь. Ок. 35 000 терминов / Г. И. Мачковский. – 2-е изд. – Москва : РУССО, 1998. – 440 с.
45. Молодиченко В. В. Модернізація цінностей в українському суспільстві засобами освіти (філософський аналіз) : монографія / Валентин Вікторович Молодиченко. – Київ : Знання України, 2010. – 384 с.
46. Наука і цінності людського буття : монографія / Альчук М. П. та ін. ; за ред. В. П. Мельника. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2015. – 451 с.
47. Ниинилуото И. Критические замечания о когнитивном релятивизме / И. Ниинилуото // Вопросы философии. – 2015. – № 1. – С. 40–45.
48. Пилипенко В. Є. Соціальна регуляція трудової поведінки [Електронний ресурс] : дис. на здобуття наук. ступеня доктора соціол. наук : 22.00.03 / В. Є. Пилипенко ; АН України. – Київ, 1994. – 273 с. – Режим доступу : [http://www.nbuv.gov.ua/_scripts/wwwi32.exe/\[in=_scripts/dis.in\]](http://www.nbuv.gov.ua/_scripts/wwwi32.exe/[in=_scripts/dis.in]).
49. Плахов В. Д. Норма и отклонение в обществе. Философско-теоретическое введение в социальную этологию / Владимир Дмитриевич Плахов. – Санкт-Петербург : Изд-во Юридического института, 2011. – 775 с.
50. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. – Москва : Эдиториал УРСС, 2000. – 312 с.

51. Ратников В. С. Обновление методологической культуры в процессе освоения наукой феномена сложности / В. С. Ратников // Системный подход в современной науке. – Москва : Прогресс-Традиция, 2004. – С. 254–276.
52. Режабек Е. Я., Филатова А. А. Когнитивная культурология : учебное пособие / Е. Я. Режабек, А. А. Филатова. – Санкт-Петербург : Алетейя. – 2010. – 316 с.
53. Романов А. А. Лингвистическая мозаика: Избранное / А. А. Романов. – Москва : Агросфера, 2006. – С. 188–192.
54. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира / Сергей Леонидович Рубинштейн. – Москва : Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
55. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – Москва : Гос. учебно-педагогич. изд-во, 1946. – 704 с.
56. Сергеечева В. Практикум манипулятора. Выбор слабых мест / В. Сергеевичева. – Санкт-Петербург : Питер, 2002. – 256 с.
57. Сергеечева В. Словесное каратэ. Стратегия и тактика общения / В. Сергеевичева. – Санкт-Петербург : Питер, 2002. – 192 с.
58. Степин В. С. Теоретическое знание / В. С. Степин. – Москва : Прогресс-Традиция, 2000. – 400 с.
59. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за ред. В. В. Дубчинського. – Харків : Школа, 2009. – 1008 с.
60. Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації : монографія / А. І. Кудряченко та ін. – Київ : Фенікс, 2014. – 441 с.
61. Трофимова Ю. А. Проблема соотношения понятий «научная картина мира» и «научная реальность» / Ю. А. Трофимова // Вестник ЧГУ. – 2010. – № 16. – С. 122–125.
62. Уайтхед А. Н. Способы мышления / А. Н. Уайтхед // Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии. – Москва : Прогресс, 1990. – С. 337–388.
63. Февр Л. Цивилизация: эволюция слова и группы идей / Люсьен Февр // Февр Л. Бои за историю / пер. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича и Ю. Н. Стефанова. – Москва : Наука, 1991. – С. 239–281.
64. Флиер А. Я. Регуляция социокультурная / Андрей Яковлевич Флиер // Культурология. XX век. Энциклопедия. Т.1. / сост. С. Я. Левит. – Санкт-Петербург : Университетская книга, 1998. – С. 153–155.
65. Франкл В. Человек в поисках смысла / Виктор Франкл ; под ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева. – Москва : Прогресс, 1990. – 367 с.
66. Хайдеггер М. Время картины мира / Мартин Хайдеггер // Новая технократическая волна на Западе. – Москва : Прогресс, 1986. – С. 93–119.
67. Церковно-славянский словарь / сост. Г. Дьяченко. – Москва : Вильде, 1900. – 944 с.

68. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии / А. Н. Чанышев – Москва : Высшая школа, 1981. – 374 с.
69. Щербина А. М. Категорії метарегулятивів і метарегуляції в концептуальній системі аналізу механізмів соціокультурної діяльності / А. М. Щербина // Актуальні проблеми філософії та соціології. – Вип. 12. – Одеса, 2016. – 179 с. – С. 166–168.
70. Щербина А. М. Метарегуляція як чинник саморозвитку Homo Sapiens: філософсько-антропологічні та філософсько-культурологічні виміри / А. М. Щербина // Філософія науки: Традиції та інновації. – № 2 (12). – Суми : Вид-во СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2015. – С. 140–152.
71. Щербина А. М. Соціокультурна регуляція у технологіях масової комунікації : монографія / А. М. Щербина. – Київ : Академвидав, 2013. – 200 с. – (Серія «Монограф»).
72. Щербина А. М. Формування соціокультурних метарегулятивів у технологіях виховної діяльності [Електронний ресурс] / А. М. Щербина // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2015. – № 7. – С. 485–498. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2015_7_58.
73. Щербина-Яковлева Е. Е. Миротношение и иррациональность / Е. Е. Щербина-Яковлева. – Суми : Изд-во СумДПУ, 1996. – 229 с.
74. Якубинский Л. П. История древнерусского языка / Л. П. Якубинский. – Москва : Гос. учебно-педагогич. изд-во, 1953. – 368 с.
75. Ясперс К. Истоки истории и ее цель / Карл Ясперс // Смысл и назначение истории. – Москва : Республика, 1994. – С. 28–288.

ГЛОСАРІЙ

Агресія (від лат. *aggressio* – напад) – поширене явище людської соціальної поведінки; фізична чи словесна інтерактивна дія, що має ознаки причинення шкоди іншій особі. У екстремальних формах агресія переростає в насильство. Таким чином, агресія є формою деструктивної поведінки. Соціум зазвичай сприймає її як антисинергійну шкідливу поведінку. *«Доброякісна» агресія* – інстинктивні імпульси оброну, нападу чи втечі. Її детермінує загроза здоров'ю та життю. Ця форма агресії – умова самозбереження індивіда й біологічного виду, її припиняють після ліквідації ситуації небезпеки. (Визначена в працях Е. Фромма). *«Злоякісна» агресія* – недетермінована деструктивність і жорсткість. *«Злоякісно-деструктивна» агресія* притаманна лише людині й не простежується в інших ссавців. За Е. Фроммом, цей вид агресії не має філогенетичної програми, не слугує біологічному пристосуванню. Навпаки, його витoki – особливості суспільного життя на тих етапах цивілізації, на яких почалася боротьба за власність, засоби виробництва, утворилися класи, держава та розпочалися міждержавні й міжкласові війни. Навіть як захисна реакція агресивність у людей значно частіша, ніж у тварин. *Несправжня агресія (псевдоагресія)* – у формах ненавмисної агресії, ігрової агресії й агресії-самоствердження пов'язана з «діями, результатом яких може бути причинення збитків, але яким не передували злі наміри». (Визначена в працях Е. Фромма). *Оборонна агресія* – у людини пов'язана з реакціями на погрози втрати свободи, самоповаги, у випадках руйнування світоглядних і ідеологічних цінностей, а також за «інструментальної» вигоди чи корпоративної (псевдо-колективної) конформістської поведінки. (Визначена в працях Е. Фромма). *Психологічна агресія* – у тварин, зокрема приматів, є демонстрацією готовності до фізичної агресії та намірів нападу на іншу тварину. Водночас вони застосовують засоби зоологічної комунікації: загрозливі пози, гарчання тощо. *Фізична агресія* – реалізування фізичного насилля над іншою істотою.

Адикція (лат. *addico* – присуджувати; прирікати; *addictio* – присудження, надання; *addictus* – відданий, захоплений, пристрасний; приречений, засуджений; англ. *to addict* – захоплюватися, *зазвичай чимось поганим*, віддаватися чомусь; *the addict* – наркоман; *addiction* – схильність

до чогось, згубна звичка. *He is much addicted to drink – він забагато п'є*). – надмірна залежність від певних хімічних речовин, продуктів харчування чи видів діяльності, що перетворюється на соматичну, психічну та соціальну патологію.

Акумуляція – акумулювання особою нових культурних алгоритмів поведінки в новому, незвичному культурному (мовному, етносоціальному, геоекологічному, соціополітичному) середовищі. Провідна проблема кроскультурної психології та етносоціальної культурології.

Актор (від англ. actor – діяч) – прийняте в сучасній культурології та теорії соціокультурної комунікації позначення провідного (активного, цілеспрямованого) суб'єкта культурної й соціальної діяльності. Актор має мету діяльності, план, знає (чи зобов'язаний знати) її завдання, володіє технологією соціокультурної діяльності; може бути автором проекту, стратегії тощо.

Альтруїзм (від франц. altruisme, лат. alter – інший) – 1) визначення одного з соціально-конструктивних моральних і світоглядних принципів, що наголошує: інтереси іншої людини чи загальне благо більш значущі, ніж особисті інтереси; 2) форма соціальної людської поведінки, що проявляється як здатність у ситуаціях вибору обрати мету задоволення потреб та інтересів іншої людини, тією чи іншою мірою нехтуючи задоволенням власних інтересів; безкорисливе прагнення до діяльності на благо інших; у межових формах – повне самозречення; 3) індивідуальна психологічна риса, що проявляється як здатність жертвувати своєю вигодою заради блага інших людей. За сприятливих умов ця риса може перетворитися на визначну соціальну характеристику особистості. Але може бути й проявом певних аномальних форм індивідуального розвитку.

Антропогенне навантаження – ступінь прямого й опосередкованого впливу людей, господарства на природу в цілому та окремі її компоненти й елементи.

Антропогенний рельєф – сукупність форм земної поверхні, змінених чи створених людиною (будівництво доріг, каналів, видобуток корисних копалин, створення водойм та ін.).

Артефакт – продукт людської діяльності. Науковий термін, сучасний неологізм, утворений із використанням латини (artefactum, від лат. ars, artis – ремесло, заняття, мистецтво, наука; factum – зроблене, діяння, дія, учинок, подія, факт).

Останніми десятиліттями в культурології та в певних інших галузях знання утворилася традиція називати артефактом будь-який штучно створений об'єкт.

Атрактори – нормативні моделі системи, потенційно здатні утворитися впродовж синергійного саморозвитку складної нелінійної системи. Але їх утворення можливе лише за наявності всіх необхідних умов: внутрішніх і зовнішніх, об'єктивних та суб'єктивних. У науковому знанні аттрактори здебільшого описані як теоретичні абстракції. На рівні буденної свідомості існують ідеали, мрії, що містять у собі уявлення про цілком досконалі об'єкти: утопія комуністичного суспільства (абсолютна економічна рівність усіх членів соціуму, максимальна свобода для саморозвитку особистості, абсолютна соціальна справедливість), ідеал краси, усебічно розвиненої й гармонійної людини, мрія про максимальне задоволення потреб, уявлення про «абсолютне» щастя тощо.

Багаторіневі системи – такі, на життєдіяльність і розвиток яких впливають закони існування тих підсистем, з яких вони утворені.

Базисні людські потреби (англ. basic human needs) – 1) фундаментальні потреби, загальні для всіх людей і соціумів, що забезпечують їх життєдіяльність. Задоволення цих потреб є необхідною умовою повноцінного життя й розвитку окремого індивіда та суспільства; 2) концепція, відповідно до якої всі людські істоти мають спільні фундаментальні потреби (зокрема здоров'я та автономію) на підставі того, що є людьми (див. Л. Доял та І. Гау «Теорія людських потреб», 1991 р.). Їх задоволення – «необхідна попередня умова повноцінної участі в соціальному житті». Альтернативна думка передбачає, що *людські потреби є відносними*, питанням індивідуальної чи культурної переваги.

Базова мережа закладів культури – комплекс підприємств, установ, організацій і закладів культури державної й комунальної форм власності, діяльність яких спрямована на створення умов для забезпечення розвитку творчості людини, збирання, збереження, використання та поширення інформації про матеріальні й духовні культурні цінності, наукові розробки, а також на забезпечення цілісності культурного простору України, доступності національного культурного надбання, додержання прав громадян у сфері культури (Закон України «Про культуру»).

Бездомність (англ. homelessness) – відсутність будь-якого житла; також відсутність постійного місця проживання.

Безробіття (англ. unemployment) – стан відсутності зайнятості в трудовій діяльності за наймом чи у власному бізнесі, навіть якщо людина підготовлена до професійної праці.

Безробіття молоді (англ. youth unemployment) – відсутність зайнятості в трудовій діяльності молодих людей, пов'язана з періодом шукання робочого місця від закінчення школи до початку трудової діяльності.

Біфуркація – це поняття збігається з поняттям «кризового періоду», «зламу» розвитку соціуму чи людини. Результат кризи завжди проблемний і залежить від багатьох умов та обставин протікання розвитку. У системі методологічних уявлень Г. Гегеля біфуркація описана як «стрибок» у розвитку, «момент переходу від старої до нової якості об'єкта».

Везення культурних цінностей – фактичне переміщення юридичними чи фізичними особами з будь-якою метою через митний кордон України культурних цінностей із території іноземної держави в Україну без зобов'язання їх зворотного вивезення з України (Закон України «Про вивезення, ввезення й повернення культурних цінностей»).

Вивезення культурних цінностей – фактичне переміщення юридичними чи фізичними особами з будь-якою метою через митний кордон України культурних цінностей із території України без зобов'язання їх зворотного ввезення в Україну (Закон України «Про вивезення, ввезення й повернення культурних цінностей»).

Виробництво (англ. production) – соціально організований і соціально контрольований процес господарювання; економічна діяльність, забезпечена технікою й технологіями; соціально керовані процеси праці, результатами яких є матеріальні та духовні продукти.

Виробничі відносини – об'єктивні зв'язки між людиною й соціумом чи окремими соціальними групами, пов'язані з процесом матеріального виробництва. Виробничі відносини існують як *форми власності* на засоби виробництва, *розподілення й перерозподілення* вироблених у суспільстві продуктів, *обмінювання* цих продуктів, а також *споживання* розподілених та обмінаних продуктів. У поєднанні з історично визначеними засобами виробництва вони становлять спосіб виробництва. Одна з основних відмінностей між капіталістичними

й некапіталістичними способами виробництва: у першому виробники відокремлені від власності на засоби виробництва, у другому – володіють певними засобами виробництва (наприклад, селяни).

Виснаження довкілля (англ. environmental depletion) – процес, у якому запаси доступних фізичних та економічних ресурсів мають тенденцію до зменшення чи погіршення. Його передумовами є інтенсифікація сільського господарства, гірничодобувна промисловість, індустріальне забруднення середовища, перенаселення тощо.

Відкриті системи – мають умови для доступу в них речовини, енергії та інформації.

Відносна депривація (англ. relative deprivation) – суб'єктивний стан людини; відчуття чи усвідомлення позбавленості певних благ, що є в інших осіб у цьому самому суспільстві.

Відчуження (елімінація) – букв. виключення (з якогось процесу), відсторонення (від якогось виду діяльності); наукова категорія, уживана в галузях політико-економічного знання, культурології, людинознавства тощо. 1. *Етимологічний аналіз слова.* Alienation – віддалення, відчуження (від лат. alieno) – змінювати, відчужувати, передавати, продавати, відбирати, ховати приховувати); alieno mentem (лат.) – позбавляти розуму; alienate (англ.) – відчужувати (також юр.); alienable (англ.) – те, що відчужують; alien (англ.) – іноземець, підданий іншої держави, який живе в цій країні; alien-enemy (англ.) – іноземець, підданий ворожої держави; mental alienation (англ.) – позбавлення розуму, божевілля; alienism (англ.) – психіатрія; alienist (англ.) – психіатр. 2.1. *Відчуження економічне* – неповна оплата праці робітників, об'єктивне присвоєння капіталістом (власником засобів виробництва) основної величини доданої вартості. 2.2. *Відчуження правове* – об'єктивний процес втрати промисловими робітниками здатності контролювати організування власної праці й розподілення продукції внаслідок юридичної підтримки монопольної капіталістичної власності на засоби виробництв. 2.3. *Відчуження політичне* – у тоталітарних державах відсутність у багатьох прошарків населення об'єктивних умов для реальної участі в політично-управлінських процесах. 2.4. *Відчуження соціально-психологічне* – суб'єктивні наслідки економічного й правового відчуження – відчуття особою власної другорядності, залежності

від роботодавця або авторитарного керівника, вождя. Політичне відчуження (а також відчуження у сфері культури) вивчали в ХХ ст. згідно з методологічними підходами марксизму представники Франкфуртської школи соціології та культурології. Усі форми відчуження – провідна ознака виробничих відносин у розвинутому капіталістичному суспільстві 3. *Відчуження психологічне* – а) відчуття індивідом власного відокремлення, відлучення й віддаленості від соціальної групи, її інтересів і загальних справ, відсутність бажання брати участь у загальних справах колективу; б) усвідомлення індивідом відсутності власної цікавості до якихось цінностей культури, знань, мистецтва, політичного управління суспільством тощо; в) прояви патологічних станів психіки людини, що ще не прогресували до справжньої хвороби.

Вітчизняний (національний) культурний продукт – культурні блага й культурні цінності, створені (надані) вітчизняним виробником (Закон України «Про культуру»).

Власність (англ. property) – право володіння чи розпорядження майном, визнане суспільством. Таким майном можна володіти індивідуально чи спільно, включаючи корпоративну, а також обцинну чи державну власність на землю й житло, засоби виробництва або капітал, а іноді й на іншу людину (рабство). Існують безліч різновидів, що часто вважають фундаментальними для визначення відмінностей між історичними типами суспільства. (способи виробництва). У найбільш широкому сенсі право власності передбачає право відчужувати (продавати, заповідати й т. д.), але часто обмежене правами на управління й користування доходом.

Грант – фінансові ресурси, надані на безповоротній основі суб'єктові, який провадить діяльність у сфері культури для реалізування культурно-мистецького проекту (Закон України «Про культуру»).

Депривація (лат. privo – відбирати, залишати; privatio – позбавлення, відбирання; англ. deprivation – залишення) – 1) об'єктивний процес примусового позбавлення особи її власності; 2) об'єктивний стан дефіциту засобів для задоволення базисних потреб, у якому перебувають численні прошарки сучасного суспільства внаслідок існування економічної, соціальної та політичної нерівностей; 3) суб'єктивний стан відчуття й часткового усвідомлення особою власного позбавлення певних засобів, потрібних для задоволення потреб.

Дім – 1) людське житло; 2) сфера приватної життєдіяльності особи та її сім'ї, відокремлена й відмежована від їх соціального та публічного життя; 3) соціальний інститут, умовно відокремлений від господарчо-економічної й політичної життєдіяльності сучасного суспільства.

Діяльність у сфері культури (культурна діяльність) – творча, господарська, наукова, бібліотечна, інформаційна, музейна, освітня, культурно-дозвіллева та розважальна діяльність, спрямована на створення, тиражування, розповсюдження, демонстрування, популяризування, збереження й використання культурних благ і цінностей для задоволення культурних потреб громадян (Закон України «Про культуру»).

Довкілля (англ. environment) – середовище, у якому існує будь-яка система: люди, тварини, штучні об'єкти. Середовище є складною функціональною системою та впливає на функціонування й розвиток об'єктів, що в ньому існують.

Довкілля людської життєдіяльності – сукупність геологічних об'єктів (ґрунт, водне середовище, повітря); природні географічні ландшафти; живі організми (біострома Землі або сукупність біогеоценозів); антропогенні системи забезпечення людської життєдіяльності (селища, місця, мегаполіси; водопостачальні, енергопостачальні, каналізаційні); антропогенні ландшафти (утворені стихійно як наслідки історичної господарчої діяльності людства) та штучні ландшафтні системи (поля, ферми, парки); технічні й техногенні системи та несистемні об'єкти (промислові підприємства, транспортні шляхи, лінії електропостачання, терикони, звалища тощо) польові (радіоелектронні) об'єкти.

Додана вартість (англ. surplus value) – різниця між вартістю капіталу на початку капіталістичного виробничого процесу та доданою вартістю вироблених товарів. За К. Марксом, джерелом останньої є найнята капіталістом робоча сила. Різниця між вартістю заробітної плати й вироблених товарів – додаткова вартість, норма експлуатування (та присвоєння). Прибуток капіталістові приносить додана вартість, що залишається після витрат на постійний капітал. Існують дві форми доданої вартості. *Абсолютна додана вартість* пов'язана з тривалістю робочого дня й може збільшуватися за рахунок його подовження. Більш поширеним способом збільшення додаткової вартості є підвищення *відносної доданої вартості* збільшенням

продуктивності праці. Цей процес відбувається в результаті зміни технологій виробництва й реорганізації процесу праці.

Додана праця – (англ. surplus labour) – праця, що здійснюється в усіх класових суспільствах за наказом інших чи за плату, збагачує експлуататорський клас. Під час капіталізму ця праця виробляє додану вартість.

Дозвілля (англ. leisure) – 1) час, вільний від роботи та домашніх обов'язків із самообслуговування й обслуговування членів сім'ї, що використовується для відновлення фізичних і психологічних сил, розслаблення, відпочинку, а також культурних і художніх занять, хобі тощо; 2) діяльність, що займає «вільний час» (крім часу праці й сну).

Домашнє виробництво (англ. domestic production) – виробництво, розміщене у власному будинку безпосереднього виробника. Продукцію може використовувати сам виробник, вона може бути призначеною для продажу чи фінансованою та контрольованою капіталістом. Домашнє виробництво в останньому значенні цього поняття було однією з поширених форм капіталістичного виробництва на ранніх стадіях капіталізму до впровадження фабричної системи. Хоча з тих пір воно стало маргінальним елементом сучасного капіталістичного виробництва, запровадження нових форм інформаційної технології, що дають можливість виконувати конторську роботу вдома, може знову підвищити роль домашнього виробництва.

Домашнє господарство – 1) усі об'єкти, що потребують використання людської праці у сфері дому: житлові приміщення, кухня, пральня, земельні ділянки, домашні тварини, а також сукупність знарядь праці, якими володіє господар дому та його сім'я; 2) процеси трудової діяльності, здійснювані у сфері дому. Продукти домашнього господарства можуть бути цілком спрямованими на задоволення потреб сім'ї як «споживчі вартості», а також частково призначеними для обміну чи продажу («обмінні вартості»).

Домашня праця – (англ. domestic labour) – 1) численні, здебільшого рутинні завдання, зокрема робота по дому й догляд за дітьми, підтримання домашнього господарства. У більшості сучасних суспільств таку працю не оплачують. Сфера домашньої праці є цілком приватною й заснованою на гендерних ролях. Жінки відповідають насамперед за виконання господарчо-побутового обслуговування, а також за задоволення фізичних та емоційних потреб сім'ї; 2) особливі форми праці в домашньому

господарстві, що виробляють переважно «споживчі», але не «обмінні вартості». У цих значеннях домашня праця обслуговує макроекономіку способами, прихованими ідеологією сім'ї й приватного життя. Це сфера соціально-демографічного відтворення суспільства: дітей виховують і ті відчують турботу як члени сім'ї, а також долучаються до економіки як працівники; сфера відтворення духовної культури (виховання, духовне формування людини); 3) особливі форми праці, здійснювані на території власного дому чи домашнього господарства, але спрямовані на вироблення «обмінних вартостей», тобто продукції на продаж, роботу за наймом із використанням технічних засобів виробництва, що належать працівникові чи надані йому роботодавцем. Ця форма домашньої праці демонструє за умов сучасних науково-технічних форм праці зближення між суспільними процесами матеріального виробництва й приватними формами виробничої діяльності, що відбуваються у сфері домашнього господарства.

Дуальна вища освіта (принципи організації) – розроблення відповідної нормативної бази, здатної забезпечити необхідну організаційну підтримку інноваційним крокам; налагодження співпраці з роботодавцями в питаннях забезпечення практичної підготовки й удосконалення змістової частини освітніх програм; педагогічне забезпечення дуальної підготовки як на рівні вдосконалення навчальних планів, так і на рівні їх організаційно-методичного забезпечення.

Дуальна вища освіта (технологія) – безпосередній зв'язок теоретичного й практичного навчання, у якому практична складова є обов'язковою частиною навчального процесу чи переважає; активні форми організації роботи студентів і нові педагогічні технології; гнучкий графік роботи й розклад занять, узгоджений із підприємствами/організаціями-партнерами; опрацювання на практичних заняттях конкретних ситуацій, кейсів із досвіду організацій-партнерів і т. ін.; участь організацій-партнерів у розробленні навчальних планів та тематики курсових і дипломних робіт; їх експериментальному опрацюванні; оцінюванні результатів роботи студентів зі сторони підприємства, що забезпечує оперативне реагування на запити ринку праці, сприяє мобільному вдосконаленню освітніх програм та підвищенню їх ефективності; залучення студентів до реальних процесів спілкування з клієнтськими групами тощо, а також фахівців до викладання й супроводження практики; об'єднання

зусиль (ресурсів, зорема кадрових, технологій, наукових розробок тощо) підприємств/установ, громадських організацій та університету для підвищення конкурентоспроможності підприємств і випускників; налагодження постійного діалогу з роботодавцями, зокрема з питань удосконалення навчальних планів; ознайомлення студентів із принципами діяльності організацій, підходами, технологіями, особливостями менеджменту тощо; відпрацювання в реальних умовах нових технологій і спільне реалізування інноваційних проектів.

Дуальна вища освіта (форма здобуття) – поєднання навчання в університеті з навчанням на робочих місцях (на підприємствах, в установах, організаціях тощо) з метою набуття професійних навичок і кваліфікації. Поєднання відбувається в юридично зафіксованій формі, на основі відповідного договору між університетом, здобувачем освіти й роботодавцем.

Дуальна модель вищої освіти – одночасне набуття майбутніми фахівцями впродовж навчання необхідних спеціальних і загальних теоретичних знань та практичних професійних компетентностей. Передбачає організування освіти за умов: збільшення обсягу навчання безпосередньо на базах практики, на робочому місці (орієнтовно до 40 % загального обсягу освітньої програми); участі роботодавців як у розробленні й узгодженні освітньої програми закладу освіти, так і в її реалізуванні, відбиранні здобувачів освіти на навчання за дуальною формою та оцінюванні навчальних досягнень; забезпечення навчання на основі відповідних договорів між закладом освіти, здобувачем освіти й роботодавцем.

Дуальні підходи щодо підготовки фахівців – історично опрацьовані методи, методики, фрагменти технологій одночасного надання теоретичних і практичних знань майбутнім фахівцям; наявні в освітньому процесі як практико-орієнтований зміст навчального плану спеціальності, забезпечення наскрізної практичної складової (роботи в організаціях та установах фахового напрямку), залучення фахівців-практиків для проведення занять, забезпечення гнучкого розкладу для можливості проведення занять на базі підприємств, установ, громадських організацій, активні форми навчальної роботи, лекції, практичні заняття в малих підгрупах, тренінги, кейс- і проектні методи, самостійне навчання студентів із консультаційною підтримкою викладача, формування навичок проектної діяльності та впровадження проектних технологій,

активне застосування інформаційних технологій для шукання й оброблення інформації, мобільних комунікацій і роботи в віртуальному просторі тощо.

Екологічна культура – стан, складова загальнолюдської культури, якій властиве глибоке усвідомлення насущної важливості гармонійного взаєморозвитку суспільства й природи. У її основі етичне ставлення до живої та неживої природи.

Екологічна криза – несприятливий стан взаємовідносин між суспільством і природою, що виникає внаслідок невідповідності розвитку продуктивних сил ресурсно-екологічним можливостям біосфери.

Екологічна ніша – місце виду в природі, що поєднує не лише просторове положення, а й функціональну роль його в угрупованні.

Екологічна ситуація – локальний чи регіональний стан середовища існування (природних, соціальних складових).

Екологічне прогнозування – передбачення можливої поведінки природних систем як за рахунок впливу природних процесів, так і людської діяльності.

Екологічні фактори: абіотичні (кліматичні, орографічні, гідрологічні), біотичні (відносини між організмами: симбіоз, паразитизм, нейтралізм та ін.); антропогенні (наслідки господарчо-економічної діяльності людини).

Єдність людини та соціуму – двобічна обумовленість життєдіяльності й розвитку, неможливість відокремленого існування соціальних індивідів і соціальних спільнот. Кожне нове покоління людей утворює власні неповторні особливості суспільства (макросоціуму); кожний колектив утворює власне неповторне психологічне та культурне середовище свого існування (мікросоціум).

Забруднення ґрунту – накопичення в ґрунті речовин і організмів унаслідок антропогенної діяльності в таких кількостях, що знижують технологічну, живильну й гігієнічно-санітарну цінність вирощуваних культур та якість інших природних об'єктів. **Забруднення ґрунту глобальне** – забруднення ґрунту, що виникає внаслідок далекого перенесення забруднювальної речовини в атмосфері на відстані, що перевищують 1 000 км від будь-яких джерел забруднення. **Забруднення ґрунту локальне** – забруднення ґрунту поблизу одного чи сукупності декількох джерел забруднення. **Забруднення ґрунту регіональне** –

забруднення ґрунту, що виникає внаслідок перенесення в атмосферу забруднювальної речовини на відстані, більшу ніж 40 км від техногенних і більшу за 10 км від сільськогосподарчих джерел забруднення.

Забруднення довкілля – збільшення концентрації, привнесення в середовище або утворення в ньому нових, зазвичай не властивих йому фізичних, хімічних, інформаційних чи біологічних агентів, або перевищення природного середнього рівня концентрації цих агентів, що причиняє негативні наслідки.

Забруднювач – речовина, біологічний, фізичний чи інформаційний агент, що потрапляє в довкілля або утворюється в ньому в кількості, що перебільшує межу звичайних природних коливань цих факторів у визначений час.

Загальна теорія систем – розробка Л. фон Берталанфі: розповсюдження знань про закони існування систем уявлень від галузі техніки на уявлення про устрій Усесвіту, суспільство, людину, політичне управління, економіку тощо.

Заклад культури – юридична особа, основною діяльністю якої є діяльність у сфері культури чи структурний підрозділ юридичної особи, функції якого полягають у провадженні діяльності у сфері культури (Закон України «Про культуру»).

Заповідний фонд – сукупність усіх природоохоронних територій (заповідників, заказників регіону, країни).

Інкультурація (у певних джерелах **енкультурація**) – пристосування народженої дитини до вимог культурного середовища, у якому її виховують. Можна розглядати як складову соціалізації. Але з огляду на теорії культурного виховання має власні істотні завдання: оволодіння високим рівнем комунікативних здатностей і відповідними засобами, компетентностями творчої діяльності, формування креативних здатностей особистості тощо.

Інтереси – загальна спрямованість індивідуальної, групової, соціальної діяльності, умотивована реальними чи фантазійними (релігійними, політичними, езотеричними) цілями й завданнями.

Колекція культурних цінностей – однорідні чи підібрані за певними ознаками різноманітні предмети, що незалежно від культурної цінності кожного з них зібрані разом, становлять художню, історичну, етнографічну або наукову

цінність (Закон України «Про вивезення, ввезення й повернення культурних цінностей»).

Компетентність (англ. competence) – показник освіти й кваліфікації соціокультурного суб'єкта, сукупність систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних та громадянських якостей, морально-етичних цінностей, придатних і необхідних у професійній діяльності. Результат навчання, що впливає на розвиток здібностей і здатностей особи.

Комунікативна компетентність (англ. communicative competence) – знання, уміння й навички суб'єкта з користування засобами комунікації (володіння вербальними й невербальними мовами, правилами та регулятивами комунікативних дій, уміння застосовувати технічні засоби комунікації тощо).

Комунікація (ї) (англ. communication (s)) – передавання повідомлення від комунікатора (індивіда, групи) до комуніканта (індивіда, групи). Засобами комунікації (речовими носіями повідомлень) є численні невербальні й вербальні природні, штучні, технічні мови.

Контролювання рівня забруднення довкілля – згідно із законодавством здійснюють засобами вимірювання гранично допустимих концентрацій (ГДК), розрахуванням гранично допустимих викидів (ГДВ) та іншими нормативами.

Культура – 1) сукупність матеріальних і духовних продуктів, технік і технологій діяльності, суспільних відносин, інститутів, що є результатом людської праці, утворена впродовж історичного розвитку суспільства, додана до природного довкілля як його доповнення, є умовою життєдіяльності сучасного суспільства, засобом олюднення й формування людини сучасного типу тощо; 2) сукупність матеріального й духовного надбання певної людської спільноти (етносу, нації), нагромадженого, закріпленого й збагаченого впродовж тривалого періоду, що передається від покоління до покоління, містить у собі всі види мистецтва, культурну спадщину, культурні цінності, науку, освіту та відображає рівень розвитку цієї спільноти (Закон України «Про культуру»).

Культура масового споживання (англ. consumer culture) – 1) орієнтація в сучасних капіталістичних суспільствах на маркетинг і споживання товарів (послуг); 2) «диференційовано-статусна» і «сегментовано-ринкова» культура сучасних суспільств, у яких індивідуальні смаки відображають не лише

соціальні характеристики (вік, стать, зайнятість, етнос і т. д.), а й соціальні цінності, а також індивідуальні способи життя споживачів (Е. Гідденс).

Культура споживання – задоволення матеріальних чи духовних потреб із використанням продукції суспільно-економічного чи домашнього виробництва відповідно до вимог сучасних знань про людське здоров'я й повноцінний фізичний і духовний розвиток. Норми культури споживання містять: правила здорового способу життя, санітарно-гігієнічні правила, мистецтво обладнання житла, правила етикету людської побутової поведінки, мистецтво кулінарії, мистецтво одягу, перукарське мистецтво, мистецтво макіяжу тощо.

Культурний простір України – сфера, у якій відповідно до законодавства провадять культурну діяльність і задовольняють культурні, інформаційні й дозвіллі потреби громадян, що охоплює, зокрема, радіо й телебачення, періодичні друковані видання й книговидавничу продукцію, ринок культурних благ, а також культурно-мистецьке середовище (Закон України «Про культуру»).

Культурні блага – товари й послуги, вироблені впродовж провадження діяльності у сфері культури для задоволення культурних потреб громадян (книги, художні альбоми, аудіовізуальні твори та їх демонстрування, аудіопродукція (музичні звукозаписи), твори й документи на новітніх носіях інформації, вироби художніх промислів, театральні та циркові вистави, концерти, культурно-освітні послуги тощо) (Закон України «Про культуру»).

Культурні цінності – об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне й наукове значення та підлягають збереженню, відтворенню й охороні відповідно до законодавства України (Закон України «Про вивезення, ввезення й повернення культурних цінностей»).

Культурні цінності (матеріальні) – твори живопису, графіки й скульптури, художні композиції та монтажні з будь-яких матеріалів, твори декоративно-прикладного й традиційного народного мистецтва; предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства й держави, історією науки та культури, а також такі, що стосуються життя й діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва; предмети музейного значення, знайдені впродовж археологічних розкопок;

складові частини й фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам'яток і пам'яток монументального мистецтва; старовинні книги та інші видання, що становлять історичну, художню, наукову й літературну цінність окремо чи в колекції; манускрипти та інкунабули, стародруки, архівні документи, зокрема кіно-, фото- й фонодокументи, окремо чи в колекції; унікальні та рідкісні музичні інструменти; різноманітні види зброї, що мають художню, історичну, етнографічну та наукову цінність; рідкісні поштові марки, інші філателістичні матеріали окремо чи в колекції; рідкісні монети, ордени, медалі, печатки та інші предмети колекціонування; зоологічні колекції, що становлять наукову, культурно-освітню, навчально-виховну чи естетичну цінність; рідкісні колекції й зразки флори та фауни, мінералогії, анатомії й палеонтології (Закон України «Про вивезення, ввезення й повернення культурних цінностей»).

Культурно-мистецька громадськість – митці й працівники закладів культури, інші працівники, об'єднані в професійні творчі спілки, національно-культурні товариства (Закон України «Про культуру»).

Культурно-мистецька освіта – спеціальна освіта у сфері культури й мистецтва (Закон України «Про культуру»).

Культурно-мистецький проект – форма культурної діяльності з визначеними метою та строком реалізації (досягнення мети), а також цільовим фінансуванням відповідно до кошторису (бюджету) (Закон України «Про культуру»).

Ландшафт – складний природно-географічний комплекс, у якому всі основні компоненти (рельєф, клімат, вода, ґрунти, рослинність і тваринний світ) перебувають у складній взаємодії, утворюючи однорідну за умовами розвитку нерозривну систему. Ландшафти поділяють на природні й антропогенні.

Лінійні системи – рухаються та розвиваються лише в одному напрямку. Єдиний можливий «вектор» їх руху можна зобразити на графіку як нерозривну пряму лінію.

Людина – багаторівнева *біосоціокультурна істота*: біологічний індивід загону приматів (представник біологічного виду «Homo Sapiens»); соціальний індивід (представник соціуму, суб'єкт соціальної діяльності, який підтримує й змінює параметри соціального існування; інкультурований носій культурних регулятивів і суб'єкт культурної діяльності. *Вищий рівень людської сутності* – здатність до політичної, моральної, правової, естетичної, релігійної, наукової діяльності.

Маловідходна технологія – технологія, що дає технічно досягнутий мінімум твердих, рідких, газоподібних і теплових відходів та викидів.

Матеріальне виробництво (у буденній лексиці «економіка», господарство) – взаємодія людини з природою, довкіллям, спрямована на вироблення матеріальних продуктів, що задовольняють матеріальні потреби людини й соціуму, забезпечують матеріальну життєдіяльність і розвиток.

Матеріальний продукт – предмети, речі, що виробляють, створюють і використовують у сфері матеріального виробництва. Результатом суспільної господарської діяльності, взаємодії продуктивних сил і виробничих (економічних) відносин є матеріальний продукт (продукт матеріального виробництва).

Мистецтво – творча художня діяльність у сферах літератури, архітектури, скульптури, живопису, графіки, декоративно-вжиткового мистецтва, музики, танцю, театру, кіно та інші види діяльності людини, що відображають дійсність у художніх образах (Закон України «Про культуру»).

Мистецьке аматорство – непрофесійна творча діяльність окремих осіб чи колективів, що не є для них основним заняттям і не має на меті отримання доходів (Закон України «Про культуру»).

Моніторинг довкілля – система спостережень за станом довкілля (процесами та явищами). Моніторинг поділяють на базове (загальнобіосферне), регіональне та імпактне (локальне).

Найм (англ. employment) – робота, виконувана за заробітну плату чи оклад.

Накопичення (чи розширене відтворення) капіталу – процес, упродовж якого капіталізм розвивається через найм робочої сили для виробництва додаткової вартості заради створення нового капіталу, що використовують, у свою чергу, для подальшого створення додаткової вартості й нового капіталу, що приводить до постійного зростання його абсолютного обсягу. Сутність капіталізму – необхідність накопичення, що є засобом збереження капіталістичного ладу як системи.

Науки, що відображають основні аспекти культурної життєдіяльності людини в соціумі: теорія культури, історія культури, культурологія, етнографія, етнологія, теорія моралі, теорія права, релігієзнавство, мистецтвознавство;

культурна антропологія, соціологія культури, соціальна педагогіка.

Науки, що відображають основні аспекти матеріальної та духовної життєдіяльності людини в соціумі: філософія історії, соціальна філософія, політична економія, економіка, соціологія, політологія, фізична антропологія, соціобіологія, соціальна екологія, палеоантропологія, етологія; соціальна антропологія, теорія соціальної комунікації, теорія управління, соціальна психологія, кроскультурна психологія.

Національне культурне надбання – сукупність унікальних культурних цінностей, об'єктів культурної спадщини, що мають виняткове історичне значення для формування культурного простору України (Закон України «Про культуру»).

Національно-культурна державна цільова програма – програма, спрямована на створення сприятливих умов національно-культурного розвитку, збереження національно-культурної спадщини, задоволення інтелектуальних і духовних потреб людини, та цільова регіональна програма у сфері культури, що передбачають вирішення питань, пов'язаних із діяльністю й розвитком базової мережі закладів культури всіх рівнів чи відповідного рівня, а також реалізування культурно-мистецьких проектів і здійснення державними та недержавними закладами культури заходів, фінансованих із державного та/чи місцевих бюджетів (Закон України «Про культуру»).

Незаконно вивезені культурні цінності – культурні цінності, вивезені з території України з порушенням законодавства України й міжнародно-правових норм, не повернені після закінчення обумовленого угодою терміну тимчасового вивезення чи за наявності будь-яких розбіжностей з умовами, що регулюють таке тимчасове вивезення (Закон України «Про вивезення, ввезення й повернення культурних цінностей»).

Нелінійні системи – здатні до багаторазової зміни напрямків свого руху й розвитку впродовж часу свого існування. Більшість космічних, біологічних, соціальних об'єктів, а також сама людина є нелінійними системами. Графік їх життєдіяльності утворюють багато змінних векторів. Для дослідника існує проблема передбачення причин зміни вектора руху такої системи та його наслідків. Здебільшого нелінійні системи занадто складні для продуктивного наукового пізнання. Точніше,

успішно відбувається лише ретроспективне пізнання, а перспективне пізнання, проектування розвитку утруднене й малорезультативне. Соціум і людина мають усі ознаки *складних багаторівневих нелінійних відкритих систем*.

Нематеріальна культурна спадщина – звичаї, форми показування й вираження, знання, навички, передані від покоління до покоління, що постійно відтворюють спільноти й групи під впливом їх досвіду, оточення, взаємодії з природою, історії та формують у них почуття самобутності й наступності, сприяючи таким чином повазі до культурного розмаїття й творчості людини (Закон України «Про культуру»).

Ноосфера – сфера розуму, еволюційна стадія розвитку біосфери, пов'язана з виникненням і становленням цивілізованого суспільства, на якій продумана людська діяльність стала провідним фактором розвитку на планеті.

Норми (англ. norms) – правила поведінки індивідів і груп, професійної та фахової діяльності, функціонування установ тощо. Норми ґрунтуються на диспозиціях – приписах про дозвіл чи заборону дії за визначених умов. Норми існують у формалізованому й неформалізованому (традиційному) виді, усвідомлювані та неусвідомлювані, маніфестовані й неманіфестовані тощо.

Об'єкти культурного призначення – цілісні майнові комплекси клубних закладів (клубів, будинків культури, палаців культури тощо), парків культури й відпочинку, бібліотек, музеїв, архівів, історико-культурних заповідників, театральновидовищних закладів (театрів, філармоній, концертних організацій, музичних колективів, ансамблів тощо), кінотеатрів, інших закладів культури; пам'ятки культурної спадщини, предмети колекцій, зібрання, фонди, будівлі, споруди культурного призначення й інші культурні цінності (Закон України «Про культуру»).

Однорівневі системи – ті, що існують за законами лише однієї з власних підсистем, а всі інші не мають значення.

Основні види ризиків людської життєдіяльності – індивідуальні ризики для життя й здоров'я людей; екологічні ризики; господарчі ризики, пов'язані з природними й екологічними умовами; економічні ризики, спричинені особливостями політико-економічної системи суспільства; технічні ризики, соціальні ризики для всього населення чи окремих його груп.

Охорона природи – сукупність науково обґрунтованих заходів, спрямованих на раціональне використання природних ресурсів, збереження й відновлення природного потенціалу ландшафтів.

Оцінювання природних ресурсів – значення екологічної, гігієнічної, соціально-психологічної та інших цінностей природного об'єкта. Оцінювання проводять переважно в екологічних показниках.

Плата за забруднення середовища – грошове покриття підприємством соціально-економічної шкоди, завданої господарству та здоров'ю людей. Принцип «забруднювач платить» широко застосовують у світі.

Плата за природні ресурси – грошове покриття природокористувачем суспільних витрат на шукання, зберігання, відновлення, вилучення й транспортування природного ресурсу.

Побут – 1) уклад повсякденного життя; 2) невиробнича сфера людської життєдіяльності; 3) основна фундаментальна сфера життєдіяльності людини, у якій вона проводить майже дві третини часу свого життя. У сфері побуту відбувається задоволення матеріальних потреб людей у їжі, одязі, житлі, лікуванні й підтриманні здоров'я, а також догляд за дітьми, освоєння молоддю духовних благ, культури, спілкування, відпочинок, розваги.

Повернення культурних цінностей – сукупність дій, пов'язаних із увезенням на територію України чи вивезенням із території України на території інших держав культурних цінностей відповідно до позовів і звернень України, інших держав, їх уповноважених органів, рішень судів України чи іноземних держав (Закон України «Про вивезення, ввезення й повернення культурних цінностей»).

Повністю закриті системи – є неможливими й існують лише як наукове абстрактне припущення.

Потреби (англ. pretension(s), need(s)) – відповідно до загальної теорії систем «дефіцит речовини, енергії та інформації, потрібних для продовження існування цієї системи». З огляду на теорію людської діяльності потреби – неусвідомлені відчуття чи усвідомлення реальної або нафантазованої, навіюваної необхідності певного об'єкта в просторі, часі, процесах власної життєдіяльності; рушійні сили, детермінанти індивідуальної, групової, соціальної діяльності. Задоволення реальних чи нафантазованих потреб – мета діяльності.

Працівник культури (працівник у сфері культури) – професійний творчий працівник або працівник закладу культури чи інша фізична особа, яка провадить діяльність у сфері культури (Закон України «Про культуру»).

Природна рівновага – стан динамічного балансу безперервного речовинно-енергетичного поновлення з відносним збереженням основних якісно-кількісних характеристик.

Природна система – система, сформована природними структурами й утвореннями (підсистемами), згрупованими у функціональні компоненти на вищих рівнях ієрархічної організації. Приклади природних систем вищих рівнів організації: популяції, біоценози, біоми.

Природний ресурс – речовина природи, залучена до суспільного виробництва, що становить його сировинну й енергетичну базу. Ресурси поділяють первинні, вторинні, невичерпні, вичерпні, відновні та невідновні.

Природні умови – сукупність живих організмів, тіл та явищ природи, що впливають на життєдіяльність і господарську роботу суспільства, але не залучені в матеріальне й виробниче використання, виробничу та невиробничу діяльність людей (клімат).

Природно-ресурсний потенціал – теоретична кількість природних ресурсів, що без шкоди для природи й людства можна використовувати в господарських цілях.

Природно-територіальний комплекс – взаємообумовлене поєднання природних компонентів території. Синоніми: геосистема, ландшафт.

Програма ООН про довкілля – міжурядова програма, почата з ініціативи стокгольмської конференції ООН про довкілля (1972 р.) і рішення Генеральної Асамблеї ООН (1973 р.). Програма спрямована на вирішення найбільш гострих проблем сучасної екологічної кризи (опустелювання, деградації ґрунтів, погіршення якості та зменшення кількості прісних вод, забруднення світового океану).

Продуктивна й непродуктивна праця – (англ. productive and unproductive labour) – протилежні форми праці в капіталізмі й капіталістичному способі виробництва, що виникають унаслідок прийняття трудової теорії вартості. Продуктивна праця створює додаткову вартість, а непродуктивна ні.

Продуктивні сили – це сукупність усіх факторів, що беруть участь у виробленні матеріального продукту. До них належать: людський фактор (робоча сила) і речові фактори: знаряддя праці (фабрики й заводи), сировина, обладнання та інструменти, технології вироблення, промислові споруди, земельні ділянки, на яких такі споруди розміщені; промисловий транспорт і засоби виробничого зв'язку. Предмет праці – сировина чи матеріал, з якого виробляють продукти. У сільському господарстві продуктивною силою також є земельні ділянки, на яких вирощують аграрну продукцію.

Продуктивні сили й виробничі відносини – сукупність засобів виробництва й людей, які володіють знаннями, виробничим досвідом, навичками праці та приводять засоби виробництва в дію. Виробничі чи економічні відносини утворюють каркас економічної організації суспільства, а разом із продуктивними силами визначають специфічні форми й види економічних систем. Розрізняють економічні та технологічні виробничі відносини. *Економічні відносини* передбачають відносини, пов'язані з усіма стадіями господарської діяльності: виробництвом, розподіленням, обмінюванням і споживанням. *Технологічні відносини* формуються у взаємодії між людиною та засобами праці, людиною й предметом праці, між людьми під час здійснення виробничого процесу.

Професійний творчий працівник – особа, яка провадить творчу діяльність на професійній основі, результатом якої є створення чи інтерпретація творів у сфері культури й мистецтва, публічно презентує такі твори на виставках, публікуванню, сценічним виконанням, кіно-, теле-, відеопоказуванням тощо та/або є членом творчої спілки, має державні нагороди за діяльність у сфері культури й мистецтва (Закон України «Про культуру»).

Регулятиви комунікативної діяльності – правила, норми, алгоритми передавання повідомлень між різними суб'єктами та об'єктами (комунікаторами й комунікантами) комунікативної діяльності: індивідами, посадовими особами, установами, спеціалізованими соціокультурними інститутами тощо.

Резонанс – слідування одним вільним елементом системи шляхом, уже пройденим найближчим до нього елементом, унаслідок елементарних енергетичних та інформаційних зв'язків. Резонанси типові для соціальних

взаємодій і людських відносин. Приклади: засвоєння соціокультурних регулятивів, культурне наслідування, навчання, наслідування у сфері надлишкових матеріальних запитів (мода, споживацькі запити масової особистості), розповсюдження нових знань, релігійних, моральних ідей тощо.

Рекреація – відновлення здоров'я й працездатності відпочинком на природі або під час туристичної поїздки з відвіданням національних парків, архітектурних пам'яток, музеїв.

Рекультивація – штучне відновлення родючості ґрунтів і рослинного покриву після техногенного порушення природи.

Релігійна ретардація суспільної свідомості – один із сучасних ризиків культурного відчуження (елімінації) людини; набуття застарілих, архаїчних, некритичних і конформістських форм, зокрема релігійної, етнічної, групової та індивідуальної свідомості.

Релігія як культурне (соціокультурне) утворення – складна система загальносоціальних, групових та індивідуальних духовних, духовно-практичних (функціональних, діяльнісних, поведінкових) феноменів: релігійна свідомість (світогляд, у якому провідне місце належить «вищим» надприродним силам, одному Богові чи численним богам; історичні міфологеми; теологічні ідеологеми), релігійні (фантазійні, навіювані релігійним вихованням) чуттєві й розумові когнітивні образи, релігійна (культова, конфесійна, пропагандальна) діяльність, релігійні відносини між вірянами й «пастирями» (проповідниками), вірянами та церквою, різними церквами, представниками різних релігій; функціонування відповідних соціальних інститутів – релігійних течій, конфесій, установ, об'єднань.

Релігія як сучасний соціокультурний феномен – протиріччя й парадокси існування релігії в ХХІ столітті: традиційність, незворушливість, історична непохитність; майже повна незалежність від розвитку наукового світогляду, науково-технічного прогресу, революційних перебудов у природознавстві й зміні наукових парадигм, принципових змінах у технологіях і змісті освіти громадянства; збереження фантазійних релігійних почуттєвих і розумових образів (понять, концептів) поряд із раціонально-науковими складовими у свідомості окремого віряна чи частково віруючого індивіда; функціонування архаїчних релігійних соціальних інститутів (релігійних течій, конфесій, установ, об'єднань) водночас із громадянськими соціальними,

культурними та політичними інститутами; поєднання світських і релігійних обрядів, звичаїв, традицій у побутовій життєдіяльності більшості населення; проникнення релігійних настанов, концептів, світоглядних образів у світську масову освіту; «зловживання» релігійною тематикою зі сторони сучасних державних і недержавних світських засобів масової комунікації.

Релікт – вид (угруповання), поширений у минулому, що зараз займає незначні території. Розрізняють релікти третинні, плейстоценові, неогенові.

Реутілізування – отримання з використаної готової продукції шляхом її перероблення нової продукції (виробництво паперу з макулатури, металу з металобрухту та ін).

Ризики людської життєдіяльності (англ. risc(es) of living) – збіг обставин, потенційно здатний призвести до небажаних для існування людини й суспільства наслідків. Це ситуація в існуванні окремого індивіда чи соціальної групи, у якій за певних умов імовірно утворення явищ і подій, об'єктивно й суб'єктивно оцінених як такі, що знижують якість буття, загрожують життєдіяльності та розвитку.

Рівень життя (англ. standart of living) – 1) рівень благополуччя, достатнього задоволення основних матеріальних і духовних потреб громадянина чи сім'ї, що корелює з рівнем валового національного доходу в кожній окремій державі, а також зі встановленими в цій державі стандартами (правовими нормативами, що мають достатню економічну базу для їх підтримання) матеріального споживання й користування послугами культурних, освітніх закладів, охорони здоров'я, засобів масової комунікації, дозвіллевих галузей, туризму тощо; 2) рівень матеріального добробуту (наприклад, реальна купівельна спроможність людини, сім'ї чи нації). Як середня величина від усіх доходів рівень життя може підвищуватися чи знижуватися.

Родинні цінності – культурні цінності, що мають характер особистих чи родинних предметів (Закон України «Про вивезення, ввезення й повернення культурних цінностей»).

Самоорганізовування – 1) сувора послідовність фізико-хімічних і біологічних явищ у природних системах, що приводить до виникнення фізіологічно однорідного й функціонально єдиного цілого; 2) природні процеси зміни й розвитку в складних багаторівневих нелінійних відкритих системах, що відбуваються за рахунок внутрішніх умов без будь-якого зовнішнього

втручання. Засновники сучасної синергетики довели, що самоорганізація в будь-якій природній чи соціальній системі відбувається за законами фізичного резонансу.

Саморегулювання – властивість природної системи до відновлення внутрішніх параметрів і структур після певних природних чи антропогенних змін.

Сектор послуг чи третинний сектор (англ. service sector or tertiary sector) – сектор економіки, що забезпечує персональні або ділові послуги, наприклад туризм, страхування, банківську справу. Цим сектор послуг відрізняється від первинного та вторинного секторів економіки. Загальноприйнято співвідносити економічний розвиток із розширенням першого й скороченням двох останніх.

Середовище, що оточує людину, – сукупність абіотичного (неживої природи), біотичного й соціального середовища, що водночас і безпосередньо впливають на людей та господарство.

Система – будь-який об'єкт, що існує в Усесвіті. Усі системи мають загальні для них властивості: *цілісність* (неможливість відділити окремий елемент чи функцію), *еквіфінальність* – передзаданість кінцевого результату чи форми, у якій повинні існувати системи цього типу внаслідок власного розвитку. Усі системи утворені з внутрішніх *елементів*, що є їх підсистемами. Зв'язки елементів становлять *структуру* системи. Кожна система й кожний її елемент мають власну *функцію* (своє призначення чи роботу, яку вони повинні виконувати).

Системний підхід – універсальний принцип сучасної методології соціального-гуманітарного пізнання: усі об'єкти є системами, що мають власні елементи; взаємодії елементів утворюють структуру системи; кожний елемент системи має власні функції; функції системи визначають найбільш значущими функціями елементів.

Складні системи – ті, що містять у собі підсистеми як власні елементи. Прості системи не мають підсистем. Але в природі структурна складність системних об'єктів невичерпна. Тобто реальне існування «абсолютно простих систем» неможливе.

Соціалізація (англ. socialization) – соціально-педагогічний і соціокультурний процес, що є умовою адаптації дитини з перших днів життя до умов існування в тому

соціокультурному середовищі, де її народили й виховують батьки. Як соціально-педагогічний процес соціалізація свідомо та цілеспрямована. Як соціокультурний процес соціалізація є стихійною та некерованою. Агенти соціалізації: сім'я, навчально-виховні заклади, держава та інші політичні інститути, політична ідеологія, релігійні інститути, соціоекологічне середовище, мистецтво, соціальне макро- й мікрооточення оточення тощо.

Соціальна екологія (теорія екологічної культури життєдіяльності суспільства) – вивчає взаємодії суспільства та природного довкілля, також об'єктом розгляду як середовища є соціогенні (соціальні) фактори людської життєдіяльності.

Соціокультурні джерела забруднення довкілля: *промислове* (зумовлене діяльністю промислових та енергетичних підприємств), *транспортне* (спричинене експлуатуванням транспортних засобів), *сільськогосподарське* (як наслідок сільськогосподарського виробництва; *господарсько-побутове* (спричинене господарсько-побутовою діяльністю людини).

Соціум (англ. socium) – сукупність людей, пов'язаних загальними потребами й інтересами, які ведуть колективну діяльність, спрямовану на задоволення цих потреб та інтересів; мають спільні засоби комунікації, групові регулятиви життєдіяльності; підтримують збереження й розвиток власної спільноти; усвідомлюють себе як пов'язану спільноту.

Споживання (англ. consumption) – індивідуальне, групове, виробниче; матеріальне або духовне використання продукції, виробленої у сфері матеріального чи духовного виробництва (товарів чи послуг) для задоволення потреб особи й суспільства. Об'єктом соціально-культурологічного дослідження є ризики споживання та його «патології» – недоїдання, надмірна пристрасть до наркотиків чи алкоголю.

Спосіб життя (англ. mode of life, mode of living) – сукупність провідних умов життєдіяльності окремого індивіда або соціальної групи, у якій чільне місце займають соціоекологічні детермінанти, політико-економічні ознаки суспільства, у якому проживає особа чи група, рівень свободи особистості, характер праці чи інших джерел засобів для існування; форми власності на знаряддя праці.

Стан природи – якісна відмінність природи від стану, визначена лише природними процесами. Розрізняють природний, кризовий, катастрофічний стани природи.

Стиль життєдіяльності (лат. Modus vivendi, англ. life style) – сукупність провідних рис життєдіяльності окремого індивіда чи соціальної групи, похідних від способу життя, серед яких мають значення наявність вільного часу, рівень уживання культурних продуктів чи відчуження від культури, доступність розумової діяльності та освіти, ментальні, світоглядні, гендерні, естетичні орієнтації тощо.

Суб'єкти діяльності у сфері культури – фізичні та юридичні особи, які провадять культурну діяльність чи реалізують владні повноваження у сфері культури (Закон України «Про культуру»).

Творча діяльність – індивідуальна чи колективна творчість, результатом якої є створення чи інтерпретація творів, що мають культурну цінність (Закон України «Про культуру»).

Техносфера – частина біосфери, докорінно перетворена людиною в технічні й технологічні об'єкти (будівлі, дороги, механізми) за допомогою прямого й опосередкованого впливу технічних засобів.

Типи систем: відкриті й закриті; прості та складні; багаторівневі й однорівневі; системи, що розвиваються, й системи, що не розвивається, а також лінійні та нелінійні системи.

Урбанізування – процес зростання ролі міст у розвитку суспільства, що супроводжується ростом і розвитком міських поселень, зростанням питомої ваги міського населення. За підрахунками спеціалістів, економічні втрати від хвороб урбанізування, передусім шуму, стресу, забруднення, перевищують втрати від страйків.

Фактори ризику – явища й події, що є передумовою: погіршення фізичного стану людини (відхилення здоров'я від нормативних показників); погіршення чи втрати її біогенетичних, фізіологічних, нейрофізіологічних, біопсихічних властивостей і здібностей; руйнування умов природного середовища; погіршення стану соціального середовища; відсутності достатніх параметрів матеріально-економічного, політичного, правового, культурного середовища для задоволення потреб індивіда чи соціальної групи.

Фактори соціокультурного ризику – явища та події, що є передумовою для погіршення чи відсутності умов для задоволення культурних потреб, культурного (ментального, діяльнісно-праксеологічного, соціально-комунікативного) розвит-

ку індивіда чи соціальної групи, освіти, навчання, виховання, самовдосконалення, самореалізації тощо. Факторами соціокультурного ризику можуть бути природні (екологічні), техногенні, соціально-економічні, геополітичні, соціально-політичні, соціально-педагогічні обставини.

Форми життєдіяльності соціуму – основні сталі й традиційні види колективної діяльності людської спільноти: ведення господарства, утворення соціальних форм комунікації, організування побуту, сімейне життя, виховання дітей, освіта, управління суспільством, пізнавальна та творча діяльність тощо.

Рекомендована література до глосарія

1. Гидденс Э. Социология. Часть VII. Глоссарий: основные понятия и важнейшие термины [Электронный ресурс] / Э. Гидденс. – Режим доступа : <http://www.gumer.info/bibliotek/Sociolog/gidd/23.php>.

2. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Ок. 50 000 слов / И. Х. Дворецкий. – 2-е изд. – Москва : Русский язык, 1976. – 1096 с.

3. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. І. Д. Звереві. – Київ : Універсум, 2012. – 536 с.

4. Закон України «Про вивезення, увезення й повернення культурних цінностей» [Електронний ресурс] : за станом на 15.01.2014 / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1068-14>.

5. Закон України «Про культуру» [Електронний ресурс] : за станом на 14.12.2010 / Верховна рада України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2778-17>.

6. Короткий екологічний словник [Електронний ресурс] // Матеріал, підготовлений авторами сайту «Еколог». – Режим доступу : <http://www.tspu.edu.ua/subjects/12/1/Files/Zmist%20dod.htm>.

7. Культурология. XX век : энциклопедия в 2 томах / главный редактор и составитель С. Я. Левит. – Санкт-Петербург : Университетская книга, 1998. – 640 с.

8. Лихвар В. Д. Новейший культурологический словарь: термины, биографические справки, иллюстрации / В. Д. Лихвар, Е. А. Подольская, Д. Е. Погорельный ; под ред. А. Спивак– Москва : Феникс, 2010. – 411 с.

9. Современный словарь по культурологии / сост. В. В. Юрчук. – Минск : Современное Слово, 1999. – 736 с.

10. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. В. В. Дубчинського. – Харків : Школа, 2009. – 1008 с.

11. Философский энциклопедический словарь / под. ред. Л. Ф. Ильичева, П. Н. Федосеева, С. М. Ковалева, В. Г. Панова. – Москва : Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.

Навчальне видання

Щербина-Яковлева Олена Юхимівна,
Клочко Микола Олексійович,
Щербина Анатолій Михайлович

**МЕНЕДЖМЕНТ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ЯК НАПРЯМ НАУКОВОГО ТА ТЕХНОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ**

Підручник

У двох частинах

Частина 1
Дидактика, логіка, методологія

За загальною редакцією О. Ю. Щербини-Яковлевої

Художнє оформлення обкладинки А. В. Павленко
Редактор О. В. Федяй
Комп'ютерне верстання О. Ю. Щербини-Яковлевої

Формат 60×48/16. Ум. друк. арк. 14,65. Обл.-вид. арк. 17,5. Тираж 500 пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3062 від 17.12.2007.